

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE og ASTRID FRIIS

---

11. RÆKKE 5. BINDS 4. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: DANSK VIDENSKABS FORLAG A/S

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1958

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. ASTRID FRIIS og overarkivar, dr. phil. H. HJELHOLT.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række. 1—6. Bd. 1897—1906. 8. Række. 1—6. Bd. 1907—17. 9. Række. 1—7. Bd. 1917—29. 10. Række. 1—6. Bd. 1930—44. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889.
- C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51. (Udsolgt.)
— Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51. (Udsolgt.)
- J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856. (Udsolgt.)
- N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)
- H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.
- FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)
- O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)
- H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.
- JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889. (Udsolgt.)
- VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921.
- Festskrift til Kristian Erslev. 1927.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934.
- KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I—II. 1937.
- A. D. JØRGENSENS Breve. 1939.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.—10. Række, IV. Bind. 1939.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
- HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943—1947. 1956.

Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for salget af Estland i 1346.

AF

C. A. CHRISTENSEN

Som kendere af Valdemar Atterdags historie ved, har det voldt betydelige vanskeligheder at opstille kongens itinerarium for årene 1345—46. Problemet er i korthed det, at der i tiden 1345 7. januar til 1346 24. maj findes 22 kongebreve, der har Reval som udstedelsessted, men samtidig vidner andre kongebreve om kongens utvivlsomme tilstedeværelse i Danmark. Vi har således kongebreve udstedte i Reval med datum 1346 4. april, 2. maj og 24. maj, men også et kongeligt dombrev af 13. april 1346 om sjællandsk jordegods, udstedt *in presencia nostra*, en traktat med hertugerne af Pommern, udstedt 18. april i København, og et gavebrev til kirken i Reval, udstedt 25. maj i Roskilde. Gram¹ og Suhm² søgte at bringe disse og andre tilsvarende vanskeligheder ud af verden ved ret hasarderede omdateringer og ved antagelse af hyppige rejser af kongen til Estland, en fremgangsmåde der yderligere kompliceredes af det forhold, at de to forskere også (med urette) mente at skulle placere kongens pilgrimsfærd til Jerusalem indenfor omhandlede tidsrum.

¹ Københavnske Selskabs Skrifter IV (1750): Nogle Forbedringer til Kong Valdemar Christoffersens Historie, 17 ff.

² Historie af Danmark XIII (1826), 123 ff.

Problemet kom til at stå i et helt nyt lys, da Bunge i sin udgave Liv.- Esth.- und Curländisches Urkundenbuch (1855) publicerede et kongebrev af 1344 1. august, i hvilket kong Valdemar gav sin designerede udsending (certus nuncius) til Estland Stig Andersen fuldmagt til i kongens navn at lade forfærdige et nyt kongesegl og benytte det under udførelse af sine hverv i Estland; hvad Stig Andersen på ret og rimelig måde lod udfærdige under dette segl, ville kongen stadfæste og aldeles overholde¹. Da forholdet nu er det, at en del af de i Estland udstedte kongebreve foreligger i to udfærdigelser men med forskellig datering og besegling — således findes der to privilegier til staden Reval af 1345 7. januar, der ordret gentages i to andre af 1345 29. september — og disse dobbeltserier er beseglet med henholdsvis et sekretsegel og med et majestætssegel, mente Bunge, at den mest nærliggende forklaring måtte være den, at de ældre breve af 1345 7. januar er udstedt af Stig Andersen i kraft af fuldmagten 1344, og at de yngre af 29. september med majestætssegel, er kongelige stadfæstelser, foretaget af kongen selv, da han engang i løbet af efteråret 1345 personligt er kommet til Reval. Næsten til fuld vished bliver denne antagelse for Bunge, når han læser beseglingsformlen i de breve, der er forsynet med sekretet: »uolentes perpetuo secretum nostrum, sub quo hec scripta sunt, plenam et firmam habere efficaciam et uigorem sufficientem«; det er ifølge Bunge en tydelig hentydning til, at disse breve ikke er udstedt af kongen direkte men af Stig Andersen i kraft af fuldmagten².

I sin undersøgelse af problemet nåede Reinhardt til samme

¹ »presencium exhibitori, nobili militi domino Stigoto Anderssun, dilecto nostro capitaneo Estoniæ, pro diuersis causis nostris et negotiis in Estonia expediendis, unum sigillum nostro nomine de nouo fabricandi et ipso sigillo pro utilitate nostra et commodo rite utendi plenam et liberam concedimus facultatem, uolentes, quicquid idem dominus Stigotus iuste et rationaliter sub dicto sigillo nostro scribi fecerit, plenarie confirmare et omnino ratum conseruare«, Bunge, 373 (= Diplomatarium Danicum 3. r. II (i korrektur)) nr. 68).

² Liv.- Esth.- u. Curländisches UB. II Regesten 117 nr. 993, jf. Das Herzogthum Estland (1877), 74 note 262.

resultat som Bunge, blot trækkes linierne skarpere op. Tidspunktet for kongens ankomst til Reval fremgår, mener Reinhardt, af det forhold, at domkapitlet i Reval m. fl. 1345 26. september udfærdigede en vidisse af den kongelige fuldmagt af 1344 1. august; dette peger i den retning, at kongen da enten nylig var ankommet til eller i hvert fald blev ventet til Estland, og at Stig Andersen derfor har villet sikre sig bevis for at have haft hjemmel for de af ham i mellemtiden truffene foranstaltninger¹.

Der er ikke grund til at gå ind på, hvorledes Reinhardt søger at klare det næste problem, nemlig hvor længe kongen opholdt sig i Estland. Thi lige så sikkert som Bunges og Reinhardts problemløsning betyder et afgjort fremskridt i sammenligning med Grams og Suhms, lige så sikkert er det, at deres forklaring på dobbeltudfærdigelse af de estniske kongebreve er forkert². Det er nemlig klart, at hvis brevene af 7. januar er udstedt af Stig Andersen og brevene af 29. september af kongen, skulle det fremgå af seglene. De første breve skulle da være beseglet med det segl, som Stig Andersen havde fuldmagt til

¹ Til Belysning af nogle Punkter i Valdemar Atterdags Historie, Hist. Tidsskr. 4. r. III, 191—205.

² Bunge endte selv med at udtrykke en vis skepsis overfor sin opfattelse. I note 267 i sin ovennævnte fremstilling af Estlands historie fremsætter han den skarpsindige bemærkning, at vidissen 1345 26. september egentlig var »zwecklos, wenn der König selbst im Lande war«. Da endvidere ingen dansk eller estnisk årbog eller krønike beretter om en rejse af kong Valdemar til Estland, sætter han i noten et spørgsmålstegn ved den opfattelse, han i teksten og i sin udgave havde gjort sig til talsmand for. Hos senere tyske og baltiske historikere har meningerne været stærkt delte, nogle som Höhlbaum, Hansische Geschichtsblätter III (Jhrg. 1878), 92 note 2 og Stavenhagen: Akten u. Rezesse d. livl. Ständetage I (1907) nr. 43 afviser tanken om kongens tilstedeværelse i Estland, uden dog at give en subsidiær forklaring på de dobbelt udfærdigede breve; jf. Reinhardts antikritiske bemærkninger i Valdemar Atterdag (1880), 536 note 104, mens Pflugk-Harttung: Der Johanniterorden u. der deutsche Orden (1900), 177, og Nottbeck u. Neumann: Geschichte u. Kunstdenkmäler der Stadt Reval (1904), 14, lader kongen opholde sig i Reval i vinteren 1345—46. Gernet: Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels I (1893), 29 og 36, vil ikke tage stilling til problemet.

at anskaffe, de sidste med et af de kendte kongelige segl. Forholdet er imidlertid lige omvendt. Det er brevene af 7. januar, der viser et kendt valdemarsegl, nemlig det, der i »Kongelige Sigiller« er opført som nr. 36, mens brevene af 29. september er besejlet med et hidtil i dansk forskning ukendt kongesegl. Ved skæbnens tilskikkelse fik Thiset, udgiveren af *Danske Kongelige Sigiller*, på grund af 1. verdenskrig ikke lejlighed til at studere de kongesegl, der fandtes i de estniske arkiver. Han måtte, som han i fortalen levende skildrer, være lykkelig over det tilfælde, der spillede ham et eksemplar af Revalarkivets katalog ihænde. På grund af katalogets korte karakteristika identificerede han revalseglene med de kendte valdemarsegl. Metoden måtte ufejlbarligt medføre, at det store valdemarsegl, der kun findes under estniske breve, blev identificeret forkert, nemlig med det majestætssegl, der har betegnelsen DKS. 39. Stampen til omhandlede valdemarsegl har imidlertid utvivlsomt været skåret med det segl, der i DKS. har betegnelsen Suppl. 1 a—b som forbillede. Størrelse, seglomskrift og figurkomposition er den samme. Men i tre henseender adskiller dette estniske valdemarsegl sig fra sit forbillede, 1) kongefiguren er kunstnerisk set mere klodset skåret (kongen har ligefrem en »mave«, hvilket næppe skyldes tilsigtet protrætlighed), 2) kongen har på brystet over hjertet bogstavet V og 3) linierne i de skraverede felter med rosetter går på langs og ikke på tværs som i Suppl. 1 a—b.

Dette segl, der som sagt kun findes under kongebreve, der stammer fra estniske arkiver¹, er uden tvivl identisk med det segl, den revalske stadsskriver omtaler, når han i sin lille Danmarkskrønike, skrevet 1346—58, om kong Valdemar siger, at »han afhændede hertugdømmet fra riget Danmark ved sin

¹ Seglet findes under Revalarkivets kongebreve (for tiden i Göttingen, Staatliches Archivlager, hvor forfatteren i 1957 havde lejlighed til at bese dem) af 1345 7. januar, 1345 29. september (3 eksemplarer), 1346 27. april, og under to breve i Dorpatarkivet af 1346 3. og 25. januar, samt under et brev, der stammer fra den livlandske ordensmesters arkiv i Mitau af 1346 24. maj, nu i det svenske rigsarkiv; sidstnævnte segl, der er stærkt beskadiget, er i DKS fejlagtigt opført under Suppl 1 a—b.

udsending hr. Stig, ridder, som lod skære kongens segl i staden Reval¹«.

Forsåvidt turde alt være klart. I kraft af den kongelige fuldmagt af 1344 1. august har Stig Andersen ladet skære et majestætssegel i Reval og benyttet det ved beseglingen af breve, han udfærdigede i kongens navn.

Vanskeligere er det at forklare sekretets anvendelse. I første øjeblik fristes man til at overveje, om sekretbrevene kan være et udtryk for, at kongen på et vist tidspunkt kan have været i Estland, altså lige modsat Bunge² og Reinhardt opfatte sekretet og ikke majestætsseglet som vidnesbyrd om kongens tilstedeværelse. Af flere grunde må denne løsning dog opgives, bl. a. fordi der ikke blot 7. januar men også 13. marts 1345 og 1346 21. og 25. januar 1346³ udfærdiges kongebreve under sekretet i Reval. Stig Andersen må derfor udover majestætsseglet have disponeret over et kongeligt sekret, nemlig DKS. 36. Men hvorfor bruger han snart det ene snart det andet? Og med hvilken beføjelse råder han i det hele taget over et kongeligt sekret? Den nævnte fuldmagt gav ham ret til at anskaffe det ovenfor skildrede segl men nævner intet om et sekret. Problemet er vigtigt, fordi det tilsyneladende forudsætter en lax forbindelse mellem kongens person på den ene side og kongebreve og -segel på den anden. I det følgende skal vises, at fænomenet ikke er enestående, men at kong Valdemar også i andre tilfælde ses at have delegeret myndigheden til at udfærdige og besegle kongebreve til andre personer uden selv at være tilstede.

Den 30. september 1341⁴ skrev kong Valdemar til »dilectis nostris. . cancellario et uicecancellariis nostra sigilla seruantibus /

¹ Hic [scil. rex Waldemar] alienauit ducatum Estonie a regno Dacie per nuncium suum dominum Stighotum militem, qui sigillum regis in ciuitate Reualie fecit sculpi«, Höhlbaum, Verhandlungen d. gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat VII 3. Heft (1872), 72; jf. Katalog d. Revaler Stadtarchivs (2. udg., 1924), 207 nr. 140.

² Som ovenfor nævnt tog Bunge i sidste øjeblik en vis afstand fra sin oprindelige opfattelse uden dog at fremsætte en subsidær forklaring.

³ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 116—19, 133, 228 og 229.

⁴ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 198.

magnum secretum. et legale« (interpunktionen er originalens). Kongen har erfaret, at johanniterne ved kongebreve stævnes for verdslig domstol imod retsordenen, eftersom de som gejstlige hører under de kirkelige domstole. Kongen vil ikke selv indføre nye skikke i riget og vil ikke tolerere, at de gør det. Sådanne stævninger, som allerede er udstedt eller i fremtiden måtte udstedes »hvad vi dog af agtelse for Eder ikke forventer vil finde sted«, kasserer kongen og erklærer dem med foreliggende brev for ugyldige.

Forståelsen af adressen er vanskelig og den er blevet fortolket ret forskelligt. A. D. Jørgensen fortolkede adressen som stilet til tre forskellige kanslere, »den egentlige kongens og rigens kansler, hvem det store segl (majestætsseglet) er betroet, og to underordnede kanslere eller vicekanslere, den særlige kongens kansler med sekretet, og den særlige rigens kansler med seglet »til danelog«.»¹ Mod denne fortolkning indvendte William Christensen, at »i alt fald er det jo dog kun den ene af disse Embedsmænd, der her kaldes Kansler; og hvem der har beklædt Posten som sådan, siges ikke i Brevet«.»² I sin fremstilling dokumenterer han derefter, at den tredeling: øverste kansler, kongens kansler og rigens kansler, der må have foresvævet A. D. Jørgensen, først omkr. 1400 lader sig påvise i kilderne. Selv fremsætter William Christensen ingen fortolkning af adressen i 1341-brevet, men hans bemærkning om det manglende kanslernavn er egnet som udgangspunkt for den kancellimæssige betydning af brevet.

Kansler på dette tidspunkt var Gebhard v. Bortfeld, der nævnes som sådan i breve af 1341 21. maj og 1344 12. februar³. Gebhard var johanniterbroder og ifølge Pflugk-Harttung en af ordenens mest markante personligheder i 1320erne og 1330erne⁴. Oprindelig kommandator for johanniterhuset i Goslar blev han

¹ Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie (1884), 8.

² Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (1903), 83.

³ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 171 og III 2 nr. 22.

⁴ Pflugk-Harttung: Die Anfänge des Johanniterordens in Deutschland (1899), 20—23, 96—99. Pflugk-Harttung er ikke opmærksom på, at Gebhard var kansler hos kong Valdemar i alt fald indtil 1344 (1346 29. august

1320 stedfortræder for ordensmesteren Paul de Modena og 1327 præceptor (Herrenmeister) for *Saxonia, Marchia et Wendia*. Som ivrig tilhænger af det wittelbachske hus opnåede han i 1329, at kejser Ludvig gav præceptorembedet rigsumiddelbar fyrsterang. Også efter at han i 1336 var fratrådt som præceptor, opretholdt han sin nære tilknytning til kejseren og dennes søn markgreve Ludvig af Brandenburg, hvis råd han var. I den egenskab deltog han i de afgørende forhandlinger i Lübeck i foråret 1340, der muliggjorde Valdemars tilbagevenden til sit fædrene rige. Som Valdemars kansler nævnes han som sagt i to breve fra 1341 og 1344; sidste gang omtales han i et brev fra 1347 9. maj, og da som johanniterkommendator i Tempelburg i Pommern. — Det forhold, at kansleren var en højtstillet johanniter, forklarer en iøjnefaldende ejendommelighed ved 1341-brevet. Formelt er det en cancelliforskrift, stilet til kansleren og vicekanslerne, reelt er det et privilegium for johanniterordenen; vort kendskab til brevet beror på det eksemplar, der fandtes i Antvorskov klostres arkiv.

Ved at benytte denne fremgangsmåde har johanniterne opnået en dobbeltforsikring, dels en cancelliforskrift, der ved udeladelsen af kanslerens navn har været bindende for den til enhver tid værende kansler og hans »vicekanslere«, dels en genpart af denne forskrift, hvis forevisning i påkommende tilfælde ville kunne standse en retsforfølgning med kongebreve mod ordenen, hvad kongen dog »af agtelse for Eder« ikke tror vil finde sted. Alene af formuleringen i dette brev må sluttes, at den institution, der senere var knyttet til den embedsmand, der kaldtes »rigens kansler«, allerede har eksisteret i begyndelsen af Valdemar Atterdags regeringstid. Det kan da også bevises med nogle konkrete eksempler. Ifølge sjællandske årbog opholdt kong Valdemar sig ved nytårstid 1344 på Ringsted-Roskildeegnen¹. 1344

nævnes en Henrik af Lüneburg som kansler). Når Pflugk-Harttung endvidere lader Gebhard spille en afgørende rolle ved forhandlingerne i 1335 om junker Ottos løsladelse, beror dette på en fortolkning af et tvivlsomt kildested og er næppe rigtig, sml. 406 note 3.

¹ Annales Danici (1920), 173.

29. januar udfærdigede grev Johan 3. af Holsten et brev i Næstved om en sone mellem ham og kongen, 12. februar gav kong Valdemar domkirken i Roskilde et gavebrev »Actum et datum Roskildis . . . de nostro certa scientia et in nostra presentia«; kansleren Gebhardt v. Bortfeld opføres blandt brevvidnerne. 25. januar eller 8. februar gav han i København »wthi wor eghen nerværelse« Slangstrup kloster et privilegium¹.

Mens kongen således utvetydigt i januar-februar 1344 opholder sig på Sjælland, udfærdiges der samtidigt kongebreve i Jylland. 1344 10. februar udstedes der i Ålborg kongebrev om, at Jacob Puge på kongens retterting har afstået et gælds-brev til hr. Peder Vendelbo, »teste domino Petro Palk clerico nostro predilecto.« Den 21. februar er rettertinget i Viborg, hvor der udfærdiges kongebrev om, at hr. Peder Vendelbo har tilbudt betaling af de penge, han skylder Jens Kås, »testibus domino Petro Palk dilecto clerico nostro et Johanne Laughesun.«² Også i 1346 kan samme forhold konstateres; 1346 24. august udstedes i Ålborg et kongeligt låsebrev til Klaus Limbæk, men ifølge sjællandske årbog er kong Valdemar på det tidspunkt i Vordingborg, hvor borgen overgives ham af holstenerne³. Endelig kan bemærkes, at også det sønderjyske retterting i disse år ses at fungere uafhængigt af suverænen. 1342 24. april udfærdiges i hertug Valdemars navn et brev i Ribe »in placito nostro iusticiario« om jordegods i Ballum marsk »teste domino Haquino sacerdote«. Hertug Valdemar var imidlertid 1341—1343 fange hos de holstenske grever⁴. Påvisningen af rettertingsinstitutionens selvstændighed allerede på dette tidspunkt⁵ hjælper dels

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 13, 14 og 22.

² Ibid. nr. 21 og 27.

³ Ibid. nr. 272 og Annales Danici, 174.

⁴ Jf. Detmar under 1341. Reinhardt: Valdemar Atterdags Historie, 98, jf. 528, note 20, betvivler rigtigheden af Detmars oplysning, idet han mener, at brevet af 1342 24. april viser, at hertugen da var på fri fod. Detmars oplysning bekræftes imidlertid af et pavebrev af 1344 22. januar, Dipl. Dan. 3. r. II nr. 11, af hvilket fremgår, at hertugen da nylig var løsladt efter to års fangenskab hos greverne.

⁵ William Christensen anfører som første bevislige eksempel herpå et

til at forklare Stig Andersens rådighed over et kongeligt sekret i Estland, dels til forståelse af den dunkle passus om kongeseglene i antvorskobrevet »dilictis nostris . . . cancellario et uicecancellariis nostra sigilla seruantibus / magnum secretum et legale«. A. D. Jørgensen læste sidste led som »magnum (sigillum), secretum et (secretum) legale«, altså som sigtende til tre segl. Thiset ser heri »en bestemt Adskillelse mellem magnum secretum (ad privilegia) et legale ad causas«¹, og Arup oversætter »det store segl (d.v.s. majestætsseglet) og rettertingsseglet«². Sprogligt er en fjerde forståelse mulig, nemlig »det store og lovlige sekret«, d.v.s. rettertingsseglet; den forudsætter dog en mangelfuld forbindelse mellem første led: *sigilla* . . . og andet led: *magnum secretum et legale*.

Ved bedømmelsen af, hvilken forståelse, der er den rigtige, må fire kendgerninger tages i betragtning, 1) et sekretsegl kan betegnes som et *sigillum*, men et *sigillum* i betydningen majestætssegl benævnes aldrig *secretum*, 2) et kongebrev, der er beseglet med rettertingsseglet, siges at være udstedt »sub sigillo nostro legali secreto«³, 3) af de fire sekreter, som kong Valdemar benytter i 1340erne, er rettertingsseglet så afgjort *det store sekret*, idet det i størrelse væsentlig overgår de andre samtidige kongelige sekreter, sml. DKS. 40 med DKS. 36, 37 og 38, og 4) den omhandlede seglbeskrivelse findes i det antvorskobrev fra 1341, der så entydigt tager sigte på at forhindre, at rettertingsbreve udfærdiges mod klostrets interesse.

Konsekvensen af disse fire punkter må blive den, at »magnum secretum et legale« skal forstås som »det store lovsekret«. Den modsigelse, der herved må konstateres mellem 1. og 2. led i segl-omtalen kan forklares på to måder. For det første er den bevarede original fra Antvorskov klostres arkiv jo kun en genpart af et

kongebrev fra 1369, da kongen som bekendt opholdt sig i udlandet, Dansk Statsforvaltning, 153.

¹ DKS. Fortale, IX, jf. Grandjean: Dansk Sigillografi (1944), 121, der undlader at tage stilling til problemet.

² Danmarks Historie II (1932), 95.

³ DKS., 5 under nr. 40.

kongeligt mandat til kancelliet; det er derfor muligt, at der efter *sigilla seruantibus* er oversprunget *specialiter* (eller lign.). Forklaringen kan dog også muligvis være den, at adressen formelt er kongens henvendelse til kancelliet, men reelt er kansleren Gebhard v. Bortfelds intervention til fordel for sine ordensbrødre i Antvorskov, således at første led er dikteret med det første forhold, det andet med det sidste i tankerne. Det er imidlertid et akademisk problem, hovedsagen er, at der kan fastslås, at adressen sigter til »vicekanslere«, der som Peder Palk selvstændigt leder rettertinget, disponerer over rettertingsseglet og hvis faste betegnelse ret snart derefter blev justitiarer.

Vi vender nu tilbage til de problemer, der knytter sig til Stig Andersens benyttelse af flere kongelige segl. Den nævnte fuldmagt af 1344 1. august gav ham som sagt ret til at anskaffe og benytte det majestætssegel, der findes under de estniske breve, men nævner intet om sekretet. Imidlertid er det givet, at Stig Andersen ikke selv har ment, at hans beseglingsret var indskrænket til benyttelsen af det store segl. 1345 28. december præsiderede han på rettertinget i Reval og udfærdigede i eget (ikke i kongens) navn sammen med sine estniske bisiddere brev om en retshandling¹; brevet er beseglet med hans private segl (Danske adelige Sigiller 338); men i beseglingsformlen tillægger han sit private segl udtrykkelig samme værdi som et kongeligt: »presentes litteras sigilli munimine roboratas in regiam confirmationem et defensionem ac sufficiens testimonium feci pariter et cautelam«. Beføjelsen hertil kan ikke findes i fuldmagten af 1. august, men må søges i et tidligere kongebrev af 1344 24. juni². I dette, hvis store politiske betydning vi senere skal komme ind på, meddeler kongen den tyske orden, at han efter rådslagning med sine råder sender sin råd Stig Andersen til Estland som høvedsmand »dantes sibi singulas auctoritates nostras regias nomine nostro faciendi et omittendi libere quod est iuris«. Går man ud fra den rimelige og af de følgende begivenheder

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 201.

² Ibid. nr. 62.

nødvendige antagelse, at man i omtalte rådsmøde i juni 1344 har delegeret myndigheden til at udfærdige beseglede kongebreve til Stig Andersen, er det muligt at finde en plausibel forklaring på Stig Andersens anvendelse af såvel sekret som majestætssegl: Omkr. 1. august 1344, da Stig Andersen vel har været rede til afrejsen, har problemet meldt sig, hvilket kongesejl der skulde medgives Stig Andersen. Kongen og/eller kansleren har resolveret for det sekret (DKS. 36), der efter dets omskrift SECRETUM WALDEMARI DEI GRACIA DOMICELLI DANORUM kaldes junkersekretet. Seglet stammer fra Valdemars tid som tronprætendent, men findes endnu anvendt i Valdemars første kongetid, sidst under et brev af 1342 27. august¹. Fra Stig Andersens side (eller af lederen af den del af kancelliet², der skulde ledsage ham til Estland), er der rimeligvis rejst indvendinger mod benyttelsen af dette formelt ikke uangribelige segl, hvorfor der den 1. august udfærdiges den anden fuldmagt, der giver ham ret til at lade skære et nyt seglstempel. Stig Andersen er derefter afrejst til Estland; hans første kendte »kongebreve« er som nævnt udfærdiget 1345 7. januar og beseglede med junkersekretet. Karakteristisk nok har disse i beseglingsformlen en tilføjelse og udtrykkelig forsikring om, at sekretet er fuldgyldigt: »teste domino Stigoto Anderssun milite consiliario nostro predilecto. uolentes secretum nostrum sub quo hec scripta sunt plenam habere efficiam et uigorem sufficientem«. I de to af de tre bevarede originaler er denne tilføjelse dog skrevet med andet blæk, i den tredje derimod udført i eet med konteksten, d.v.s. under udarbejdelsen af originalerne har man følt sig opfordret til at formulere en udtrykkelig forsikring om, at disse »kongebreve«, udfærdigede af Stig Andersen og beseglede med et formelt angribeligt segl, fortjente fuld tillid.

På et eller andet tidspunkt efter 7. januar 1345 er det nye seglstempel blevet færdigt, det fremgår som nævnt af stads-

¹ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 251.

² Den halve snes originaler, der er bevarede af Stig Andersens kongebreve, viser, at mindst 3—4 skrivere har stået til hans rådighed; rimeligvis har antallet været større.

skriverens udtalelse, at stampen blev skåret i Reval, og rådet må derefter i september 1345 have besluttet at skaffe sig dubletter af de tre privilegiebreve, udfærdigede 7. januar under sekretet. 1346 26. september blev der taget en vidisse af den fuldmagt, der gav Stig Andersen ret til anskaffelse af et kongesegl, og denne vidisse nedlagdes i stadens arkiv¹. Vidimatorerne var domkapitlet, dominikanerne samt Goswin v. Herike. Sidstnævnte var på det tidspunkt som chef for den tyske ordenshær, der efter bondeoprøret i 1343 faktisk holdt Estland besat, Estlands stærke mand, og blev året efter, da Danmark havde solgt landet, som ordensmester i Livland Estlands nye landsherre. Når Goswin v. Herike er blandt vidimatorerne, kan der næppe være tvivl om, at staden har villet sikre sig mod, at der fra ordenens side skulle blive rejst indvendinger mod gyldigheden af dens privilegier, når disse, som det på det tidspunkt kunne forudses som en mulighed, skulle blive forelagt ordenen til godkendelse (hvilket skete i 1347).

Tre dage efter vidissens udstedelse udfærdigedes tre nye genparter af stadens privilegier i Stig Andersens kancelli under det nye majestætssegl. Det vil sige kun to af disse genparter har datum 29. september, det tredje eksemplar har ejendommeligt nok datum 7. januar. Forklaringen herpå findes, når vi betragter de bevarede originaler. Alle seks dokumenter, tre beseglede med sekretet og tre med majestætsseglet, er skrevet af samme skriver, men som der i »Katalog des Revaler Stadtarchivs«²

¹ Vort kendskab til denne for forståelsen af disse seglproblemer så uundværlige fuldmagt beror alene på denne vidisse.

² 2. Ausgabe, Abteilung III, 209. — Når der anførte sted angives, at originaludfærdigelsen af fredstraktaten 1343 2. august mellem kong Valdemar og kong Magnus også er skrevet af den samme skriver, er dette ikke rigtigt; skriveren af denne udfærdigelse kan ikke identificeres. Derimod er skriveren af de nævnte 6 originaler identisk med den skriver, der har skrevet Stig Andersens skøde af 1342 15. august på Tordrup m. m. til broderen Uffe Andersen (Dipl. Dan. 3. r. I nr. 250). Da denne skødning sker i forbindelse med en handling på rettertinget, er det usikkert, hvorvidt skriveren i 1342 har været Stig Andersens private skriver eller har været rettertings skriver.

gøres opmærksom på, og jeg ved selvsyn har set bekræftet¹, er der en karakteristisk forskel i blækkets farve i de breve, der er beseglet med sekretet og udstedt 7. januar, og de, der er beseglet med majestætsseglet. Førstnævnte er skrevet med lysebrunt, sidstnævnte med rødbrunt blæk, på samme måde er der en karakteristisk forskel i den kunstneriske udførelse af initialen W i kongenavnet. Heraf følger, at man den 29. september må have antedateret den ene genpart af de nyudfærdigede privilegier, men opgivet dette — vel som formålsløst — ved de to andre udfærdigelser.

Der findes yderligere to sæt dobbeltudfærdigelser af kongebreve fra Stig Andersens ophold i Estland. 1346 21. og 25. januar erhvervede St. Michaelis nonnekloster i Reval to privilegier, hvert privilegium udfærdiget i to eksemplarer under henholdsvis sekretet og majestætsseglet. Når sekretet her finder anvendelse igen, er forklaringen rimeligvis den, at klosteret for sikkerheds skyld har ønsket at have sine privilegier i to eksemplarer, ligesom rådet i Reval havde det på det tidspunkt.

Med den her givne forklaring skulle de problemer, der knytter sig til kongeseglene under de estniske breve, være løst. Det er imidlertid grund til at understrege, at denne løsning også har principiel betydning for opfattelsen af andre valdemarbreve end de estniske. Har kongen i 1344 kunnet delegere myndigheden til at udfærdige og besegle kongebreve til en *vicekansler* som Peder Palk i Nørrejylland og en kgl. råd som Stig Andersen i Estland, har han også kunnet gøre det i andre tilfælde, selv om det ikke kan bevises af vort kildemateriale. Det vil sige, at man ikke uden videre af et valdemar brev kan slutte til kongens personlige tilstedeværelse. Således har man altid sluttet, at det valdemar brev, ved hvilket Danmark 1346 29. august afstod Estland, og som er udstedt i Marienburg, beviser at kong Valdemar denne dag var i Preussen². Af sjællandske årbog fremgår, at kong Valdemar 1346 23. august var i Vordingborg og overtog

¹ Revalarkivet findes p.t. i Göttingen, Staatliches Archivlager.

² For eks. Reinhardt: Valdemar Atterdag, 144.

borgen fra holstenerne¹. Det udelukker ikke, at kongen 6 dage senere kunne være i Marienburg, men af to erklæringer af Stig Andersen, udfærdigede 1346 31. oktober og 1347 11. marts i anden forbindelse — de angår kursberegningen for den aftalte salgssum på 19000 mark sølv — fremgår utvetydigt, at kongen ikke selv var til stede, men at det var Stig Andersen og den brandenburgske marsk Frederik v. Lochen, der førte de afgørende forhandlinger med højmasteren i Marienburg, »som det var befalet og betroet os af kong Valdemar«². Det omtalte valdemarbrev af 29. august er beseglet med det majestætsegl, der i DKS. har betegnelsen Suppl. 1 a—b, i beseglingsformlen gøres betegnende nok følgende bemærkning »sigillum nostrum . . . cui fidem omnimodam uolumus adhiberi, non obstantibus sigillis, si quibus in preterito usi sumus uel nos contiget in futuro³«, en forsikring, der i betragtning af, at det er det tredje kongesegl, Stig Andersen her anbringer under et kongebrev, og som alle før eller siden måtte komme højmasteren for øje, kan siges at være påkrævet.

Som slutning på denne del af undersøgelsen kan fastslås, at det sikkert ikke er tilfældigt, at der kendes så mange kongesegl fra 1340erne, nemlig fire sekreter, DKS. 36, 37, 38 og 40 (sidstnævnte er rettertingsseglet) samt to majestætssegl, DKS. Suppl. 1 a—b, og det ovenfor skildrede, hidtil ukendte segl fra Estland. Regeringsforretninger har rimeligvis i endnu højere grad end det fremgår af kilderne været overladt betroede personer; når således to privilegier til Zutphen af 1346 10. oktober⁴ ses beseglede med rettertingsseglet, DKS. 40, er forklaringen rimeligvis den, at andre segl på det tidspunkt ikke har været tilgængelige for kancelliet. Baggrunden for disse foretelser skal sikkert søges i 1340ernes ekstraordinære forhold i Danmark. Kongens begrænsede magtområder inden for landet, hans næsten konstante leven på feltfod har umuliggjort, at kancelliet, således som det før

¹ Annales Danici, 174.

² Dipl. Dan. 3. r. II nr. 286 og 333, jf. ndf. s. 419.

³ Ibid. nr. 273.

⁴ Ibid. nr. 281—82.

og senere var hovedreglen, har kunnet følge kongens person. De kancelliembedsmænd, der rådede over seglene, har som følge heraf fået en større myndighed end ellers normalt. Med hensyn til Stig Andersen er der imidlertid et særligt problem. Stig Andersen var ikke embedsmand men kongelig råd. Hvorledes forklares hans udstrakte anvendelse af kongelige segl? Er han kongens højt betroede mand, der i samråd med denne udøver en del af suverænenes prærogativer, eller må man vurdere hans betydning højere, d.v.s. gøre ham til en lederskikkelse i 1340erne. For at kunne bedømme dette, må vi se på den saglige side af det estniske problem.

St. Jørgensnat, natten til 23. april 1343, var det store, velorganiserede estniske bondeoprør brudt ud; på et givet signal kastede de undertrykte estniske bønder sig over de adelige gårde, klostre og kirker, ethvert medlem af den tyske overklasse, der faldt i oprørernes hænder, blev slået ned, uanset alder eller køn, stilling eller stand. I begyndelsen af maj 1344 belejrede bondehæren Reval, hvor de overlevende ridderskabsmedlemmer havde søgt tilflugt, men blev den 14. maj fordrevet af en tysk undsætningshær under ledelse af ordensmesteren i Livland Burchard v. Dreyleven¹. I denne nødssituation, hvor ridderskabsmedlemmernes fysiske eksistens stod på spil, foretog ridderskabet det ekstraordinære skridt at usurpere den kongelige myndighed i landet. Den 16. maj, altså kun to dage efter undsætningshærens ankomst, udstedte det samlede ridderskab en erklæring om, at da det ikke så sig i stand til at redde og pacificere landet, havde det valgt ordensmesteren Burchard til landets væрге, høvedsmand og forsvarer (tutor, capitaneus et defensor) og overgivet hovedborgene i Reval og Wesenberg med tilliggende

¹ Oprøret er levende skildret af en samtidig livlandsk præst Bartholomeus Hoeneke i hans rimkrønike, bedst kendt gennem Johan Renners prosabearbejdelse (ca. 1560), trykt i forskellige versioner af Höhlbaum (og Hausmann); på grundlag af Hoenekes beretning er oprøret skildret bl. a. af Bunge: *Das Herzogthum Estland*, 68 ff.; Höhlbaum: *Zur Deutsch-Dänischen Geschichte 1332—1346* (*Hansische Geschichtsblätter* Jhrg. 1878), 86 ff.; Gernet: *Forschungen z. Geschichte des Baltischen Adels* I, 17 ff.

len til ham »pro corona Dacie fideliter conseruanda«, dog på den betingelse, at når ridderskabet krævede borgene tilbage, skulle den tyske orden inden en måned oplade dem mod fuld erstatning til ordenen for dens omkostninger. »In hac autem ordinacione castrorum et terre predictorum in uerbo ueritatis dicimus nichil fore in preiudicium regis uel corone regni Dacie attemptatum, sed quia timemus dicta castra et terram si hoc non faceremus, a corona regni Dacie perpetuo alienari«¹.

Samme fremhævelse af, at ordningen var fremkaldt af den øjeblikkelige tvangssituation og ikke tilsigtede en ændring af Estlands status inden for det danske rige eller af dets forhold til kongen, understreges også i en velformet fælleserklæring af biskop Oluf af Reval, kapitlet sammesteds, af abbederne i Gudvalla og Padis, af dominikanerne og franciskanerne i Reval, og af de kongelige råder i Estland og staden Reval. »For at ikke det, der sker i god hensigt og i medfør af en uundgåelig nødvendighed, som ikke kender til nogen lov, ved falsk fordrejelse skal kunne gøres til genstand for trætte ved bagtalernes nedrige ondskab«, erklærer de, at det kun er på grund af den hårde nød og deres egen uformåen, at de har bedt ordenen om at værne og beskytte Estland mod de vantro hedninger, som planlægger deres udryddelse. »Men hvis nogen hvisker det modsatte i Eders øren, vover vi på vor samvittighed at sige, at de i modstrid med al sandhed gør dette af had og vrangvilje, idet de som djævelens sønner sår ugræs«². Der er grund til at lægge mærke til disse ord. Kun godt et år senere skulle ridderskabet selv foretage en handling i åbenbar modstrid med denne erklæring.

I løbet af vinteren 1343—44 var oprøret i hovedsagen nedkæmpet, og dermed var tidspunktet kommet for den danske regering til at få hånd i hanke med situationen i Estland. Det skete med det allerede tidligere omtalte brev af 1344 24. juni. Kongen takker »ikke uden grund« ordensmesteren og den tyske orden, fordi de af egen drift under den store fare havde påtaget sig at forsvare borgene og holde dem »til vor hand«. Da ordenen

¹ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 322.

² Ibid. nr. 376.

ved sendebud ofte har forsikret kongen om, at den, såsnart kongen sendte en befuldmægtiget udsending (*certus nuncius*) til Estland, ville oplade borgene til denne, og da ridderskabet i Estland samtidig har bedt om udsendelse af en sådan befuldmægtiget person, har kongen efter samråd med sine råder besluttet at sende Stig Andersen som høvedsmand til Estland med fuld kongelig myndighed. Kongen beder derfor indtrængende ordenen om at overgive borgene til Stig Andersen, idet kongen da vil erklære ordenen fri for krav og tiltale. Stig Andersen skal overtage ledelsen af landet og i samråd med ridderskab og orden administrere borgene og ordne forholdene i landet til det bedre, så at fredens, retfærdighedens og troens stier atter kan trædes i landet, og »I (ordenen) skal på naturlig måde venskabeligt i troskab tjene os og den danske krone frem for andre. Måtte ikke blot Eders troskab, prøvet i fortiden, men også den ærbødighed, I skylder os, tilskynde Eder dertil. Thi om I vil betænke Eder ret, da er det Eders skyldighed mod os«¹.

Det stillede forslag må opfattes som den fra dansk side set gunstigst tænkelige løsning på problemet. Man må imidlertid betvivle, at kongen og hans råder virkelig har troet, at ordenen ville efterkomme denne opfordring til at udlevere deres panter. Det virker for urealistisk fra en kreds af mænd, der mere end andre var fortrolige med pantherrers syn på borge. Den retoriske appel i slutningen af brevet forudsætter jo også, at ordenen forbliver i landet. Men hvad er det for en situation, der tænkes på, når det så stærkt indskærpes ordenen, at den bør betænke sine troskabsforpligtelser over for kong Valdemar frem for andre?

I slutningen af året 1344 må Stig Andersen antages at være ankommet til Estland; de tidligere nævnte privilegier til Reval af 1345 7. januar er de første vidnesbyrd om hans tilstedeværelse i landet. I februar 1345 ses han at have ledsaget ordensmesteren Burchard v. Dreyleven på dennes felttog mod indbyggerne på Øsel, en sidste udløber af bondeoprøret². Det har som

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 62.

² Renner, udgivet af Höhlbaum (1876), 94, jf. Gernet, 30.

sagt næppe været en overraskelse for hr. Stig, at ordenen ikke uden videre afstod borgene Reval og Wesenberg til ham. De forblev i ordenens besiddelse hele den resterende danskertid, indtil Stig Andersen ved suverænitetsskiftet 1346 1. november formelt oplod dem til ordenen¹. I den tidligere omtalte vidisse 1345 26. september, da Goswin v. Herike, den egentlige sejrherre i kampen mod esterne, vidimerede Stig Andersens fuldmagt til anskaffelse af et nyt segl, karakteriserer Goswin sin stilling som den »cui castrum Reualiense ad usus corone regni Dacie ad custodiendum est commissum«.

Derimod må den overenskomst, som ridderskabet 1345 24. januar sluttede med den tyske orden, have skabt en ubehagelig situation for Stig Andersen. Overvejer man konsekvenserne af denne overenskomst, fatter man baggrunden for den appellerende slutning i kongens brev af 1344 24. juni. Ved brevet af 1345 24. januar overlader ridderskabet den sidste af de tre hovedborge i Estland, Narva, til ordenen. Som brevets udsteder står de samme kredse, som 1343 havde overladt Reval og Wesenberg til ordenen, nemlig de kongelige råder samt repræsentanter for ridderskabet (tota communitas uasallorum). Motiveringen for overdragelsen af Narva er omtrent den samme som for overdragelsen af Reval og Wesenberg i 1343: Ridderskabets medlemmer føler sig endnu rystet i deres indre af de udståede prøvelser og frygter for at lignende ulykker kan opstå andre steder i landet, hvorfor de har bedt ordensmesteren Burchard v. Dreyleven og den tyske orden i Livland om at overtage forsvaret af borgen Narva, »hvilken borg vi enstemmigt og samdrægtigt betror og oplader ham at bevare trofast for Danmarks riges krone og hertugdømmet Estland«, at gælde fra 1345 2. februar — 1346 2. februar. Hvis ridderskabet ikke 1346 2. februar formår at betale ordenen 1423 mark sølv, som »vi« skylder den på gyldig vis, skal ordenen beholde borgen ud over dette tidspunkt og fortsat bevare den for kronen og hertugdømmet og først tilbagegive Narvaborgen »til os«, når pengene er betalt »af os eller vore arvinger«. — Samme dag udstedte Goswin v. Herike »existens

¹ Renner, 94.

in minori castro Reualie¹ og flere andre kommandatorer for den tyske orden et tilsvarende genbrev².

I sammenligning med brevet 1343 16. maj er der sket flere bemærkelsesværdige ændringer i ordvalg og komposition. I 1343 siges, at ordenen skal bevare Reval og Wesenberg »pro corona regni Dacie fideliter conseruanda«; i 1345 er denne formulering udvidet til »castrum Narwa . . . pro corona regni Dacie et terre ducatus Estonie fideliter conseruandum«. I 1343 betones udtrykkeligt »in uerbo ueritatis«, at ridderskabet usurpation »nichil fore in preiudicium regis uel corone regni Dacie attemtatum, sed quia tememus dicta castra et terram si hoc non faceremus a corona regni Dacie perpetuo alienari«. I 1345 nævnes kongen ikke med et ord, hvilket er så meget mere frapperende, som kongens brev af 1344 24. juni i hvert fald formelt havde forlangt Reval og Wesenbergs overgivelse til Stig Andersen som betingelse for at frafalde krav og tiltale for den begåede uregelmæssighed. I 1345 sker det modsatte; uden at kongen eller Stig Andersen nævnes overlades den sidste borg af ridderskabet til ordenen »at bevare i troskab for Danmarks krone og hertugdømmet Estland«. Kongens appel i 1344 om, at ordenen bør betænke, at de er forpligtet til troskab over for ham som konge, besvares i 1345 af ridderskabet med, at ordenen er forpligtet over for Danmarks krone og hertugdømmet Estland, repræsenteret af ridderskabet.

Ingen samtidig beretning fortæller direkte om årsagen til dette påfaldende omsving i ridderskabets holdning til kong Valdemar. Holder man sig imidlertid visse kendsgerninger for øje, skulle det være muligt at følge de baner, ridderskabets politiske overvejelser bevæger sig i.

For det første var ridderskabet, som allerede Gram havde øje for og alle senere historikere (Bunge, Reinhardt, Höhlbaum, Gernet, Stavenhagen m. fl.) har understreget og uddybet, overbevist tilhænger af forbindelsen med Danmark. Tilhørsforholdet til Danmark betød i praksis næsten fuld uafhængighed for landet.

¹ D.v.s. selve hovedborgen på den store borgbanke i Reval.

² Dipl. Dan. 3. r. I nr. 121 og 122.

Normalt repræsenteredes kongen af en kongelig udnævnt høvedsmand i Reval, den egentlige politiske indflydelse udøvedes dog af de blandt ridderskabet udnævnte kongelige råder i samarbejde med det som korporation organiserede ridderskab. Disse kredse ønskede afgjort ikke en ændring i Estlands statsretlige status. Det er karakteristisk, at da den kongelige høvedsmand Markvard Breide efter Kristoffer 2.s død og under det derefter følgende interregnum i Danmark søgte at spille landet i hænderne på den tyske orden, strandede dette forsøg, da ridderskabet sammen med den danskfødte biskop Oluf af Reval viste, at de var parate til at kæmpe for Estlands uændrede tilhørsforhold til den danske krone¹. Man ønskede ikke at ombytte det lemfældige danske styre med ordensstatens stramme militærorganisation og tyngende skattesystem.

Det følger heraf, at ridderskabet med uvilje må have fulgt kong Valdemars forsøg på i 1340—41 at afhænde Estland og med tilfredshed set dette forsøg strandende. Vi skal senere komme ind på årsagen hertil. Men kongen havde i 1341 kun skrinlagt, ikke opgivet planen. Hos den samtidige Hoeneke findes en beretning der viser, at ordensmesteren Burchard v. Dreyleven på et tidspunkt før 1345 har indledt nye forhandlinger med kongen om købet af Estland². Hvilke modtræk kunne ridderskabet gøre herimod? Svaret fra deres side blev en benægtelse af kong Valdemars ret til at opfatte sig som Estlands herre. Det fremgår dels af Narvaoverenskomsten, dels af den argumentation og af de forholdsregler, man fra dansk side traf i 1346, da salget

¹ Jf. for eks. Bunge, anf. værk, 62 ff.

² Renner, 95 (efter den samtidige rimkrønike af Hoeneke): »Meister Borchert hadde vele darna getrachtet, wo he Revel mochte under den orden bringen. Dewile he averst dat sulve nicht fullentoch, schickede sin nafolger, Goswin von Herike, an koning Woldemar to Denmarcken, de derwegen handelen scholden. Also worden baden so lange hen und her geschicket, beth de koop geschah«. Da Burchards tilbagetræden skete på et ordenskapitelmøde 1345 14. december, Höhlbaum 93, må hans mislykkede bestræbelse, »Dewile he averst dat sulve nicht fullentoch«, følgelig ligge før denne termin. Når Bunge s. 76 under påberåbelse af den citerede passus hos Hoeneke-Renner opfatter dette som vidnesbyrd om, at det

formeligt bragtes til afslutning. Samme dag — 1346 15. august — som kongen meddelte ridderskab og undersætter i Estland, at han havde solgt Estland til ordenen og løste dem fra deres troskabsforpligtelser, udstedtes der et åbent brev om, at junkerne Hågen og Knud, sønner af Knud Porse, i nærværelse af det danske råd havde givet afkald på det lensbrev på hertugdømmet Estland, som kong Kristoffer 1329 11. november havde givet deres fader, og at kongen ved i stedet for at overdrage dem hertugdømmet Holbæk i så rigelig mon havde fyldestgjort dem, »at oftnævnte junkere og ej heller den herre konge af Sverige (som var junkernes halvbroder!) eller en hvilken som helst anden, ikke har eller kan have nogen ret til fornævnte hertugdømme Estland«. Samtidig erklærer kongen, at »hvis hans ældre broder junker Otto ikke, som han har til hensigt og har lovet Gud og den hellige jomfru Maria, skulle indtræde i den tyske orden på grund af dødsfald eller af andre årsager, skal desuagtet vort salg og vor gave forblive ved magt til evig tid, således som det indeholdes i det derom affattede brev«. Hermed sigtes til det egentlige salgsbrev, der er dateret 1346 29. august, i hvilket der ligesom i de andre officielle danske aktstykker understreges, at hertugdømmet Estland ifølge arveret tilhører kongens ældre broder Otto. Da han har aflagt løfte om at indtræde i ordenen med alt sit eje, har kongen og hans råder i Danmark billiget denne fromme hensigt og skænket Estland til ordenen, men samtidig sælger kongen »af visse ham og riget vedkommende grunde« Estland til ordenen for 19000 mark sølv.¹

Denne knudrede argumentation og den måde, man fra dansk side garderer sig i 1346, må være en refleks af de tankegange ridderskabet er inde på. Situationen må have været den, at var under Goswin, at »wie es scheint die ersten Schritte wieder unternommen wurden (siden det strandede forsøg i 1341) um das Land für den Orden zu erwerben«, kan denne fortolkning ikke være rigtig. Da Burchard som ordensmester (1341–45) realiter havde erhvervet borgene i Estland i form af pant, kan Hoenekes ord kun forstås på den måde, at hvad der mislykkedes for Burchard, nemlig det formelige køb af landet, lykkedes for Goswin i 1346.

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 273.

ridderskabet som modtræk mod de genoptagne salgsforhandlinger har bestridt kongens ret til overhovedet at disponere over Estland under henvisning til, at hans fader kong Kristoffer 2. i 1329 11. november havde forlenet Knud Porse og hans børn med hertugdømmet Estland som arveligt len, subsidiært gjort påstand om, at hertugdømmet ifølge den estniske lensret ikke tilhørte Valdemar, men hans ældre broder Otto¹. Hvem der juridisk set havde størst ret til hertugdømmet, har vel spillet en mindre rolle, hovedsagen var, at standpunktet skabte et grundlag, ud fra hvilket kongens politik kunne bekæmpes, idet det gav ridderskabet mulighed for at konstituere sig som »hertugdømmet Estlands« rette repræsentanter. Det må være denne situation, der er baggrunden for den appellerende retorik i kongens brev af 1344 24. juni, at ordenen bør betænke, at de først og fremmest er forpligtet til at vise ham »frem for andre« troskab, og det må være ud fra denne situation, at ridderskabet i 1345 24. januar imod kongens udtrykkelige ønske og under fuldstændig negligering af hans person overlader borgen Narva i pant til ordenen.

Hvilken stilling indtager Stig Andersen nu til disse problemer? Narvabrevet viser hans fuldstændige isolering fra ridderskabet på det tidspunkt. Ikke et ord i dette antyder tilstedeværelsen af en kongelig befuldmægtiget med instrukser direkte i modstrid med det, der sker ved pantsættelsen af Narva. Den måde, hvorpå han bryder sin isolerede stilling, er imidlertid højt overraskende. 1345 10. april udstedte han sammen med biskop Oluf af Reval en vidisse af Kristoffer 2.s brev af 1329 21. september, om at hertugdømmet Estland aldrig nogensinde af kongen eller hans efterfølgere skulle blive afhændet fra den danske krone². Som situationen lå i 1345 må Stig Andersens vidimering af kongefaderens løfte have været en sensation og sikkert være modtaget med triumf af ridderskabet³. Hvilken

¹ Jf. Bunge, anf. værk, 98.

² Dipl. Dan. 2. r. X nr. 152.

³ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 146; vidissen, der hidtil har været utrykt, findes i oversættelse fra 16. årh. i ridderskabsarkivet i Dorpat.

vægt man på dette tidspunkt tillagde Kristoffers erklæring, fremgår bedst af, at visse kredse 1348 29. maj, altså på et tidspunkt, da kong Valdemar trods alt havde gennemført salget, og dette var bekræftet af pave og kejser, lod kong Magnus af Sverige vidimere samme kongebrev af 1329, uden tvivl som indledning til et — forgæves — forsøg på at få nullificeret salget.

Den omtalte vidisse af 1345 er udstedt af Stig Andersen i eget navn, rimeligvis ud fra en erkendelse af, at hans handling ikke dækkedes af den kongelige fuldmagt til at foretage sig »quod iuris est«. På ridderskabet har den dog haft sin beroligende virkning; herefter kan man se Stig Andersen i samarbejde med ridderskabet på retterting og ved lovgivningsarbejde. Muligvis er det også som følge af vidimeringen, der jo måtte opfattes som en autoritativ erklæring fra dansk side, om at Estland ikke skulle sælges, at Burchard v. Dreyleven samme år på ordenens kapitemøde nedlægger sit hverv som ordensmester. I og for sig kan der tænkes mange forklaringer på Stig Andersens optræden i foråret 1345, de munder dog alle ud i et af to: enten optræder Stig Andersen som sin konges personligt befuldmægtigede og tillidsmand i Estland, og da må han i betragtning af sin konges kendte planer og edelige forpligtelser over for markgreve Ludvig af Brandenburg og i betragtning af, at salget jo dog gennemførtes i 1346, have foretaget vidimeringen med betydelige mentale reservationer, eller også fører Stig Andersen en politik, der er i modstrid med kongens. Alle tidligere historikere, Bunge, Reinhardt, Höhlbaum, Gernet, Pflugk-Harttung, Stavenhagen er gået ud fra, at den politiske trekant består af forholdet mellem kongen, ridderskab og ordenen; Stig Andersen tildeles kun en ganske underordnet rolle i dette spil som udøver af sin kongelige herres vilje. I sig selv taler den hidtil ukendte vidisse nærmest mod rigtigheden af en sådan opfattelse, af en række andre omstændigheder fremgår imidlertid til fulde, at forholdet er mere kompliceret end antaget. Estlandssalget er ikke et tresidet men et firesidet problem mellem fire interesserede parter, nemlig 1) kong Valdemar, markgreve Ludvig af Brandenburg

og kejser Ludvig, som afgjort går ind for salget, 2) rådet i Danmark, som ikke vil sælge, i hvert fald ikke på de betingelser, som kong Valdemar og Wittelsbacherne har aftalt, 3) ridderskabet i Estland, som modsætter sig ændringer i dets statsretlige status under den danske krone, og 4) den tyske orden, som af storpolitiske grunde og af hensyn til ridderskabets holdning ikke ønsker at købe landet af kongen og Wittelsbacherne men forlanger rådet i Danmarks tilslutning til salget — og rådet repræsenteres i denne sag af Stig Andersen, der derved opnår en nøgleposition i det politiske spil.

For at få disse forhold klart frem, må vi gå et stykke tilbage i tiden.

1323 20. juli sluttede kong Kristoffer 2. og udsendinge for den romerske konge Ludvig af Bayern en aftale om ægteskab mellem kong Ludvigs 8-årige søn Ludvig og Kristoffers jævnaldrende datter Margrete. Kong Ludvig havde samme år trods betydelig modstand inden for rigstyske kredse forlenet sin mindreårige søn med det ledige markgrevskab Brandenburg; ved forbindelsen med Kristoffer 2. søgte kong Ludvig en allieret, der med sin på det tidspunkt endnu store indflydelse i Nordtyskland kunne være ham en støtte i kampen mod fyrsterne i Pommern og Mecklenburg, der bekæmpede udvidelsen af den wittelbachske husmagt i Brandenburg. Tillokkende for kong Ludvig i hans konstante penge nød var også den store medgift på 12000 mark sølv, som Kristoffer lovede at medgive sin datter¹. Brylluppet mellem de unge fyrstebørn fejredes i Vordingborg i december 1324, men kong Kristoffers politiske forlis i 1326 tilintetgjorde hurtigt de forventninger, kong Ludvig havde gjort sig, ligesom det medførte, at medgiften ikke udbetaltes. Ludvig rykkede både i 1326 og 1327 forgæves for beløbet².

¹ Dipl. Dan. 2. r. IX nr. 51; jf. F. W. Taube: Ludvig der Ältere als Markgraf von Brandenburg, Historische Studien Heft XVIII (1900), 18 ff. og 30 ff.

² Dipl. Dan. 2. r. IX nr. 243 og 375; som det fremgår af de to originalers opbevarelsessted, nemlig Meiningen Staatsarchiv, er de udstedte kvitteringer aldrig blevet overgivet kong Kristoffer; jf. Taube, 39 note 1; det fremgår tillige af de følgende begebenheder.

Det vidner, som Taube, markgreve Ludvigs biograf, fremhæver, om Ludvig af Bayerns hensynsløshed og den vægt han lagde på betalingen af medgiften, at han derefter officielt pålagde sønnens formynder og på det tidspunkt forstander for markgrevs-kabet, greve Bertold v. Henneberg, at se sig om efter en egnet brud for sønnen uden med et ord at omtale det allerede indgåede ægteskab, ligesom det taler til ære for greve Bertold, at han negligerede denne opfordring; ægteskabet ophævedes ikke, at redde medgiften blev i de følgende år et vigtigt mål for kong — siden 1328 kejser — Ludvig som for de ledende mænd i Brandenburg.

1333 blev den unge markgreve Ludvig myndig¹, og samme år den 6. oktober udfærdigede den danske tronprætendent, junker Otto, i Sakskebing brev om, at han med sine tro mænds råd og med sin broder Valdemars samtykke har overdraget Estland til sin svoger markgreve Ludvig af Brandenburg »som medgift eller i stedet for medgiften« til det ægteskab, markgreven og søsteren havde indgået². Hvis ridderskabet i Estland skulle modsætte sig overdragelsen, lover Otto af alle kræfter at hjælpe til med at overvinde dets modstand; samtidig lover Otto, at han, såsnart han var blevet salvet og kronet til konge i Danmark, ville forny og stadfæste overdragelsen; hermed var medgiftsproblemet sat i forbindelse med spørgsmålet om Estlands fremtid og tronspørgsmålet i Danmark, og denne kombination skulle vise sig at få afgørende betydning for både Danmarks og Estlands historie.

To måneder senere, 1333 17. december, sluttede de to svogre en formelig alliancetraktat i Prenzlau i Brandenburg, som også gjaldt for Ottos endnu mindreårige broder, junker Valdemar. Ludvig lovede sine svogre at hjælpe dem mod alle og enhver, men især mod greverne af Holsten. Det mandskab, han stillede til deres rådighed i Danmark, skulle han udruste på egen bekostning, først efter ankomsten til landet skulle junker Otto bestride udgifterne. En tilsvarende forpligtelse påtog junker

¹ Taube, 56.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 70.

Otto sig, hvis Ludvig i fremtiden skulle trænge til hans hjælp i Tyskland. Ved to andre dokumenter forpligtede markgreven sig til, hvis indtægten ved det påtænkte salg af Estland skulle overstige 12000 mark sølv, da at forhøje Margretes livgeding udover det i 1323 fastsatte beløb, og Otto med sin broder Valdemars samtykke lovede, at han, når han ved guds nåde og sin svogers hjælp får magten i Danmark, at lade markgreven, søsteren Margrete og deres arvinger hylde i Danmark som arveberettigede til tronen, hvis Otto og Valdemar døde uden børn¹.

Kejser Ludvig støttede på forskellig vis ved diplomatisk intervention junker Otto, hvem han allerede gavmildt tildelte kongenavn², men Ottos forsøg på at vinde Danmark endte 1334 på Taphede; han selv anbragtes i farbroderens fangetårn i Segeberg, senere i grev Gerhards fangetårn i Rendsborg. Kejserens interesse for Otto overflyttedes nu på junker Valdemar. Allerede 1335 5. marts gav han sin søn markgreven fuldmagt til på kejserens vegne (!) at forlige Valdemar »junkere af kongeriget Danmark« og grev Gerhard af Holsten i mindelighed eller ved retskendelse. Markgrev Ludvig og hans råder var dog mere hensynsfulde, det brandenburgske gesandtskab, som under ledelse af grev Johan v. Henneberg, søn af grev Bertold, ved Lübecks mellemkomst forhandlede med de holstenske grever, optog også spørgsmålet om Ottos løsladelse på dagsordenen foruden drøftelsen af kristoffersønnernes ret til Danmarks trone. Mødet blev dog resultatløst, »de greuen helden sic harde unde wolden nicht wyken«³.

¹ Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 81—84.

² Dipl. Dan. 2. r. XI nr. 120, jf. nr. 143 og 147; den her nævnte grev Johan af Henneberg var søn af grev Bertold, kejser Ludvigs højt betroede mand.

³ Detmar under år 1335 — Taube, 75 note 3, og Pflugk-Harttung: *Die Anfänge des Johanniterordens in Deutschland*, 98 vil sætte et udateret brev, Riedel: *Cod. dipl. Brandenburg, 2. Haupttheil II* (1845), 89, i forbindelse med det af Detmar omtalte møde i Lübeck 1335. I brevet meddeler grev Gerhard markgreven, at han godkender de artikler, som de brandenburgske råder Gebhard v. Bortfeld og Hasse v. Wedel har overrakt ham og overtager at overholde, hvad hans og markgrevens råder måtte komme overens

I 1339 havde den idérige kejser en ny plan til løsning af medgiftsproblemet. Den 9. marts udfærdigede han to breve til Dietrich v. Altenburg, højmaster for den tyske orden. I det første opfordrede han højmasteren til »i den unge kong Valdemar af Danmarks navn« at erobre landet Estland, »som tilhører kongeriget Danmark«, og at bevare det »sic quod a regno Dacie auferri uel alienari non possunt« og således, at højmasteren kun udleverer landet til »sepedicto regi (!) Waldemaro aut certo suo nuncio litteras nostras imperiales super hoc exhibenti«. Kejseren lover at godtgøre ordenens omkostninger. I det andet brev gives der en væsentlig anden motivering for den eventuelle beslaglæggelse: Højmasteren skal vide, at Estland er udlagt til betaling af den medgift, som tilkommer hans søn Ludvig ved ægteskabet med Margrete. Kejseren opfordrede derfor højmasteren til at erobre landet og efter erobringen kun at udlevere det til kong Valdemar og markgrev Ludvig eller deres visse udsendinger, »som fremviser vore kejserlige breve herom, medmindre vor førstefødte søn Ludvig forinden bliver fyldestgjort med hensyn til medgiften«. Kejseren lover at samarbejde med og støtte ordenen, hvis den senere skulle ønske selv at købe Estland. Samme dag udfærdiges to ordret enslydende kejserbreve til ordensmesteren og ordenen i Livland, den gren af den tyske orden, som først og fremmest var interesseret i det estniske spørgsmål¹.

Ordenens svar til kejseren kendes ikke, men det fremgår klart af de følgende begivenheder, at ordenen har afslået kejserens opfordringer. I den spændte situation mellem kejser og pave må det også have været en betænkelig sag for ordenen at gå ind i et samarbejde med kejseren, der uden tvivl ville blive misbilliget af ordenens åndelige overhoved, paven. Ganske vist anviser kejseren en udvej, idet han i det første brev lader den

om. Hverken de nævnte personer eller indholdet taler på nogen måde for, at grevens brev står i forbindelse med Lübeckmødet. Snarere stammer det fra 1328, da grev Gerhard og Brandenburg stod på samme side i den rügiske arvestrid, jf. Dipl. Dan. 2. r. X nr. 38, 50.

¹ Dipl. Dan. 2. r. XII (i korrektur) nr. 145—48.

eventuelle erobring være motiveret med hensynet til »kong Valdemar«, dersom ordenen skulle foretrække en motivering, der tillod en hemmeligholdelse af et samarbejde mellem ordenen og kejseren. Men selv med denne motivering kan forslaget ikke have været tillokkende for ordenen. Hvis ordenen havde været interesseret i at erhverve Estland med magt, havde den uden tvivl kunnet gøre det under den tilspidsede situation, der opstod efter kong Kristoffers død, men hvor ordenen bøjede af over for det estniske ridderskabs modstand; når ordenen hverken da eller senere efter oprøret 1343 forsøgte at forvandle den faktiske besættelse af landet til en erobring, skønt det militært uden tvivl stod i dens magt, må det ledende politiske synspunkt have været det, at det skæbnefællesskab, der bandt ridderskabsmedlemmerne og ordensridderne sammen som en fåtallig tysk overklasse i et som oprøret 1343 viste undertrykt og fjendtligt land, ikke tillod indbyrdes strid.

Kejserens initiativ fører derfor heller ikke i 1339 til noget resultat, men året efter synes målet nær. Grev Gerhard 3.s vanskeligheder: den ulmende uro i Nørrejylland, hertug Valdemar af Slesvigs og grev Johan 3. af Holstens frygt for grev Gerhards planer og overmægtige position, Lübeck og de andre vendiske stæders stærke utilfredshed med vilkårene for deres handel på Danmark, skaber forudsætninger for en diplomatisk aktion fra kejserens og Brandenburgs side til fordel for tronprætendenten junker Valdemar¹. På tærskelen til sin endelige triumf udstedte Valdemar 1340 19. marts i Spandau sit afståelsesbrev på Estland til fordel for markgrev Ludvig, i det væsentlige ordret overensstemmende med junker Ottos brev af 1333 men med en enkelt tilføjelse: »Vi har ligeledes givet, og vi giver med dette brev offentligt, højtideligt og udtrykkeligt afkald for os, vore arvinger, efterfølgere og hvem det i fortiden har vedrørt, vedrører eller kunne vedrøre (Otto!) på enhver ret, retsforfølgning og ethvert krav, der måtte tilkomme os til nævnte land, befæstninger eller gods eller hvordan det nu benævnes, således at vi giver afkald på igen at rejse krav og

¹ Jf. A. E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 179 ff.

tiltale på dette land og alt dette, og ej heller skal disse krav på nogen måde rejses eller genoptages af nogen«. Ligesom Otto i sin tid lover Valdemar at gentage dette afkald, når han var blevet kronet og salvet til konge, og på samme måde lover han at hjælpe til med at overvinde en eventuel modstand fra ridderskabet i Estlands side¹. En uge efter, den 26. marts, gav kejser Ludvig i Landshut sin søn markgrev Ludvig fuldmagt til på kejserens vegne at forhandle med den tyske orden om køb af Estland². Som sædvanlig var kejseren forud for den faktiske situation, men efter at Valdemar i pinsen 1340 var blevet anerkendt som dansk konge, tog han dog de nødvendige skridt til at opfylde sine forpligtelser. Den 26. januar 1341 udfærdigede han i Paddeborg (Sparresholm) et brev til sin høvedsmand i Reval, Konrad Preen³, og befalede ham til at holde sig rede til at overgive Estland til markgrev Ludvig eller hans udsending eller udsendinge »når som helst Du bliver opfordret dertil af nævnte markgreve eller i hans navn«. Brevet kendes gennem en afskrift i ordensarkivet i Königsberg (p. t. Göttingen) og må altså være blevet præsenteret ordenen som bevis for, at der ikke fra kong Valdemars side ville blive lagt hindringer i vejen, hvis Brandenburg og ordenen blev enige om købet; det er rimeligvis ved samme lejlighed, at den ovennævnte kejserlige fuldmagt af 1340 26. marts til markgrev Ludvig er blevet overgivet ordenen og endnu findes i dennes arkiv⁴.

Af de tidligere anførte grunde må ordenen imidlertid have holdt på, at Danmark og ikke Brandenburg skulle stå som sælger, og ud fra det synspunkt opsattes et endeligt salgsbrev, dateret Roskilde 1341 21. maj. Kong Valdemar og dronning Helvig solgte ifølge dette Estland til ordenen for 13000 mark

¹ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 15.

² Ibid. nr. 17.

³ K.P. bevidnede i 1333 Ottos afståelsesbrev på Estland. I 1342 eller begyndelsen af 1343 lod den tyske orden ham sætte i gældsfængsel, af hvilket han først løslodes 1344. Såvidt der kan ses, har hans fængsling ingen forbindelse med estlandssalget; jf. Gernet: Forschungen, 18—19.

⁴ 1621 overført til det svenske rigsarkiv.

sølv, som videretransporteres til markgreve Ludvig »som medgift på grund af den navnkundige Margretes, vor elskede søsters bryllup, hvem vi har bortgiftet til den stormægtige fyrste, hr. Ludvig, markgreve af Brandenburg, således at vi med fornævnte medgift har fuldbyrdet ægteskabet«, en udtalelse der umiddelbart virker overraskende, bl. a. fordi Margrete var død året i forvejen¹. Man mere end aner kejser Ludvig bag formuleringen; kejseren havde jo på et tidligere tidspunkt været inde på at erklære ægteskabet ugyldigt på grund af den manglende medgift. Udkastet er utvivlsomt konciperet af en kejserlig jurist, fortrolig med romerretten og med tyske kejserbrevs formler. Som forlæg er benyttet Ottos tidligere nævnte afståelsesbrev af 1333 6. oktober, hvorfra Ottos titel: Otto . . . Estonie et Lalandie dux, mindre korrekt overføres på Valdemar: »Danorum, Slaurorumque rex, Estonie Lalandieque dux«.

Med godkendelsen — eventuelt efter adækvate ændringer — af dette udkast og med dokumentets besegling skulle afståelsen af Estland til ordenen formelt være i orden og Valdemar have opfyldt sine løfter og forpligtelser over for markgreven og kejseren. Denne godkendelse og besegling fandt imidlertid ikke sted. Ordenens repræsentanter måtte hjem med uforrettet sag², og planerne om Estlands salg skrinlagdes i de følgende år. Hvorfor?

I de gængse danske og tyske fremstillinger søger man forgæves efter en tilfredsstillende forklaring. Reinhardt er klar over, at der her er et dunkelt punkt: »Denne Plan kom dog ikke længere end paa Papiret, uden at det tilfulde kan oplyses, hvad der var for Grunde, der dengang bragte det påtænkte Salg til at strande. I den nærmest paafølgende Tid antog Forholdene i Estland (nemlig ved udbruddet af det store bondeoprør 1343)³

¹ Markgreve Ludvig skænkede 1340 31. maj gods til hendes årtid i klosteret i Spandau, Taube, 77 note 77; jf. Detmar under år 1340.

² Udkastet af 1341 findes indført i ordensfolianten nr. 67 (fra ca. 1400) i kongsbibliotekets arkiv (p. t. Göttingen) med bemærkningen: *Non formam maturitatis digestam.*

³ Valdemar Atterdag, 139.

en saadan Skikkelse, at den utaalmodige Markgrev Ludvig indtil videre maatte opgive ethvert Haab om at faa det ham overdragne Landskab gjort i Penge«. På samme måde forklarer tyske og baltiske historikere udsættelsen af salgsplanerne med en henvisning til oprøret. Bunge er klar over, at der er en modstrid mellem kong Valdemars befaling til Konrad Preen af 1341 26. januar og brevet af 1341 21. maj. »Dieser Widerspruch in der Handlungsweise des Königs ist jedoch nur ein scheinbarer, denn er lässt sich leicht durch die Annahme beseitigen, dass das letztere Dokument — wie sich auch aus späteren Zeugnissen unzweideutig ergibt (nemlig salgsdokumenterne 1346) — nur ein nicht zur förmlichen Ausfertigung und Vollziehung gelangter Entwurf ist. Während dergestalt die Verhandlungen über die Veräusserung ihren langsamen Fortgang nahmen, traten im Lande selbst Verhältnisse ein, welche geeignet waren, dieselben vollends ins Stocken gerathen zu lassen«, nemlig bondeoprøret 1343¹.

Selvfølgelig forklarer en henvisning til bondeoprøret 1343 ikke, hvorfor kejseren og markgreven i 1341 så nær ved det i årevis tilstræbte mål lader planen falde eller i hvert fald stille i bero. Over dette dunkle punkt, som Reinhardt kalder det,

¹ Bunge: Das Herzogthum Estland, 67. — Hos nogle tyske historikere, således Höhlbaum: Zur Deutsch-Dänischen Geschichte 1332—1346, 84, findes en fremstilling gående ud på, at efter at Estland 1341 26. januar var overladt markgrev Ludvig, solgte denne allerede 1341 24. februar hertugdømmet Estland til ordenen for 6000 mark sølv, »welche dem König von Dänemark, der sich das Näherrecht vorbehält, auszuzahlen sind. Markgraf Ludwig begieb sich somit aller Anrechte auf Estland und weisst den Orden an Waldemar«, som derefter 1341 21. maj lader opsætte et salgsdokument til ordenen. Denne forvirrende fremstilling bygger på en brevregest 1341 24. februar, trykt Bunge: Liv.- Esth.- u. Curländ. Urkundenbuch II Regesten 105 nr. 944, som igen er baseret på et brevreferat i F. Menii: Prodromus Livl. Rechtens 9 § 13 (c. 1650). Allerede Gram påviste dog, at det påberåbte brev ikke kunne være fra 1341, da højmasterens navn opgives som Henrik Tusmer, og denne først blev højmaster i 1345, Kjøbenhavnske Selskabs Skrifter IV, 32. Det refererede brev er da også uden tvivl identisk med markgrev Ludvigs endelige salgsbrev af 1346 21. september til Henrik Tusmer, idet Matheidag 1346 er blevet til Mathiedag 1341. Bunge undlader i sin fremstilling viseligt at benytte sig af sin regest.

kastes der imidlertid lys, når de salgsvilkår, der indeholdes i koncepten 1341 sammenlignes med vilkårene i de endelige salgsbreve af 1346 29. august og 21. september, hvilket man ejendommeligt nok hidtil har undladt. I udkastet 1341 gås ud fra, at ordenen skal betale Danmark 13000 mark sølv, som kongen derefter transporterer til markgreven som den forfaldne medgift¹. I 1346 betaler ordenen 19000 mark sølv for Estland; af disse tilfalder de 13000 mark Danmark, mens Ludvig må nøjes med 6000 mark. Danmark får altså 1346 hele det beløb, som ordenen i 1341 skulle betale for Estland, mens Brandenburg affindes med de 6000 mark, hvormed salgssummen forhøjes. Udsættelsen er altså ensidig til Danmarks fordel; betydningen af dets gevinst fremgår bedst af, at 13000 mark sølv omtrent svarer til en tredjedel af det beløb — 42000 mark sølv — hvormed Nørrejylland skulle indløses fra de holstenske grever.

Hvorledes har Danmark opnået denne fordelagtige ændring af vilkårene? Ingen kilde udtaler sig direkte herom; men ifølge sagens natur kan det kun skyldes indgreb fra kong Valdemar selv, eller også må indflydelsesrige kredse i Danmark have gennemtruffet denne »tapre forbedring«. Overvejer man en række omstændigheder i forbindelse med sagen, kan der ikke være tvivl om, at det er danske rigsråds kredse og ikke kongen, der i 1341 har bragt salget til at strandе. Som sagt havde kong Valdemar ved sin befaling 1341 26. januar til Konrad Preen, høvedsmand i Reval, og ved at udlevere denne befaling til den tyske orden, i realiteten gjort salget til et spørgsmål mellem den tyske orden og Brandenburg. Ordenen ønskede imidlertid at ikke Brandenburg men Danmark skulle stå som sælger, og problemet vendte således tilbage til kong Valdemar. Det tidligere nævnte herom opsatte koncept af 1341 21. maj har følgende vidneliste: »Testes uero sunt uenerabilis Sweno Arusiensis ecclesie episcopus princeps noster carissimus, frater Gheuehardus de Borcuelde cancellarius, Petrus Wendelbo, Offo Nickels, Heyno Scharpenberge, Johannes de Plesse, Benedictus de

¹ Medgiften var i 1323 fastsat til 12000 mark sølv. Forhøjelsen fra 12000 til 13000 skal rimeligvis opfattes som tab af »interesse« (morarente).

Aluelde, Fridericus de Lochem, marschalcus, milites, Hasso de Wedele, dapifer, Gherekinus Wolf, iudex curie illustris Ludowici marchionis Brandenburgensis, famuli, capitanei, consiliarii et officiales nostri dilecti.

Løjnefaldende ved denne vidneliste er den svage danske repræsentation og det stærke tyske, specielt brandenburgske element. Som modsætning kan anføres vidnelisten i afståelsesbrevet på Skåne af 1343 18. november. Dette bevidnes af bisperne af Århus, Ribe, Roskilde og Viborg, abbederne i Ringsted, Essenbæk, Esrom og Sorø, domprovsten i Roskilde, prioren i Antvorskov, af byerne Roskilde, Ålborg, Holbæk og Slangstrup samt af 19 danske stormænd, deriblandt Stig Andersen¹.

Modsætningen mellem de to vidnelister er slående, og at der er forbindelse mellem dette forhold og opgivelsen af Estlands salg i 1341 fremgår af et ræsonnement ad anden vej. Det er givet, at hvis modstanden mod salget er kommet fra kongen — som i så fald må have ændret sin politik siden brevet af 1341 26. januar — kan et sådant omsving i kongens holdning ikke være forblevet skjult for de brandenburgere, der i 1341 var »udlånt« til Valdemar og beklædte kansler-, drost- og marskembedet, nemlig Gebhard v. Bortfeld, Hasse v. Wedel² og Frederik v. Lochen, og dermed heller ikke for Brandenburg og kejseren. En ændret holdning hos Valdemar måtte have udløst en reaktion hos disse, men ikke alene mangler alle vidnesbyrd om en sådan, tvertimod forøger Brandenburg sin diplomatiske og militære støtte til Valdemar i den følgende tid.

¹ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 386.

² Hasse v. Wedel nævnes kun i koncepten 1341 som *dapifer*, men at han er kong Valdemars drost og ikke markgrev Ludvigs fremgår af, at drostembedet ikke fandtes i Brandenburg. Hasse v. Wedel deltog ligesom Gebhard v. Bortfeld i de afgørende forhandlinger i Spandau og Lübeck i foråret 1340 og må ligesom denne være fulgt med Valdemar til Danmark. Det er næppe tilfældigt, at samtidig med at sjællandske årbog, Annales Danici, 173, fortæller, at Klaus Limbæk ved nytårstid 1344 blev kong Valdemars Drost, dukker Hasse v. Wedel igen op i markgrev Ludvigs omgivelser som hans råd, Cod. dipl. Brandenburg 2. Hauptth. II nr. 791 (brev af 1344 7. april).

Der kan ikke være tvivl om, at Reinhardt i sit meningsskabende værk om Valdemar Atterdag har overset eller i hvert fald vurderet Brandenburgs indflydelse og indsats i Valdemars første regeringstid alt for lavt. Valdemar kom til Danmark »omgivet af bayere og schwabere fra kejserens hof«, siger sjællandske årbog¹, og ordene skal uden tvivl tages bogstaveligt, dog med det forbehold, at når årbogen taler om »curia cesaris« må det forstås som Brandenburg². I og for sig er årbogens udtalelse ikke urigtig, når den ses i sammenhæng med de herskende forhold i Brandenburg. Ludvig af Bayern havde i 1323 gennemtruffet forleningen af markgrevs-kabet til sin mindreårige søn trods en kraftig modstand fra betydelige kredse både inden for og uden for markgrevs-kabet. Kun ved konstant støtte fra kejseren og ved hjælp af sydtyske lejetropper opretholdtes det wittelbachske herredømme i Brandenburg, hvis politik i praksis lededes af kejseren selv eller af hans håndgangne mænd³.

En af disse var Frederik v. Lochen, en schwabisk adelsmand, som kombinerede feltherreevner med politisk sans, og som, både inden han i 1340 fulgte Valdemar som marsk til Danmark og ligeledes efter at han i 1343 var vendt tilbage til Brandenburg, spillede en toneangivende rolle i markgrevs-kabets politik⁴. Vi skal senere møde ham igen i 1346, da han som Brandenburgs repræsentant i samarbejde med Stig Andersen gennemfører salget af Estland. Som Valdemars marsk udmærkede han sig i 1342, da han den 26. juni slog en svensk-holstensk hær ved Blidebro i København og satte bom for en begyndende svensk infiltration på Sjælland. Tidligere på året havde han med sin hær af 200 hjelmklædte bayere og schwabere, som kejseren og markgreven havde stillet til hans rådighed, i samarbejde med

¹ Annales Danici, 172.

² Jf. jyske krønike, Annales Danici, 162, og Detmar (år 1340), der begge lader Valdemar komme fra Brandenburg.

³ Taube passim.

⁴ J. Würdinger: Friedrich v. Lochen, Landeshauptmann in der Mark. Sitzungsberichte d. kgl. bayrischen Akademie (München 1874), 374—414.

Valdemars forbundsfælle Lübeck fra denne stad angrebet de holstenske grever i deres kærneland, selve Holsten. I efteråret samme år sendte kejseren og Brandenburg igen en større hærstyrke til Lübeck, som tvang greverne og Sverige til 13. oktober at slutte våbenstilstand med Danmark og dets forbundsfælle Lübeck¹.

Hverken kejseren eller Brandenburg havde noget udestående med Holsten eller Sverige. Markgrev Ludvigs biograf, Taube, betragter da også markgrev Ludvigs intervention til fordel for sin »Schützling« kong Valdemar som en ret uegennyttig handling, der nok bragte Brandenburg »eine einflussreiche Stellung« i Danmark men ellers ingen påviselige fordele². Der synes virkelig af begivenhederne i de følgende år at fremgå, at der har bestået et tillids- og venskabsforhold mellem de to unge fyrster og forhenværende svogre — efter Margretes død lod kejser Ludvig sin søn indgå det skæbnesvangre, bigamiske ægteskab med den rige Margrete Maultasch af Tyrol — men markgrev Ludvig havde kun ringe politisk indflydelse og stod ganske i skyggen af sin realistiske, hensynsløse fader. Det er ganske udelukket, at kejserens støtte til Valdemar kan have været dikteret af velvilje for sin afdøde svigerdatters broder.

Overvejer man denne situation, kan man ikke undgå at drage konklusioner, der kaster et skarpt lys over kong Valdemars svage politiske stilling i Danmark i hans første år. Modstanden mod salget af Estland i maj 1341 kan ikke være kommet fra kongen; det må have været en dansk opposition, der har modsat sig opfyldelsen af Valdemars tidligere løfter. Kejserens og Brandenburgs fortsatte aktive støtte af Valdemar viser, at de trods skuffelsen i 1341 ikke ser anden udvej end at holde Valdemar ved magten og håbe på fremtiden. Umiddelbart må man slutte, at der må have bestået en gentleman agreement mellem markgreven og kongen gående ud på, at Brandenburg skulle fyldestgøres på passende måde. Søger man i dokumenterne efter en antydning herom, skuffes man heller ikke. 1347 8. de-

¹ Dipl. Dan. 3. r. I nr. 259—63; jf. Reinhardt, 113 ff.

² Taube, 75 f.

cember, altså på et tidspunkt, da ordenen havde betalt en væsentlig del af den i 1346 aftalte købesum for Estland, udstedte markgrev Ludvig en offentlig erklæring — bevidnet bl. a. af Frederik v. Lochen, Hasse v. Wedel og Gerike Wolf, deltagere i forhandlingerne 1341 — om at »vi med dette brev lader den høje og berømmelige fyrste, herr Valdemar, de Danskes konge, være kvit og fri for enhver tjeneste, hvortil han var forpligtet over for os, lige som vi ønsker at være fuldstændig løst for alle de tjenester, vi har lovet nævnte herr Valdemar, vor kære svoger, idet salget af landet Reval, som tidligere var blevet fastsat og opsat i brevform mellem os og højmasteren for den tyske Mariaorden nu åbenbart og faktisk føres ud i livet¹.

Situationen i forsommeren 1341 turde da være klar. Kongen og Brandenburg må over for en dansk opposition i hvert fald foreløbig stille planerne om afståelsen af Estland i bero. Kunne denne opposition i forsommeren 1341 se med andet end skepsis på denne unge konge, der først og fremmest kunne takke tysk intervention for sin trone, hvis første regeringshandling havde været at stadfæste Skånes afståelse til Sverige og love Fyn som arverige til grev Gerhards sønner, hvis han selv døde uden arvinger? Herpå fulgte så forslaget om at sælge Estland til fordel for Brandenburg. Var det andet end en fortsættelse af de sidste tyve års ulykkelige politik, og ville Valdemars skæbne blive anderledes end hans ulykkelige faders og brødres? Sådanne tanker må have været nærliggende i 1341, og i den atmosfære skrinlægges estlandsplanerne foreløbigt.

Vi vender nu igen vor opmærksomhed mod Stig Andersens stilling og problemer i Estland i 1345—1346. Udstedelsen af vidissen om Estlands ikke-afhændelse virkede, som det sikkert har været tilsigtet, beroligende på ridderskabet; i den følgende tid ses Stig Andersen og de kongelige råder i Estland i fællesskab afsige domme på det estniske retterting, og 1346 27. april udsteder Stig Andersen i samarbejde med ridderskabet og rådet i Reval en forordning om gældsforhold, som Stig Andersen dels

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 403.

besegler med sit privatsegl dels med det kongelige majestætssegl¹. I den sag, der for Stig Andersen måtte være hovedproblemet, nemlig at få indløst de pantsatte borge hos ordenen, skete der derimod intet, borgene forblev uindløste og i ordenens magt. Ret beset måtte det også være en betænkelig sag for ridderskabet at indlade sig på en indfrielse; et simpelt ræsonnement måtte sige den, at hvis Danmark trods alt solgte Estland til ordenen — hvad der jo skete i 1346 — ville pengene set fra ridderskabets synspunkt være spildt. Fra Stig Andersens synspunkt må situationen have været ganske utilfredsstillende; som forholdene lå, garanterede han med sin tilstedeværelse ridderskabets hidtidige status og retstilstand, mens ordenens besiddelse af borgene først og fremmest betød en beskæring af kronens prærogativer.

Det sidste kongebrev, Stig Andersen udsteder i Estland, er et gavebrev til klostret i Padis af 1346 24. maj². Næste gang vi møder ham, er han i København, hvor han sammen med Brandenburgs repræsentant Frederik v. Lochen deltager i de forhandlinger, der fører til Estlands endelige afståelse. Som tidligere nævnt er betingelsen den, at Danmark skal have de 13000 mark sølv, som i 1341 var tiltænkt Brandenburg, mens ordenen derudover betaler 6000 mark, som Brandenburg må nøjes med. At det kun var nødtvunget Brandenburg gik ind på denne ordning, fremgår af markgreve Ludvigs salgsbrev 1346 21. september. Markgreven erklærer, at han efter modne og omhyggelige overvejelser med sine tro råder har solgt »vort hertugdømme eller land Estland, der under navn af medgift med vor hustru Margrete lovligt og velbegrundet blev givet os af herr Kristoffer³, fordum de Danskes konge vor svigerfader, og af herr Otto, junker af Danmark« til ordenen for 6000 mark, »idet vi særligt og udtrykkeligt giver afkald på klage og proces, som vi har rejst for vor herre kejser Ludvig, og som vi måtte kunne rejse

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 245

² Ibid. nr. 251.

³ Et brev af Kristoffer 2. om afståelse af Estland kendes ikke; måske sigtes der kun til et mundtligt løfte.

for enhver anden dommer, mod nævnte højmester, brødre og orden angående tab og uret, der efter vor formening var sket og tilføjet os, med hensyn til førnævnte hertugdømme, dets besiddelse og dets mænd, idet vi aldrig i fremtiden vil mindes det¹. Den proces som markgreven ifølge dette må have ventileret hos sin fader — eller omvendt forholdene taget i betragtning — må have været baseret på den påstand, at Estland tilhørte markgrev Ludvig, og at ordenen ved ikke at anerkende ham men Danmark som ret ejer begår en uret mod markgreven. Som de storpolitiske forhold i almindelighed og de interne forhold i Brandenburg i særdeleshed aftegnede sig i 1346, er det imidlertid let at få øje på de indlysende grunde, der måtte bevæge kejseren og hans søn til at slå af på fordringerne. Den langvarige strid mellem kejser og pavestol nåede i dette år sit klimaks. Under påskegudstjenesten 16. april i Avignon havde Klemens 6. i de mest lidenskabelige vendinger banlyst kejseren og hans sønner, og under påberåbelse af Gud gjort det til enhver kristens pligt at hjælpe til med at tilintetgøre det wittelsbachske hus. Den eksistenskamp, som hermed begyndte for huset, og som anspændte alle dets finansielle og militære kræfter, blev yderligere belastet af det forhold, at stænderne i Brandenburg på samme tid afslog at bevilge markgrev Ludvig en ekstraordinær skat. Ikke nok med det, de forpligtede sig til indbyrdes at bistå hinanden med våbenmagt mod følgerne af afslaget, og opfordrede på samme tid markgreven til at fjerne de mange sydtyskere fra landet², et programpunkt, der notabene forklarer den rivende tilslutning, den falske Valdemar i 1348 fandt i hele landet. I disse forhandlinger mellem opposition og regering deltog Frederik v. Lochen, og det må derfor være under de friske indtryk af den oprørske situation i Brandenburg, at han mødes med Stig Andersen og er med til at gennemføre salget i sensommeren 1346.

De afgørende forhandlinger må være foregået i tiden mellem 24. maj, da Stig Andersen udsteder sit sidste kongebrev i Reval

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 279.

² Taube, 85 f.

— og da efterretningen om pavens bandstråle kan være nået til Estland — og 15. august, da de første breve om salget udfærdiges. Om den kontakt, der i den tid må have været mellem Stig Andersen, Goswin v. Herike, den livlandske ordensmester, kong Valdemar og markgrev Ludvig og hans råder haves kun få faktiske oplysninger. En side af problemet belyses af Hoenekes udtalelse om Goswin v. Herike, at han sendte bud »an konig Woldemar, de derwegen handelen scholden«¹; når endvidere Goswin i 1353 19. juli², da ordenen havde betalt de sidste rater for Estland, arveligt forlenede Stig Andersen med det den tyske orden tilhørende gods »Linde« i Danmark som anerkendelse af de tjenester, han havde vist ordenen, skal denne handling rimeligvis sættes i forbindelse med forhandlingerne i sommeren 1346. Den 15. august er sagen principielt afgjort. Den dag udsteder kong Valdemar i København brev om, at han efter langvarige rådslagninger med sine råder har besluttet at overlade Estland til ordenen, hvorfor han løser sine vasaller og undersætter i Estland fra deres troskabsed og tjenesteforpligtelser og henviser dem til ordenen som deres nye herre; brevet bevidnes af Stig Andersen og Frederik v. Lochen³. Mens kongen derefter drog til Vordingborg, hvor borgen efter forhandling med holstenerne overgaves til ham den 23. august⁴, begav Stig Andersen og Frederik v. Lochen sig til Marienburg til møde med højmasteren Henrik Tusmer; her i Marienburg udfærdigedes Danmarks salgsbrev den 29. august, efter at man var blevet enige om den endelige salgssum 19000 mark. Formelt er brevet herom udstedt som kongebrev, at kongen imidlertid ikke selv har været til stede, fremgår af to erklæringer, som Stig Andersen 1346 31. oktober og 1347 1. marts afgav om kursberegningen af de aftalte 19000 mark sølv. »Vi erkender og erklærer med dette brev, at vi, da vi sammen med herr Frederik v. Lochen, ridder, mødtes med højmasteren, således som det var pålagt

¹ Renner, 95.

² Repertorium nr. 2384.

³ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 269.

⁴ Annales Danici, 174.

og betroet os af vor herre kongen af Danmark, har bragt købet af hertugdømmet Estland til endelig afslutning og er kommet overens med samme højmaster om en bestemt pengesum, således at o. s.«¹.

Salgsbrevet af 29. august er udfærdiget i to eksemplarer²; det ene eksemplar fik Frederik v. Lochen med sig for at forelægge det for de kompetente myndigheder i Brandenburg. Brandenburgs salgsbrev udfærdigedes som tidligere nævnt i Tangermünde 21. september. Dokumenterne oversendtes derefter til kejser Ludvig i Frankfurt, der gav sit samtykke til det stedfundne salg³.

1346 4. december oversendte markgreve Ludvig disse tre dokumenter til højmasteren samtidig med en fordring på udbetaling af de 6000 mark sølv⁴. — Stig Andersen begav sig efter mødet i Marienburg til Goswin v. Herike for, som han i de oven anførte breve beretter, at overgive Estland til ordenen.

Tilbage står at redegøre for, hvorledes de her skildrede politiske problemer har influeret formuleringen af de endelige

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 286 og 333.

² Dipl. Dan. 3. r. II nr. 273. Det ene eksemplar er skrevet af kansleren Henrik Lüneburg med egen hånd, det andet af den skriver, der har skrevet nedennævnte ansøgning til paven af 1347 24. juni. — Det fremgår af Stig Andersens erklæring, at den kongelige kansler kun skal opfattes som pennefører for Stig Andersen og Frederik v. Lochen.

³ Markgreve Ludvig opholdt sig på det tidspunkt i Tyrol, Taube, 86. 1346 22. maj var Johan af Hohenzollern, borggreve i Nürnberg, af kejser Ludvig temporært bleven betroet med ledelsen i Brandenburg («die Pflēge in der Marche»), Cod. dipl. Brandenburg. 2. Hauptth. II nr. 803. Det må derfor være ham sammen med Frederik v. Lochen og fl. a. brandenburgske hofembedsmænd, der udfærdiger Brandenburgs salgsbrev af 1346 21. september, skønt brevet formelt er udfærdiget i markgrevens navn, og de kun anføres som brevidner. Kejsersens brev er dateret Frankfurt 20. september, men da borggreve Johan også er til stede ved dette brevs udfærdigelse, må kejserbrevet, vel af prestige Grunde, være antedateret, jf. Fickers principielle bemærkninger i Regesta Imperii 1314—1347, Additamenta III, indl. XIII om den påviselige ofte ukorrekte datering af kejserbreve i dette tidsrum, jf. Dipl. Dan. 3. r. II nr. 277 og 278.

⁴ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 296.

salgsbreve. Dels gjaldt det om at overvinde det estniske ridder-skabs modstand dels at hemmeligholde for paven, at den gejstlige orden havde indgået en handel med og udbetalt penge til hans af bandstrålen ramte fjender. I det danske salgsbrev af 29. august siges Danmark at sælge Estland for 19000 mark sølv, endvidere at da junker Otto, hvem dette hertugdømme ifølge arveretten tilhører, ønsker at indgive sig og sit i ordenen, skænker kongen med sin broders samtykke, og for selv at blive delagtig i de gode gerninger, der øves i ordenen, alt hvad Estland er mere værd end de 19000 mark sølv til ordenen. Ordenen erhverver altså ifølge dette Estland dels ved køb for 19000 mark sølv dels som gave fra Danmark. I den ansøgning, som kong Valdemar 1347 24. juni stiledede til paven og kardinalkollegiet om stadfæstelse på salget, er begyndelsen principielt den samme, dog er Ottos ønske om at indtræde i ordenen og skænke sig og sit eje til ordenen stærkere betonet og gjort til hovedmotivet. Først derefter følger »og vi erklærer desuden, at vi af visse grunde (1) der angår os og vort rige under navn af køb og salg har modtaget 19000 mark sølv«, således at kongen skænker ordenen det som Estland er mere værd. »For at sandheden ikke skal være skjult og for at de andre kan fratages muligheden for bagvaskelse, skriver vi dette, dersom nogle af vore eller førnævnte ordensbrødres fjender skulle antyde noget andet over for Eder, hellige fader«. 1348 8. februar gav pave Klemens 6. i henhold hertil ordenen den ønskede stadfæstelse: af ordenens (kendes ikke) og kongens ansøgning har paven erfaret, at ordenen for en bestemt sum penge har købt Estland, »der tilhørte samme konge (Valdemar) på den ene side, på den anden side også vor elskede søn Otto af Eders hospital ifølge arveretten, hvis han var forblevet i denne verden, og skønt nævnte hertugdømme er mere værd end ovenomtalte pengesum skænkede dog samme konge merværdien til Eder og fornævnte hospital til bod for sin og sine forfædres og efterfølgeres sjæle«, hvorfor paven stadfæster Estlands overdragelse til ordenen.

Som man ser er kejserens og markgrevens andel i salget holdt ude af disse aktstykker. Ja, skønt kongen højt og dyrt

forsikrer, at han »af visse grunde der angår os og riget« har modtaget 19000 mark sølv, er dette, som det fremgår af de bevarede kvitteringer, urigtigt eller i bedste fald kun betinget rigtigt, idet markgreven som ovenfor sagt heraf fik udbetalt 6000 mark, og kongens andel kun var 13000 mark.

Marienburg	6. september	1346:	900	mark	sølv
Roskilde	30. november	1346:	200	»	»
Lübeck	19. december	1346:	6050	gylden =	1100 mark sølv
Marienburg	13. februar	1347:	2900	mark	sølv
Marienburg	26. februar	1347:	900	»	»
Lübeck	28. juni	1347:	6000	»	»
Lübeck	22. juli	1349:	1000	»	»

Ialt 13000 mark, for hvilke kongen kvitterer. Markgreve Ludvig kvitterer 1347 18. januar for 6000 mark, tilsammen 19000 mark¹. Et eksempel på at sandheden kan ofres på storpolitikens alter. Eftertiden har lige adgang til at læse kongens salgsbrev som markgrevens og kejserens. I samtiden har rimeligvis kun en begrænset kreds haft kendskab til disse dokumenter. Hemmeligholdelsen belyses af det forhold, at skønt en væsentlig del af salgssummen udbetales i Lübeck under medvirken af rådet, har den ellers vel underrettede Detmar — som jo bygger på den officielle Stadeskronik for denne tid — ikke et ord om salget

¹ Almindeligvis er opfattelsen den, at Danmark fik 19000 mark sølv udbetalt og Brandenburg 6000 mark sølv, ialt 25000 mark sølv. Når Bunge: *Das Herzogthum Estland*, 79, for at finde det manglende beløb, anfører en udbetaling på 6000 mark sølv, som 1346 2. november skal have fundet sted i Weissenstein og henviser til Arndt, *Livl. Chronik II*, 100 flg., fremgår det ikke af det anførte citat, der dels refererer til de 6000 mark sølv, der 28. juni 1347 udbetaltes til kongen, dels til de 6000 mark sølv, der 1347 18. januar udbetaltes til markgreven. Den rigtige opfattelse, at Brandenburgs 6000 mark sølv indgår i de 19000 mark sølv findes hos Stavenhagen, *Akten u. Rezesse d. livl. Ständetage I*, 38 note 2.

1352 6. november fik kong Valdemar udbetalt 3000 floriner (= 545 mark sølv) samt 100 mark sølv, »pretextu aliquorum bonorum ad nos tempore, quo dictum ducatum possedimus, deuolutorum ac occasione quorundam debitorum, que habuimus ibidem« mod løfte om ikke at fremsætte yderligere krav. Dette beløb indgår ikke i den aftalte salgssum, jf. Bunge anf. st.

af Estland. Det samme gælder den samtidige sjællandske krønike. Og det er vel også denne mørkelæggelse, der giver sig udslag i den vistnok alle tiders mest ejendommelige corroboratio, der findes i markgrev Ludvigs brev af 1346 4. december, i hvilket han meddeler højmesteren Henrik Tusmer, at hans gesandter Bertold v. Ebenhausen og Konrad v. Weidenburg er overbringerne af de aftalte salgsdokumenter og bemyndiget til at oppebære markgrevens andel af salgssummen. »Og som tegn på, at I kan nære fuld tillid til de nævnte gesandter, erklærer vi, at da vi nylig spiste til middag sammen i teltet på heden, overdrog og skænkede I os velvilligt et jagthorn som udtryk for agtelse for vor tilstedeværelse¹, et »frimurertegn« mellem de implicerede parter.

Overfor ridderskabet anvendtes en anden motivering for salget. Først sikrede man sig som tidligere sagt Porsesønnernes afkald på Estland ved 1346 15. august at forlene hertuginde Ingeborg, Knud Porses enke, og hendes sønner junkerne Hågen og Knud med hertugdømmet Holbæk, således, at — som det udtrykkelig erklæres — hverken junkerne eller deres halvbroder kongen af Sverige for fremtiden kunne gøre krav på Estland. Dernæst udfærdigedes samme dag brevet, der løste indbyggerne i Estland fra deres troskabsed. »Vi gør med dette brev vitterligt for Eder, tro mænd, at vor allerkæreste ældre broder junker Otto for sin saligheds skyld tragter efter at indtræde i St. Marie hospitalsbrødrorden af det tyske hus i Jerusalem for at give sig og sit til den almægtige Gud, hvilket behager os vel og fuldtud er tiltrådt af vort rige Danmarks tro råder. Eftersom jo hertugdømmet Estland tilhører vor broder junker Otto som ret arv, så har vi efter langvarige rådslagninger med vor tro mænd givet fornævnte hertugdømme med borge, stæder, byområder og landsbyer og med alle rettigheder til førømtalte St. Mariaorden sammen med vor broder junker Otto og med hans rettigheder til forladelse af vore forfædres synder, til helse for vore sjæles og til vore efterkommeres salighed. Derfor beder vi Eder, kære mænd om, at I i alle henseender vil være højmeste-

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 296.

ren for fornævnte orden og hans brødre lydige med hensyn til rettigheder og tjenesteydelser, således som I fra gammel tid har været vore forældre og forfædre og os lydige. Vi giver afkald på og afstår Eder sammen med samme fornævnte hertugdømme i enhver henseende til fornævnte højmaster og ordensbrødre og løser Eder fra ed, hylding og alle tjenesteydelser, ligegyldig af hvad art, og anser Eder for kvit og fri for alt dette. Givet o. s. v.«.

På et indkaldt stændermøde i Weissenstein 1346 20. oktober blev dette publiceret for stænderne¹, hvorefter Stig Andersen den 1. november formelt overgav landet til ordenen². Den 4. november udstedte den livlandske orden et brev om, at »da den stormægtige og berømmelige fyrste herr Valdemar, Danmarks konge, med sin kære broder Ottos og sine tro mænds fulde samtykke og vilje lod skænke og overdrage landet Reval til højmasteren for vor orden, og de hæderværdige mænd, ridderne, væbnerne og vasallerne, som boede i samme land, enstemmigt og velvilligt antog nævnte mester og hans orden som deres herre, efter at borge og befæstninger var afstået, lovede vi dem på tro og love, at ville stadfæste deres privilegier, forsåvidt de kunne anses for ret og rimelige«³.

Overgangen var fuldbyrdet, og man kan kun beundre den snilde, hvormed man fra dansk side forstod at tage brodden af ridderskabets tesis — at Estland var et selvstændigt hertugdømme inden for den danske krone, på linie fx. med Sønderjylland — ved at sikre sig Porsesønnernes afkald og skyde junker Otto frem som Estlands rette herre og lade hans fromme ønske, billiget af kongen og hans råder som de lovlige repræsentanter for den danske krone, være motivet for Danmarks afståelse af Estland til ordenen.

Af de to misteltene, der måtte tages i ed, synes Porsesønnerne

¹ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 269 og 283.

² Renner, 95, jf. Hamsfort, SRD. VII 306 f. og Rørdam: Monumenta Hist. Dan. 2. r. II, der benytter Hoeneke i Russows forkortede gengivelse, se Höhlbaum: Hans. Geschichtsblätter Jhr. 1878, 97—99.

³ Dipl. Dan. 3. r. II nr. 289.

at have voldt regeringen mest besvær. De blev købt ved forle-
ning med »hertugdømmet Holbæk«, deres død i peståret 1350
forhindrede de ubehagelige konsekvenser, der heraf kunne være
opstået i fremtiden¹.

Den anden mistelten, junker Otto, voldte ingen vanskelig-
heder. Hos Höhlbaum² og Reinhardt³, der ikke har øje for den
her skildrede logiske sammenhæng mellem ridderskabets hold-
ning og porsesonnernes og junker Ottos afkald, møder man den
opfattelse, at junker Ottos rolle i 1346 var betinget af kong
Valdemars ønske om at blive en potentiel rival kvit. Opfattelsen
bygger på en bemærkning af Detmar under år 1341 »In der
tyd leten greve Hinric unde greve Nicolaus van holsten uter
vangnisse los iuncheren Otten, des koninghes broder van Dene-
marken Woldemeres. Man sprach, dat he were dorde worden in
der vangnisse. Des wart he bracht sineme ome hern Iohanne
van Wenden, bi deme was he, bet dat he wart en ghodesriddere
to Liflande. Also blef Woldemer bi deme rike«. Uddraget må
forstås på den måde, at man mand og mand imellem i Lübeck
i 1341 har talt om Ottos åndssvækkelse som følge af hans lang-

¹ De må på en eller anden måde være impliceret i det forhold, at det ene originaleksemplar af deres faders lensbrev af 1329 kom i Valdemars modstander, hertug Albrecht af Mecklenburgs hænder. Først 1349 22. juli var Valdemar i stand til at overgive ordenen det andet originaleksemplar, hvorefter ordenen udbetalte kongen den sidste, formelt længst forfaldne rate af købesummen. Kongen lovede ved den lejlighed at garantere ordenen mod den skade, der kunne forvoldes den på grund af det manglende brev. Der må antages at være en forbindelse mellem dette forhold og de tentative bestræbelser, man fra svensk-mecklenburgsk side gjorde på at få ordningen af 1346 omstødt, og som gav sig udslag i, at kong Magnus af Sverige, Porsesonnernes halvbroder, 1348 4. april og 25. maj, vidimerede kong Kristoffers nævnte brev af 1329 21. september samt ordenens brev af 1304 25. februar, Dipl. Dan. 2. r. V nr. 298, om at ville bistå ridderskabet ved at afværge forsøg på at ændre Estlands status indenfor den danske krone. Forliget i Bautzen 1350 fjernede forudsætningerne for denne politik.

² Höhlbaum, 94.

³ Reinhardt, 143; ifølge sin principielle opfattelse af kongen udtrykker Reinhardt sig mere garderet end Höhlbaum.

varige fængselsophold i Segeberg og Rendsborg, og at man i 1346 — noget selvmodsigende — har kommenteret hans indtræden i den tyske orden som en foranstaltning, der tjente til sikring af Valdemars trone. Men bortset fra, at der heraf kan udledes, at man i Lübeck i 1346 endnu ikke har betragtet Valdemars position i Danmark som fast forankret, kan et rygte i Lübeck selvfølgelig ikke være et objektivt vidnesbyrd om, hvad Valdemar har tænkt og følt med hensyn til broderen. Ingen anden kilde fra 1346—47 giver indtryk af, at Otto på det tidspunkt har været en politisk fare for Valdemar. Den påfaldende vage og ubestemte måde dokumenterne omtaler Otto på, tyder snarere i den retning, at han har været en åndelig eller legemlig svækket mand på gravens rand. I det ene af brevene fra 1346 15. august siges, at hvis »junker Otto ikke, som han har til hensigt og har lovet Gud og den hellige jomfru Maria, skulle indtræde i samme jomfru Marias hospitalsorden forhindret af døden — hvilket ikke ske — eller ved en eller anden hindring, således at hans løfte ikke opfyldes, skal ikke destomindre vort salg og gave være gyldig«. I det andet brev af samme dato siges om Otto, at han »tragter efter at indtræde i St. Maria hospitalbrødres orden«. I salgsbrevet 1346 29. august er omtalen af Ottos fremtidige planer afløst af præsensformen: »Otto som . . . indtræder i den tyske orden, idet han vier sig og overgiver ordenen sig og sit eje«. Han har altså øjensynligt fulgt med Stig Andersen til Marienburg efter mødet i København. Hermed kan en udtalelse af Hoeneke i hvert fald delvis bringes i overensstemmelse, »do worden vor dat lant 19000 mark gegeben, ock wort des konings broder Otto, de in Holsten wol 10 jar langk gefangen gewesen, in den Dudeschen Orden gekledet to Rige; de wort dar na vaget to Kerckhus¹. Da Stig Andersen ifølge et brev af 1347 11. marts ses at være i Riga² er iklædningen muligvis sket ved den lejlighed, men hermed hører de sikre spor op. I Valdemars ansøgning 1347 24. juni siges blot, at Otto *havde* lovet og skænket sig og sit til ordenen, og i pave

¹ Renner, 95.

² Dipl. Dan. 3. r. II nr. 333.

Klemens 6.s bevilling 1348 8. februar af den af ordenen indgivne ansøgning om stadfæstelse siges noget tvungent, at Estland ville have tilhørt Otto »af Eders hospital«, dersom han var forblevet i den verdslige verden. Oplysningen hos Hoeneke, at Otto efter ikklædningen blev foged i Karkus, synes kun at kunne godtages med et vist forbehold. Både 1346 4. november og 1347 14. oktober er Didrik v. Warmestorpe foged i Karkus, og som hans efterfølger nævnes 1349 4. oktober en Detmar¹. Enten må Otto være død ret snart efter ikklædningen og Didrik igen have overtaget fogediet, eller også har hans udnævnelse til foged i Karkus været en pro forma handling, hans habitus iøvrigt sådan, at man har foretrukket at lade tavsheden sænke sig over ham. Det sidste ville bedst forklare, hvorfor han aldrig er subjekt altid objekt i brevene fra 1346—1347.

Zusammenfassung.

Als König Kristoffer II. von Dänemark im Jahre 1324 seine Tochter Margete mit dem minderjährigen Sohn Ludwig von Bayerns, Markgraf Ludwig der Aeltere, verheiratete, hatte er eine Mitgift von 12000 Mark zugesagt, konnte aber diese Summe wegen seiner Vertreibung im Jahre 1326 nicht auszahlen. Ludwig von Bayern versuchte in den folgenden Jahren verschiedentlich sine Auszahlung herbeizuführen; im Jahre 1340 schien es zu gelingen, indem es nach dem Tode des Grafen Gerhard von Holsteins durch diplomatische Intervention gelang den jüngsten Bruder Margretes, Waldemar IV. Atterdag, auf den Thron Dänemarks zu bringen. Bevor seiner Thronbesteigung hatte dieser Ludwig von Bayern versprochen das Herzogtum Estland zu verkaufen, um Deckung für die fehlende Mitgift zu verschaffen. 1341 wurde ein Dokument abgefasst, infolge welches König Waldemar Estland an den Deutschen Orden für 13000 Mark Silber verkaufte und diesen Betrag an den Markgrafen Ludwig als Margretes Mitgift (12000 Mark + Interesse) übertrug. Dieser Plan scheiterte doch an dem Widerstand der dänischen Räte und musste aufgegeben werden. Im Jahre 1343 brach die estnische Bauernaufuhr aus; diese wurde von dem Deutschen Orden niedergekämpft, und die estnischen Burgen kamen in den Pfandbesitz

¹ Bunge: Liv.- Esth.- u. Curl. UB. II nr. 859, 880 og 895.

des Ordens. 1344 wurde der dänische Rat und königliche Bevollmächtigte Stig Andersen nach Estland gesandt um die Verhältnisse zu regeln. Er war mit einem königlichen Sekret ausgerüstet und hatte Vollmacht zur Anschaffung eines Majestätssiegels, welches er in Reval anfertigen liess. Beide Siegel befinden sich unter den von ihm in Estland ausgefertigten Königsurkunden und keine zeugen von der Anwesenheit des Königs. Stig Andersen war anfänglich Fürsprecher des Verbleiben Estlands in dem dänischen Reichsverband und unterstützte daher die estnische Ritterschaft, welche grundsätzlich demselben Ziel nachstrebte. Die unklaren Verhältnisse und Dänemarks realpolitisch schwache Stellung im Lande führten jedoch im Jahre 1346 dazu, dass Stig Andersen, Goswin von Herike, der deutsche Ordensmeister in Livland, und Friedrich von Lochen, massgebender Staatsmann in Brandenburg, übereinkamen und die endgültige Ordnung der estnischen Frage sowie die der Mitgift herbeiführten. Dänemark verkaufte danach Estland an den Deutschen Orden für 19000 Mark Silber, von denen 13000 Mark, die gleiche Summe, welche infolge des Entwurfes von 1341 Brandenburg zufallen sollte, jetzt Dänemark zufällt, während Brandenburg infolge seiner katastrophalen finanziellen und politischen Lage 1346 sich mit den 6000 Mark, mit denen die Verkaufssumme erhöht wurde, abfinden liess. Infolge des Bannes, welcher Pabst Klemens VI., über die Wittelsbacher verhängt hatte, und um den Widerstand der estnischen Ritterschaft gegen den Verkauf zu beschwichtigen, wurden diese Tatsachen bewusst in den öffentlichen Verkaufsverträgen verschleiert; in den für die Öffentlichkeit bestimmten Dokumenten ist der Verkauf lediglich eine Sache zwischen Dänemark und dem Deutschen Orden.

Carl Scheel-Plessens stilling til helstatstanken november 1863 til juli 1864.

AF

J. BOISEN SCHMIDT

Frederik VII's død den 15. november 1863 på Lyksborg udløste megen politisk uro i Danmark. Novemberforfatningen manglede endnu den kongelige underskrift. Om efterfølgeren på tronen vidste man, at han var modstander af forfatningen, bl. a. fordi Preussen erklærede den i strid med aftalerne 1851—52, og fordi de neutrale magter var imod sanktion i hvert fald i øjeblikket, og at han var helstatsmand af overbevisning. Nogen tillid i større kredse af befolkningen nød han ej heller.

Dagen efter kongens død gav hertugen af Augustenborg afkald på arveretten til fordel for sin søn »Friedrich der Achte«, og en meget stærk bevægelse opstod på grund heraf i hertugdømmernes befolkning. De lokale embedsmænd i Holsten nægtede i vidt omfang at aflægge ed til Christian IX, situationen var præget af oprørstendenser.

Konseilspræsidenten, C. C. Hall, havde det ikke let, hans forhold til den nye konge var ikke det bedste, og samtidig drev folkestemningen i landet ham frem i ejderdansk retning. Christian IX kunne derfor ikke få ham til at billige, at kongens stadfæstelse af forfatningen blev udsat og overvejede derpå et ministerskifte. Konferencer med helstatsmænd som Andræ, Carl Moltke og C. N. David gav dog intet resultat. Derfor underskrev kongen den 18. november forfatningen, der gav Holsten en særstilling

inden for det danske monarki. På baggrund af den voldsomme uro i hertugdømmerne ønskede Hall, der også var minister for Holsten, en anset holstener på denne post for at berolige stemningen¹ og indgav derfor den 21. november² sin demissionsbegæring som holstensk minister. Samtidig hermed indledte han en række forhandlinger med grev Carl Moltke, der nu under det nye dynasti, som han — ligesom adskillige andre medlemmer af det holstenske aristokrati, f. eks. familien Scheel-Plessen — stod nær, kunne tænke sig igen at tage aktiv del i politik. Forhandlingerne gik imidlertid trægt, og C. Moltke meddelte endelig Hall, at han ville konferere om sagen med H. A. Reventlow-Criminil og Carl Scheel-Plessen.

Hermed rettedes opmærksomheden igen mod den mand, der som præsident for den holstenske stænderforsamling (1855—1863) og som medlem af det danske rigsråd snart gennem mange år havde bekæmpet den af den danske regering over for hertugdømmerne førte politik. Hans absolutte førerstilling inden for det holstenske ridderskab (noget der egentlig var ganske ejendommeligt, eftersom han ikke før svigerfaderens død i 1869 ejede jordegods i Holsten, kun et hus i Altona), hans begavelse, kultur og veltalenhed gjorde det imidlertid ikke unaturligt, at man kastede blikket netop på ham, og i den følgende tid, indtil juli 1864, modtog han da ikke mindre end 3 tilbud om at indtræde i landets regering som minister for Holsten. Han afslog dem alle tre, og det er navnlig omstændighederne i forbindelse hermed, der skal være genstand for den følgende undersøgelse³.

¹ Før tronskiftet havde C. F. Tietgen, efter en samtale med den hamburgske senator Godefroy, forespurgt Hall, om det ville nytte noget, at Carl Scheel-Plessen blev guvernør i Holsten. Hall havde intet herimod, men efter hans mening ville grevinde Danner aldrig gå med hertil. C. F. Tietgen. Erindringer og Optegnelser, udg. af O. C. Molbech (1904), 79.

² Kriegers dagbøger II, 347.

³ Indtil for få år siden troede man, at Scheel-Plessen havde tilintetgjort alle sine papirer (således Aage Friis i Da. biogr. Leks. XXI (1941), 88), men undersøgelser, foretaget 1952—53 af Videnskabernes Selskabs arkivkommission, godtgjorde, at en ikke ringe del af hans arkiv fandtes på slottet

Først skal der imidlertid gives et kort omrids af Scheel-Plessens politiske synspunkter. Han var udpræget aristokrat og helstatsmand. Hans mål var et Slesvig-Holsten ligestillet med kongeriget. At et Slesvig-Holsten derimod skulle kunne eksistere som en selvstændig stat, troede han ikke et øjeblik på og lagde sig derfor ud ikke blot med det augustenburgske parti, men også med den slesvigholstenske demokratiske bevægelse. Hertugdømmerne skulle stå i forbindelse med et større land, og det skulle helst være Danmark. Dette synspunkt holdt han fast ved, lige til de storpolitiske konstellationer og krigens udfald viste ham, at denne politik ikke længere lod sig hævde. Først derefter vendte han blikket mod Preussen som den eneste magt, der politisk og kulturelt kunne være tale om som erstatning for Danmark. Upåvirket af det kraftige røre, han vakte om sin person, styrede han sin politiske kurs efter disse retningslinjer, ledet af sin klare, nøgterne forstand og sit sikre blik for realpolitiske fakta.

Vi omtalte ovenfor, at C. Moltke under sine forhandlinger med Hall meddelte denne, at han foretrak at konferere med Reventlow-Criminil og Scheel-Plessen. Disse to mænd havde ikke indfundet sig for at hylde Christian IX, hvad man ved hoffet fandt påfaldende¹. Den 25. november ankom Scheel-Plessen endelig til København og kom straks i audiens hos kongen sammen med Moltke². Opmærksomheden vendtes nu væsentligt mod Scheel-Plessen som ministerremne, og denne

Nehmten i Holsten. Med ejerens tilladelse er disse papirer, det drejer sig hovedsageligt om breve til Scheel-Plessen foruden nogle af hans egne koncepter til breve, taler og memoranda, nu mikrofotograferet i det danske Rigsarkiv under mærket D 75. Fra disse dokumenter har der kunnet hentes adskillige oplysninger, der ikke tidligere har været kendt, og som kan bidrage til at sprede lys over nogle af »de mange (dunkle) Punkter i Scheel-Plessens meget omtvistede, betydningsfulde politiske Indsats« (Aage Friis, loc. cit.).

¹ Overhofmarskal Oxholm havde ladet Scheel-Plessen dette vide og havde endvidere i en samtale med udenrigsministeriets direktør P. Vedel den 20. november ladet sig forlyde med, at han gerne så Scheel-Plessen som medlem af ministeriet. Kriegers dagbøger II, 348.

² Kriegers dagbøger II, 352.

tanke fandt en varm tilhænger i den engelske gesandt Sir Augustus Paget. I en samtale, Paget havde med Hall, erklærede denne sig villig til at acceptere Scheel-Plessen, men han stillede sig — forståeligt nok — meget tvivlende over for offentlighedens reaktion. Den 26. november var Scheel-Plessen igen hos kongen, men der kom intet resultat ud af forhandlingerne, og for at sætte skred i sagen inviterede Paget da Scheel-Plessen hjem til sig om aftenen for at prøve på at overtale ham til at overtage ministerposten¹. Scheel-Plessen udtalte over for Paget, at han var kommet til København efter kongens ønske, men han kunne ikke indtræde i et ministerium, hvis politik han hele tiden havde bekæmpet, thi derved ville han ødelægge alt for sig selv i Holsten uden at gavne kongen². Grunden til, at han ønskede monarkiet opretholdt, var iøvrigt dels, at dette gav holstenerne større muligheder for at opnå embeder og andre fordele, dels at Slesvig-Holstens erhvervsmæssige interesser krævede både forbindelsen mellem de to hertugdømmer indbyrdes og deres tilknytning til kongeriget. Scheel-Plessen erklærede sig stadig for en ven af londontraktaten og helstaten, og hvad den aktuelle politiske situation angik, mente han, at man burde forsøge at få det Tyske Forbund til at acceptere stillingen, som den da var, som midlertidig, hvorefter man skulle forhandle videre for at undgå forbundsexecutionen. Det stod efter denne samtale klart, at Scheel-Plessen ikke i denne omgang agtede at blive medlem af regeringen, og Hall måtte derfor fortsætte

¹ Til dette og det følgende: Pagets indberetning af 26. november 1863 i *Denmark and Germany* no. 3. I Scheel-Plessens arkiv findes der intet til belysning af denne »novemberepisode«.

² Over for Hall havde Scheel-Plessen erklæret, at det mindste, en holstener kunne forlange for at overtage ministeriet, var, at det slesvigske ministerium overdroges en mand af moderate synspunkter, f. eks. Raasløff. Se Orla Lehmanns beretning i *H.T.* 10. r. IV, 331 og Halls kommentarer hertil: »Intet Defensionsindlæg men kun nogle supplerende Bemærkninger«. R.A., Orla Lehmanns arkiv. E III 13. Iøvrigt skal Scheel-Plessen nogle dage senere over for Blixen-Finecke have udtalt, at en forståelse mellem den danske regering og det holstenske ridderskab for tiden var umulig. M. P. Bruuns dagbøger under 30. november 1863. Kgl. Bibl. Add. 261 8vo.

sine forhandlinger med Moltke, hvilke her ikke skal nærmere udredes, blot må det anføres, at Moltke definitivt sagde fra d. 30. november, idet Hall ikke kunne gå ind på det program, som Scheel-Plessen, Reventlow-Criminil og Moltke havde opstillet under deres møder på hotel Phoenix. Dette program gik ud på følgende:¹ 1) Danmark skulle erklære sig villig til at underkaste sig stormagternes afgørelse. 2) Da skulle Scheel-Plessen og Reventlow-Criminil se at få det Tyske Forbund til at finde sig i arveenheden og ligeledes underkaste sig afgørelsen. 3) Når forbundet var gået ind herpå, skulle fx. Scheel-Plessen overtage styrelsen af Holsten. Samtidig skulle de scheeleske forordninger² og den hallske regering ophæves, og alle rustningsudgifter skulle erklæres Holsten uvedkommende og overføres på Slesvig-Danmark. Endelig måtte toldgrænsen ikke flyttes³.

Scheel-Plessen benyttede iøvrigt lejligheden, medens han var i København, til sammen med næsten 100 danske godsejere (Scheel-Plessen ejede adskillige godser på Sjælland) at indgive en loyalitetsadresse i helstatsånd til Christian IX⁴. Den 30. november rejste han hjem igen til sit hus i Altona.

Der skulle imidlertid ikke gå mange dage, før spørgsmålet om Scheel-Plessens indtræden i den danske regering påny blev aktuelt. Hall havde åbenbart ikke helt opgivet tanken om at se en indfødt holstener som minister for Holsten, og han siges endnu i de første dage af december at have troet, at C. Moltke var villig til at overtage posten, Moltke kunne efter Halls mening blot ikke bestemme sig⁵. Dette var nu ikke helt korrekt, thi grunden til at Moltke holdt sig tilbage, var den, at han ivrigt arbejdede på at gennemføre Scheel-Plessens kandidatur,

¹ Kriegers dagbøger II, 362 f. Jf. Statsraadets Forhandlinger, ed. Aage Friis (1936), 31.

² L. N. Scheele, der var minister for Holsten 1854–57, havde ført en politik, der var vendt mod det holstenske ridderskab, idet han stræbte at fratage det dets patrimonialretspleje og dets skatteprivilegier. Jf. også s. 436.

³ Se nedenfor s. 435 og 438.

⁴ N. Neergaard: Under Junigrundloven II, 956 f.

⁵ M. P. Bruuns dagbøger under ⁵/₁₂ 1863.

og denne var tilsyneladende ikke så afvisende som tidligere, thi han udarbejdede nu en skriftlig redegørelse for sine anskuelser og sendte den til Moltke, der efter aftale lod den gå videre til Hall. Denne redegørelse, forsynet med en række bemærkninger, sendte Hall derpå tilbage til Moltke, der igen afleverede den til Scheel-Plessen d. 4. december¹. Moltke ledsagede den med en indtrængende bøn om ikke med det samme at afvise de i bemærkningerne fremsatte synspunkter, han skulle grundigt overveje dem og betænke, at monarkiets fremtid lå i hans hænder, og at en eventuel krig især ville gå ud over Holsten. Hvis Scheel-Plessen ikke ville forhandle med konseilspræsidenten gennem Hvidt², kunne han gøre det gennem ham, Moltke, der iøvrigt gav udtryk for ønsket om, at Scheel-Plessen ville forhandle med Reventlow-Criminil, før han traf sin beslutning.

Scheel-Plessens redegørelse findes ikke i hans arkiv, heller ikke Halls bemærkninger dertil. I Orla Lehmanns arkiv findes derimod en afskrift af redegørelsen og i A. F. Kriegers arkiv et par aktstykker, hvoraf i alt fald det ene efter al sandsynlighed synes at indeholde Halls bemærkninger³.

I sine »Vorschläge zum Zwecke friedlicher Erledigung der zwischen Dänemark und dem deutschen Bunde obwaltenden Differenzen« forudsatte Scheel-Plessen, at det Tyske Forbund ubetinget skulle anerkende Christian IX som hertug af Holsten og Lauenburg på basis af Londonprotokollen af 8. maj 1852. Hvis man dog ikke ville foretage en nærmere undersøgelse af de af hertug »Friedrich der Achte« rejste krav, skulle den danske konges besiddelse af hertugdømmerne lades uantastet, ligesom

¹ C. Moltke til Scheel-Plessen ⁴/₁₂ 1863 (Filmrulle III). I det følgende vil betegnelsen »Filmrulle« henvise til de i Rigsarkivet beroende mikrofilmoptagelser af Scheel-Plessens på Nehnten opbevarede arkiv.

² Måske assurancemægler Ed. J. Hvidt (1806—82), søn af politikeren L. N. Hvidt, der iøvrigt i sin ungdom havde været huslærer hos C. L. Scheel-Plessen på Lindholm. Se Da. biogr. Leks. XI (1937), 39 f.

³ R.A. Orla Lehmanns arkiv E III 11 og A. F. Kriegers arkiv II 9 a: Samlinger af aktstykker til tidshistorien, akter vedr. Scheel-Plessens og Reventlow-Criminils forligsplaner 1863 m. v.

kongen også gennem sin befuldmægtigede skulle kunne udøve sin stemmeret i forbundsforsamlingen.

Når denne anerkendelse var gået i orden, skulle man bevæge det Tyske Forbund til, foreløbigt og uden forbindende for fremtiden, at anerkende en selvstændig stilling for Holsten og Lauenburg, der fulgte af den af den danske konge sanktionerede grundlov for Danmark og Slesvig, og forbundet skulle ligeledes se bort fra den execution, det havde truet med.

Indtil man var nået frem til en sådan foreløbig overenskomst, skulle det hidtidige styre i Holsten og Lauenburg fortsætte, idet den kgl. regering dog skulle indskrænke sig til kun at anvende de administrative foranstaltninger, der var absolut nødvendige for en ordnet varetagelse af de offentlige anliggender. De embedsmænd, der under de forvirrede forhold nærrede betænkelighed ved at aflægge ed til kongen, skulle det betydes, at denne sag kunne bero indtil videre.

Efter afslutningen af denne foreløbige overenskomst mellem den danske regering og det Tyske Forbund skulle den øverste forvaltning i Holsten og Lauenburg strax ophæves og styret overgives til en minister for de to hertugdømmer, ved valget af hvilken kongen især skulle lade sig bestemme af, hvorvidt den pågældende gennem sin hidtidige virksomhed havde vundet hertugdømmernes tillid, således at kongen i ham kunne finde en effektiv støtte.

Som nærmere bestemmelse vedrørende den foreløbige forvaltning af Holsten og Lauenburg samt lovgivningen i så henseende opstillede Scheel-Plessen følgende punkter:

- 1) Bekendtgørelsen af 30. marts 1863 skulle ophæves.
- 2) Den hidtidige sontring mellem fælles- og særlige sager skulle forblive uforandret.
- 3) En ændring af det for tiden ifølge lov gældende toldområde skulle være udelukket¹.

¹ Regeringens toldlovsforslag fra foråret 1863 indeholdt en bestemmelse om, at toldloven skulle træde i kraft fra 1. april 1864 som toldlov for Danmark og Slesvig og en ny toldgrænse oprettes ved Ejderen, hvis de holstenske stænder ikke inden den tid havde vedtaget loven i uændret skikkelse.

- 4) De særlige finanser skulle være fuldstændig uafhængige af den kgl. finansminister og skulle ledes udelukkende af ministeren for Holsten og Lauenburg.
- 5) Af de fælles indtægter skulle som hidtil en vis quotadel tillægges Holstens særlige finanser.
- 6) Holsten skulle til de fælles udgifter yde sit bidrag efter de samme quotaforhold med normalbudgettet af 28. februar 1856 som basis.
- 7) Udgifter herudover måtte kun pålægges Holsten med stænderforsamlingens godkendelse.
- 8) De summer, der efter forbundsbeslutningen af 10. marts 1858 var optaget af monarkiets fælles midler ifølge allerhøjeste, af Rigsrådet godkendte, resolutioner, skulle igen godskrives Holstens særlige finanser i et bestemt quotaforhold, med mindre stænderne skulle godkende handlingen.
- 9) De instruxer, som udenrigsministeren skulle give gesandten ved forbundsdagen, skulle godkendes af ministeren for Holsten og Lauenburg. Hvis de ikke kunne blive enige, skulle kongen afgøre spørgsmålet.
- 10) Udenrigsministeren og ministeren for Holsten og Lauenburg skulle i fællesskab gøre indstilling om, hvem der under provisoriet skulle repræsentere de to hertugdømmer i forbundsdagen.
- 11) Forandringer i lovgivningen angående de særlige anliggender kunne kun foretages ifølge bestemmelserne i de særlige forfatninger.
- 12) Regeringen for hertugdømmet Holsten skulle ophæves.
- 13) Hvad angik de under Scheeles styre udstedte, mod forfatningen stridende, forordninger, skulle den næste stænderforsamling have de nødvendige lovforslag forelagt.

Hermed havde Scheel-Plessen skitseret sine og dermed vel også store dele af det holstenske ridderskabs anskuelse om, hvorledes problemet skulle løses. Spørgsmålet var nu, hvad den danske regering ville sige hertil, på hvilke punkter den ville sætte sin kritik ind.

Det dokument, der ovenfor (s. 434) er blevet tilskrevet Hall: »Bemerkungen über die Vorschläge zu einer friedlichen Erledigung der zwischen Dänemark und dem Deutschen Bunde obwaltenden Differenzen« foreligger kun som afskrift, er anonym og udateret. Hvad den tidsmæssige placering angår, må det antages at ligge mellem d. 1. december 1863 (Scheel-Plessen rejste til Altona d. 30. november og skrev strax derefter sine »Vorschläge«), og d. 7.—8. december 1863 (forbundsexecutionen omtales ikke, og et andet aktstykke i samme pakke¹, dateret d. 8. december, omhandler det nævnte dokument). Det er da fristende at antage, at »Bemerkungen« er identisk med de bemærkninger, som Hall ifølge Moltkes brev af 4. december havde udarbejdet til Scheel-Plessens forslag, så meget mere som forfatteren til det både optræder meget myndigt, og også fordi han giver autoritative udtryk for den danske regerings hensigter og mål. Texten giver tydeligt udtryk for at være skrevet af regeringschefen.

Forfatteren (i det følgende kaldet Hall) indledte sin kritik med at slå fast, at kongen ikke kunne give afkald på, at embedsmændene aflagde ed til ham, og han alene skulle bestemme, hvordan og hvornår dette skulle ske. Dernæst fremførte han, at regeringen ikke kunne gå med til en voldgift på så ubestemt basis, som den af Scheel-Plessen foreslåede, men nok til en mægling, dog kunne man ikke anerkende de tyske magter som mæglere — hvad der ikke kan undre, eftersom disse jo var part i sagen. Man kunne også gå med til at behandle stridsspørgsmålene på en konference af Londontraktatens underskrivere på basis af aftalerne 1851/52 og kundgørelsen af 28. januar 1852. Hvor vigtigt det end måtte være for Danmark at få en garanti for en loyal udførelse af den overenskomst, som even-

¹ Mrk. »Notizen in Betreff der Bemerkungen über die Vorschläge zum Zwecke friedlicher Erledigung der zwischen Dänemark und dem deutschen Bunde obwaltenden Differenzen«. Dokumentet er anonymt og behandler spørgsmålet om, hvorledes beslutningen om forbundsexecutionen ændrede mulighederne for at opnå en forståelse med holstenerne. Jeg har ikke kunnet bestemme, hvem forfatteren er. En afskrift ligger iøvrigt i Scheel-Plessens arkiv (Filmrulle III).

tuelt ville blive sluttet, måtte det dog give afkald på en sådan garanti, da det stedsevarende formynderskab, som garantien ville medføre, ville være uforeneligt med en uafhængig stats beståen.

Hvad angår det i Scheel-Plessens redegørelse opstillede program for en foreløbig styrelse af Holsten og Lauenburg, ville Hall såvidt muligt have status quo bevaret under forhandlingerne, og den ledende grundsætning for forvaltningen måtte være embedsmændenes edsaflæggelse. Til de enkelte punkter bemærkede Hall, at forandringer i sontringen mellem fælles og særlige anliggender kun måtte foretages med billigelse af rigsrådet eller de holstenske stænder. Om toldloven udtalte han, at en forandring i toldområdet ikke lå i regeringens agt, og at det derfor ville være ønskeligt, om den nye for Danmark og Slesvig gældende lov, med de holstenske stænders billigelse eller ved en provisorisk lov, også blev gældende i Holsten. Til Scheel-Plessens punkt 8 ytrede Hall, at de vedkommende kgl. resolutioner var forelagt de holstenske stænder på samme måde som rigsrådet. Skulle en gentagen forelæggelse ønskes, ville en sådan kunne fås. Om punkterne 4, 5, 6, 7, 9, 10 og 11 oplyste Hall, at de deri fremsatte anskuelser stemte overens med regeringens synspunkter. De under 12 og 13 opstillede krav angik rent holstenske anliggender, og alt dette skulle altså ikke kunne volde vanskeligheder.

Hermed havde de to forhandlende parter præciseret deres stilling, og ingen af dem synes at have opgivet tanken om, at det endnu var muligt at komme til en forståelse. Både den 7. og 8. december skrev Scheel-Plessen breve til Moltke indeholdende flere, desværre nu tabte »indlæg« — højst sandsynligt yderligere oplysninger om hans standpunkt. Disse indlæg afleverede Moltke derpå til Hall¹.

Midt under forhandlingerne kom imidlertid d. 7. december budskabet om beslutningen om forbundsexecutionen, og den kom til at forandre Scheel-Plessens holdning, medens Hall, selv om han endnu d. 12. december havde sine tvivl om Scheel-

¹ Moltkes brev til Scheel-Plessen af 13/12 1863 (Filmrulle III).

Plessens hensigter, om denne fx. blot ønskede at trække sig ud af den holstenske affære¹, åbenbart stadig holdt fast ved håbet om, at der kunne komme noget gavnligt ud af forhandlingerne. Moltke kunne nemlig i sit brev af 13. december til Scheel-Plessen meddele, at han og Hall »idag« havde været i audiens hos kongen for at bede denne telegrafisk kalde Scheel-Plessen til København, så han kunne overtage posten som holstensk minister. Det vil være det bedste, siger Moltke, at Scheel-Plessen selv kommer til byen, idet mundtlige forhandlinger altid går lettere end skriftlige, og man er tillige fri for en mellemmand. Det vanskelige punkt i forhandlingerne, fremhævede Moltke, var toldsagen, men denne skulle efter aftalen mellem ham og Hall løses derved, at kongen skulle erklære, at toldgrænserne ikke skulle forlægges, og at regeringen derfor skulle forhandle med den nye minister for Holsten (Scheel-Plessen). Mere havde Moltke ikke kunnet opnå hos Hall, men denne havde forsikret ham, at ministeriet ikke påtænkte en definitiv flytning af toldgrænsen. Hall holdt den dog for nødvendig under executionen for at sikre finanserne den i Holsten indgåede del af intraderne. Efter Halls mening skulle der så senere finde en finansiell opgørelse sted mellem Danmark og Holsten, for at man ikke nu, hvor tiden var knap, skulle tabe det endelige mål af sigte under vidtløftige forhandlinger med finansministeriet.

Moltke bad igen indtrængende Scheel-Plessen om at overtage ministeriet for Holsten, hvad der ville få en ganske særlig betydning, hvis forbundsexecutionen skulle indtræffe. Scheel-Plessen var efter hans opfattelse den eneste, der kunne befri landet for den, ligesom han overhovedet var den eneste, der kunne hidføre en endelig og blivende ordening af monarkiets forhold.

Allerede dagen efter — d. 14. december 1863 — modtog Scheel-Plessen i Altona den kongelige kaldelse, og han satte sig samme dag til i et langt brev at svare kongen².

Det var nu anden gang i løbet af kort tid, at Scheel-Plessen

¹ Kriegers dagbøger III, 13.

² Scheel-Plessen til Christian IX, Altona 14. december 1863 (koncept), (Fiimrulle II).

— vel nok et af de upopulæreste mennesker i Danmark — modtog en opfordring til at blive medlem af den danske regering. Også denne gang blev hans svar et afslag, grunden hertil anførte han i sit meget interessante brev til kongen.

Han udtalte her, at han ligesom grev Moltke meget gerne så monarkiet bevaret, og han ville gerne med sine svage kræfter arbejde med det for øje, hvis forholdene blot var af den art, at han ville kunne udrette noget som minister. Da han for 14 dage siden udkastede de forslag, som grev Moltke brugte som grundlag for sine forhandlinger med Hall, havde han ikke skjult for sig selv, at han derved ville komme i modstrid med de i Slesvig-Holsten fremherskende ønsker. Han havde imidlertid altid henvist til det nødvendige i at kunne resignere og kom altså ikke i modstrid med sin egen hidtidige virksomhed i det offentlige liv. Han havde desuden kunnet håbe på at finde støtte for forslagene hos adskillige mådeholdne og fredselskende mennesker. Han måtte gå ud fra, at øjeblikkets alvor havde åbnet ministrenes øjne for, at deres politik havde udsat monarkiet for store farer, og at de nu ville slå ind på en anden vej og gå ud fra aftalerne 1851/52. Men Hall havde ikke delt denne mening, idet han havde udtalt sig for et økonomisk opgør mellem Danmark og Holsten¹, og et sådant opgør var ikke omtalt i de nævnte aftaler. I løbet af de sidste 14 dage havde tingenes tilstand væsentligt ændret sig, og der var indtrådt sådanne omstændigheder, at man nu ikke skulle vente resultater af forhandlinger med Det tyske Forbund og de tyske stormagter af den slags, som han havde tænkt på, dengang han affattede sine forslag. Dengang undervurderede han ikke vanskelighederne, men i betragtning af den forholdsvis gunstige stemning hos de preussiske og østrigske kabinetter havde han holdt det for muligt, at en forbundsexecution i Holsten og Lauenburg kunne have været afvendt, og at man havde kunnet slutte en aftale mellem Danmark og forbundet om en særskilt administration for de to hertugdømmer under forudsætning af, at aftalerne 1851/52 senere skulle opfyldes. Forelå der en sådan overens-

¹ Jf. Moltkes brev af 13. december 1863.

komst, ville den, der skulle administrere Holsten (o: ministeren for Holsten), indtræde i en af begge parter godkendt provisorisk tilstand og derved få et hårdt tiltrængt rygstød, som han så meget mere ville få brug for, da en sådan provisorisk tilstand ikke svarede til ønskerne hos den holsten-lauenburgske befolkningens flertal, et flertal der tilmed var særdeles højrøstet, og hvis ønsker fandt megen genlyd i Europa. Nu var beslutningen om forbundsexecutionen imidlertid taget den 7. december. Det var ganske vist lykkedes Østrig og Preussen at give den en mildere form, hvorved de havde gjort sig endnu mere upopulære end før, men nu kunne man næppe afvende den. Skulle man forhandle herom, måtte det ske på en helt anden basis, end han havde tænkt sig for 14 dage siden. Under disse omstændigheder ville det ikke være til nogen nytte, om han nu fulgte kongens kaldelse og kom til København. Hvis det havde været en kongelig befaling, ville han naturligvis strax have adlydt den, selv om han nærede bekymring for, at hans gentagne ophold i København under de nuværende omstændigheder ville kunne hidføre et af kongen ikke ønsket indtryk (Scheel-Plessen kendte sin upopularitet i Danmark!). Ingen anden grund end dette hensyn ville kunne holde ham tilbage, og han ville tværtimod gribe denne som alle andre lejligheder til at forsikre kongen om sin dybeste hengivenhed for ham.

Scheel-Plessens lange redegørelse, der ikke tidligere har været kendt, er et af de klareste vidnesbyrd, der haves om hans politiske holdning i tiden fra tronskiftet i november til det ekstraordinære, halvt private møde i den holstenske stænderforsamling d. 22. december. Hans skarpe blik for realpolitiske fakta havde fortalt ham, at der i den foreliggende situation ikke var mulighed for at gennemføre hans planer, og derfor ville han ikke kompromitere sig ved som minister for Holsten at redde en dansk regering, der i hans øjne ikke ville reddes. Samtidig med brevet til kongen underrettede han også Moltke, der blev dybt bedrøvet over den trufne beslutning. Moltke forstod vel hans motiver, men det formindskede ikke hans sorg, thi kongen behøvede Scheel-Plessen som rådgiver, og nu fryg-

tede Moltke at se Holsten overgå til prætendenten. Scheel-Plessen kunne efter Moltkes mening i København have virket for at holde monarkiets dele sammen¹.

Selv om Scheel-Plessen så mørkt på den storpolitiske udvikling, ville han dog stadig ikke opgive tanken om den forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmerne, hvori han så disses vel. Dette medførte, at han fra årets slutning mistede meget af sin anseelse i hertugdømmerne, hvad der dog på ingen måde afholdt ham fra at følge sin egen kurs. Den ovenfor omtalte rejse til København havde således vakt en storm af harme mod ham, og at han afholdt sig fra at deltage i flere mere eller mindre private møder i de holstenske stænder, gjorde ikke sagen bedre. Scheel-Plessen overvejede nu en anden udvej for at bevare forbindelsen, og for at få et gunstigt sted til at fremsætte sine planer, valgte han at deltage i de holstenske stænders møde i Hamburg d. 22. december 1863². Hvad han nu ønskede, var en deling af Slesvig³. Den sydlige del af hertugdømmet skulle forenes med Holsten, den nordlige med Danmark, og de to grupper skulle så forenes i en personalunion under Christian IX. I denne tanke blev han varmt understøttet af Adolph Blome, også et fremtrædende medlem af ridderskabet. Dette standpunkt måtte naturligvis gøre augustenborgerne til endnu mere svorne fjender af ham end før, og deres presse faldt over ham med utilslørede trusler, der steg i styrke, da de tyske forbundstropper rykkede ind i Holsten, hvor forbundskommissærerne d. 12. januar 1864 oprettede en ny regering. De tilbød Scheel-Plessen at blive præsident for denne, men hentede sig et afslag, han var jo en erklæret modstander af såvel forbundsexecutionen som af de separatistiske bevægelser⁴.

¹ Moltke til Scheel-Plessen, Kbhvn. 17. dec. 1863 (filmrulle III).

² Carl Boysen: Carl Baron v. Scheel-Plessen, eine biographische Studie (1938), 67 f. Om Boysens bog se H. Hjelholt i H. T. 10. r. V.

³ Scheel-Plessen var altså inde på denne tanke betydeligt tidligere end af Aage Friis i Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark II (1939), 134, antaget.

⁴ Carl Boysen: Anf. værk, 72 f.

Fra de følgende bevægede måneder foreligger der ikke betydningsfulde vidnesbyrd fra Scheel-Plessens egen hånd om hans politik, men der er ingen grund til at antage, at han skulle have forladt sin plan om personalunionen med Danmark. I februar 1864 var han i Berlin, hvor han opsøgte både kongen og Bismarck, men det vides ikke, hvad han ville dem. Af senere offentliggjorte kilder fremgår det iøvrigt, at hverken den preussiske konge eller kronprinsen da eller senere kunne lide ham¹. Der ses ikke at have været knyttet nye forbindelser mellem ham og den danske regering i foråret 1864. Hans rejse til Berlin synes ikke at have fået den danske regering til at mistvivle om hans loyalitet. I marts 1864 indbragte Carl Ploug nemlig en interpellation i rigsdagen om beslaglæggelse af grev Schimmelmans danske godser på grund af dennes dansk-fjendtlige indstilling. Herunder faldt talen også på Scheel-Plessen, der jo også var dansk storgodsbesidder, men hvis loyalitet blev anerkendt, og justitsministeren erklærede, at hans godser ikke kunne beslaglægges².

Ikke før april 1864 får vi atter et autentisk vidnesbyrd om hans politiske stilling.

Til Londonkonferencen, der begyndte den 20. april 1864, sendte de holstenske stænder, der var stærkt augustenburgsk sindede, en kommission, der skulle forklare deres standpunkt. Scheel-Plessen indså, at dette ikke måtte stå uimodsagt og udarbejdede sammen med nogle meningsfæller sin egen betænkning »den hohen zur Konferenz wegen der zwischen Deutschland und Dänemark obwaltenden Streitigkeiten versammelten bevollmächtigten Ministern zur hochgeneigten Erwägung»³. Betænkningen, der blev sendt til den østrigske udenrigsminister grev B. v. Rechberg, hvorfra den endte i det preussiske udenrigsministerium, falder i 4 afsnit. Det første er et angreb på den augustenburgske hertug Christian August. I andet afsnit afvises augustenburgernes arvekrav. Tredie afdeling er et varmt forsvar for for-

¹ Carl Boysen: Anf. værk, 75.

² Rigsdagstidende. Landstinget 1863—64, spalte 888.

³ Filmrulle I.

bindelsen med Danmark, der ifølge fjerde afdeling skal varetages ved en personalunion. Det er altså tydeligt, at Scheel-Plessen stadig holdt fast ved sit politiske program.

Omkring midten af maj 1864 indtraf der en episode af stor interesse, som man i det væsentlige kun har haft kendskab til gennem Aage Friis' referater¹ af et par breve (af 19. og 27. maj) i kongehusets arkiv. På grundlag af Scheel-Plessens arkiv er vi imidlertid nu i stand til at uddybe vor viden om dette intermezzo.

Scheel-Plessen stod i forbindelse med den tidligere politimester i Altona, Peter Friedrich Willemoës-Suhm (1816—91), der i december 1863 var blevet fordrevet af de indrykkende tyske tropper, og som i 1865 blev udnævnt til dansk kammerherre, en udnævnelse, der sikkert havde tilknytning til hans rolle som mellemmand mellem Christian IX og prins Hans på den ene og Scheel-Plessen på den anden side.

Den 14. maj 1864 skrev Willemoës-Suhm til Scheel-Plessen², at da denne nu har meddelt ham sine anskuelser om, hvorledes monarkiet skulle bevares³, har Willemoës-Suhm nu været i audiens hos Christian IX efter at have bedt om kongens tilladelse til at fremstille for ham, hvorledes kongens tilhængere i Holsten, især Scheel-Plessen, tænker om sagen. De mener ikke, at en ordning af monarkiet på grundlag af aftalerne 1851/52 sammen med en helstatsforfatning længere er mulig, dels fordi en sådan efter krigens resultater og de i Tyskland herskende stemninger ikke vil kunne opnåes, og dels fordi en helstatsforfatning ville forudsætte en gensidig imødekommenhed og god vilje hos befolkningerne i rigets dele, og denne gode vilje findes ikke. I Holsten ville man blot betragte det som et nyt forsøg på tyranni fra danskernes side, og i Danmark ville man ikke straks kunne opgive det gamle politiske spil. Man må finde en løsning, der kan tage bunden væk under de nationale

¹ Aage Friis: Anf. værk II (1939), 135 f.

² Filmrulle V indeholder hele den her anførte korrespondance.

³ Koncepten til Scheel-Plessens brev findes ikke i hans arkiv, men han kan også have underrettet Willemoës-Suhm mundtligt.

stridigheder og garantere monarkiets danske og tyske dels uafhængighed af hinanden. Dette kan kun ske ved, at Danmark får den nordlige del af Slesvig og Holsten den sydlige, hvorpå de to områder forenes under en personalunion under den danske konges scepter (altså Scheel-Plessens tanke under stændermødet i Hamburg 22. december 1863). Men i Holsten er troen på denne løsning svundet ind efter krigen. Det demokratiske parti vinder for hver dag mere terræn ved sin yderliggående agitation og terrorisme. Derfor vender store dele af befolkningen sine forhåbninger til Preussen, under hvis herredømme man finder den virksomste beskyttelse mod anarki og dansk supremati. Men både augustenburgere og »preussere« er enige om, at man skal »Los von Dänemark«, og krigen har bevist, hvor stor en understøttelse denne stræben får i Tyskland. Kongen ytrede hertil, at han ikke troede, at magterne ville tillade noget sådant. Willemoës-Suhm svarede, at det ikke kunne forhindres, med mindre det danske kabinet selv strakte hånden frem til en løsning af det nationale spørgsmål, og kongen måtte, for at nå til en sådan løsning, genvinde sine tyske undersåtters tillid og sympati. Dette ville kongen kun kunne opnå ved et fuldstændigt brud med de hidtil fulgte politiske anskuelser og ved at kalde en mand fra Holsten-Lauenburg som medlem af kabinettet. Denne mand skulle være af en sådan støbning, at hans person ville yde en garanti for den ærlige gennemførelse af den nye politiske ordning. *Dette er baron Scheel-Plessens anskuelse*, og i Scheel-Plessen ville kongen finde den rette mand. Med ham ville kongen vinde megen sympati, og dette ville modvirke alle augustenburgske og preussiske intriger.

Kongen mente, at en deling af Slesvig ville være meget vanskelig, da ingen ville være tilfreds med delingslinjen. Hertil svarede Willemoës-Suhm, at linjen skulle gå inden for det såkaldte blandede distrikt. Eventuelt tiloversblevne små enklaver ville i alt fald være et mindre problem end en hvilkensomhelst anden løsning. Kongen svarede, at når først freden var sluttet, ville Scheel-Plessen være den rette mand til at administrere Holsten, men for tiden, hvor kongen ingen magt havde over

Holsten, var der ingen grund til at kalde en minister for dette land. Willemoës-Suhm ytrede da, at dette heller ikke havde været hans mening, men at han ville anbefale Scheel-Plessen enten som konseilspræsident, eller at han skulle indtræde i et kabinet, dannet efter hans politiske anskuelser, som udenrigsminister, idet han bedst af alle kunne slutte fred. Kongen fandt dog ingen anledning til at afskedige Monrad. Han havde allerede talt med Monrad om Slesvigs deling, og denne havde fundet den antagelig, hvis Danevirke kunne blive grænsen, hvad kongen dog ikke troede, at magterne ville tillade.

Willemoës-Suhm sagde nu, at Monrad for meget hørte professor-partiet til, at man kunne vente noget godt af hans politik, og at kongens og monarkiets interesser gik forud for alt andet; disse blev dag for dag mere truede. Kongen svarede, at efter våbenhvilen måtte Monrad overlades mulighed for at slutte fred. Willemoës-Suhm ville da allerunderdanigst bede om, at Scheel-Plessen — hvis Monrad ikke fik en fred i stand — måtte overtage ledelsen af den danske politik på betingelse af, at krigen ikke brød ud igen, da han så ikke ville kunne redde monarkiet. Kongen sagde, at han alvorligt ville overveje sagen, men han ville ikke gå ind på alle betingelser, f. eks. at Rendsborg skulle være »Bundesfestung«, og Kiels havn ville han ikke give slip på. Kongen udtalte sig iøvrigt meget nådigt om Scheel-Plessen.

Næste morgen lod prins Hans Willemoës-Suhm kalde. Prinsen havde fået et referat af samtalen med kongen, og Willemoës-Suhm gennemdrøftede nu sagen med ham¹. Prinsen erklærede sig indforstået med alle punkterne og spurgte, om man kunne få et politisk program fra Scheel-Plessen. Navnlig ville han vide:

- 1) om Scheel-Plessen var beredt til at danne et ministerium eller indtræde i et,
- 2) hvilket program han ville opstille, og

¹ Aage Friis anfører (Tilskueren 1912, II, 360), at prins Hans allerede fra 1863 var en af de i politisk henseende bedst underrettede mænd i Danmark. Han havde gjort sit yderste for at få de ledende politikere til at indse, at den hall-monradske kurs ville medføre tabet af hertugdømmerne.

- 3) om kongen — hvis han godkendte Scheel-Plessens program — skulle kalde ham eller en anden, og i sidste fald, hvem?

Sine skriftlige anskuelser skulle Scheel-Plessen i en forsegleet kuvert mærket »Programm« sende til Willemoës-Suhms kone, der da måske endnu opholdt sig i Altona, og Willemoës-Suhm ville da sende den til prins Hans, der skulle give kongen den.

Den 30. maj 1864 skrev Willemoës-Suhm et brev til sin kone (?)¹. Da han i går var vendt tilbage til København (fra Altona?), begav han sig til prins Hans. Efter at han udførligt havde informeret denne, trådte kongen ind, og Willemoës-Suhm fortalte ham — efter at have givet ham brevet² — alt, hvad »Lindh.«³ (d.v.s. Scheel-Plessen) havde autoriseret ham til at sige. Kongen hørte interesseret på det og havde ingen alvorlige indvendinger, syntes endog at være villig til at gå ind på ideerne, når de faktiske forudsætninger var indtrådt. Den afstemning, der var tale om, opfattede kongen som kun gældende den del af Slesvig, der skulle afståes og var af den mening, at man ville foretrække en deling efter Scheel-Plessens anskuelse fremfor en fuldstændig udsondring, og at delingen var den bedste udvej. Da Bismarcks navn blev nævnt, blev kongen betænkelig; han var en farlig mand. Willemoës-Suhm svarede, at Scheel-Plessen var Bismarck fuldstændig voksen, og at Bismarck ville foretrække et sådant direkte skridt. Efter bordet udtalte kongen at han med stor tilfredshed havde læst Scheel-Plessens brev og ytrede sig meget anerkendende om ham.

Af Willemoës-Suhms breve fra begyndelsen af juni (uden modtagerangivelse men sikkert til Scheel-Plessen, da de nu befinder sig i hans arkiv) kan man se, hvorledes han stadig arbejder for at berede jorden for en politik som den ovennævnte, bl. a.

¹ Willemoës-Suhm til »Mein altes treues Herz«. Hun har åbenbart givet det videre til Scheel-Plessen, siden brevet nu ligger i hans arkiv.

² Sikkert det ovenfor nævnte program. Scheel-Plessens brev er formentlig det samme som det af Aage Friis omtalte af 27. maj.

³ Dette pseudonym bruges i hele dette brev. Scheel-Plessen ejede godset Lindholm ved Roskilde.

ved en lang samtale med udenrigsministeriets direktør P. Vedel, der dog stillede sig meget tvivlende over for den hele plan.

Det ville være interessant at få fuldt opklaret, i hvor vid udstrækning Willemoës-Suhms udtalelser dækker Scheel-Plessens anskuelser. I brevene er dog ikke fundet noget, der kunne tyde på, at Scheel-Plessen har protesteret overfor ham, så man kan vel gå ud fra, at der ikke har været uoverensstemmelser af nogen betydning. Man må derfor regne med, at Scheel-Plessen så sent som på dette tidspunkt (slutningen af maj 1864) har været beredt til at gribe aktivt ind i dansk politik, og at han endog havde tænkt sig at blive konseilspræsident eller udenrigsminister. Man har meget vanskeligt ved at forestille sig den situation, der var opstået, hvis Christian IX var gået ind på dette forslag. Noget resultat kom der dog ikke straks ud af forhandlingerne, men de viser, at man på højeste sted stadig har haft tillid til Scheel-Plessens loyalitet.

Navnlig Christian IX synes at have næret tiltro til, at redningen måtte komme fra den plessenske familie¹. Samtidig blev han mere og mere utilfreds med Monrads regering og kunne tænke sig at skifte den ud med en helstatsvenlig kreds af politikere. Dette bevirkede, at kongen støttede den danske gesandt i St. Petersborg, Carl Scheel-Plessens yngre broder Otto Plessens forsøg i denne retning. Denne plessenske episode skal kort omtales her². Fra slutningen af maj 1864 begyndte den russiske udenrigsminister, fyrst Gortchakoff, overfor Otto Plessen at påpege nytten af en personalunion for det danske monarki. Den 3. juni kunne Otto Plessen berette hjem, at fyrsten havde udtrykt den tanke, at den danske regering skulle henvende sig til en kreds af ledende mænd i Holsten, der ikke havde deltaget i den augustenburgske bevægelse, og hos dem opnå en udta-

¹ Krigsminister Reich nævner i sine optegnelser under 24. maj 1864 kongens »curieuse Forslag« om at høre både en holstener og en lauenborger for at finde en udvej. Se Danske Magazin 6. r. II, 173.

² Jf. N. Neergaard II, 1298 ff. Der findes i det plessenske arkiv intet til belysning af dette intermezzo, heller ikke det af Aage Friis (Den da. Reg. og Nordslesv.s Genfor. m. Danmark II (1939), 348, note 206 d) omtalte, af O. Plessen forfattede »Aperçu« om sit ophold i København.

lelse til gunst for personalunionen. Neergaard har sikkert ret, når han antager, at ideens ophavsmand var Otto Plessen selv, og at han især havde haft opmærksomheden henvendt på sin broder. Dette forslag kom imidlertid Monrad ubelejligt, hvis forhold til kongen ikke var godt, og Monrad havde desuden heller ingen tiltro til personalunionen¹. Alligevel satte kongen igennem, at Otto Plessen skulle gøre et forsøg på at sondere stemningen i Holsten, og Plessen mødtes derefter i Hamburg med sine to brødre Carl og Hugo, der måtte skuffe ham med meddelelsen om, at de og eventuelt også Adolph Blome var de eneste, der endnu troede på personalunionen, og med den besked rejste Otto Plessen videre til København. Christian IX holdt dog fast ved tanken om, at personalunionen, kombineret med en deling af Slesvig, skulle danne grundlaget for forhandlingerne på londonkonferencen, og så sig om efter et andet ministerium, der ville forhandle på dette grundlag². Han konfererede bl. a. med Andræ om dette spørgsmål³, og Otto Plessen forsøgte i ugen fra sin hjemkomst d. 14. juni til d. 20. juni at danne et ministerium på denne basis, men det var forgæves⁴ og endnu i knap 3 uger blev Monrad siddende som konseilspræsident. Otto Plessen har ved sit forsøg næppe tænkt på selv at komme frem som politiker, men sikkert så meget mere på sin broder Carl, idet denne situation danner en naturlig fortsættelse af den willemoës-suhmske episode fra maj måned, og begge gange var det iøvrigt prins Hans, der spillede en betydelig rolle⁵.

Disse frugtesløse forhandlinger, stemningen i Holsten og den hele storpolitiske udvikling synes imidlertid at have overtydet Scheel-Plessen om, at forbindelsen mellem kongeriget

¹ Under deres møde i juni diskuterede Otto Plessen og Monrad personalunionen ud fra hver sit synspunkt. Monrad indrømmede senere, at Plessens synspunkt sikkert havde været det rigtigste. Se D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse, udg. af Aage Friis (1914), 128 ff.

² Neergaard II, 1336.

³ Ibid., 1351.

⁴ D. G. Monrads efterladte redegørelse, 133.

⁵ Aage Friis i Tilskueren 1912, 360.

og hertugdømmerne ikke længere lod sig opretholde, og da Christian IX atter sendte en personlig opfordring til ham om at blive medlem af den regering, der afløste Monrads, havde Scheel-Plessen taget sit standpunkt, og hans svar til kongen blev atter et afslag.

Det havde alt længe trukket sammen til et brud mellem kongen og Monrad, og nok en gang så Christian IX sig om efter et nyt ministerium. Han forhandlede med Carl Moltke, der dog var svagelig og ude af stand til at lede en regering, og det blev i stedet C. A. Bluhme, der dannede det nye ministerium den 11. juli. Rimeligt er det, at Moltke har peget på Scheel-Plessen som medlem af regeringen, og dette faldt godt i tråd med kongens ønsker, og Bluhme modsatte sig det heller ikke. Den 11. juli skrev Christian IX et meget personligt brev til Scheel-Plessen, holdt i en fortrolig tone (»Lieber Plessen«), i hvilket han opfordrer ham til at overtage et ministerium, eftersom han altid har vist så megen kærlighed og trofast vedholdenhed til det danske monarki. Kongen gav endvidere udtryk for håbet om, at Scheel-Plessen hurtigt ville komme til ham og overtage posten¹. Sammen med kongens brev fulgte et brev fra Moltke, der skrev, at kongens henvendelse skete efter aftale med den nye konseilspræsident, og meningen var, at Scheel-Plessen skulle indtræde i ministeriet som minister uden portefeuille. Kongen ville iøvrigt gerne have en samtale med Scheel-Plessen. Af en efterskrift til hans brev ses det, at man anså sagen for så vigtig, at man sendte et pålideligt ministerialbud af sted med brevene². Indholdet af Scheel-Plessens afslag af 14. juli kendes fra Aage Friis' referat³. Han havde, skrev han, nu næsten opgivet alt håb, og den eneste udvej, der var tilbage, forekom ham heller ikke farbar, da de tyske stormagter krævede hertugdømmernes fuldstændige adskillelse fra kongeriget. Udvejen var den, at

¹ Filmrulle II.

² Ejendommeligt nok omtaler C. N. David, der selv deltog i dannelsen af det nye ministerium, ikke, at Scheel-Plessen var på tale. Se hans optegnelser gengivet i H. T. 8. r. V., 45—99.

³ Aage Friis: Anf. værk II (1939), 136.

det danske rigsråd selv skulle tage initiativet, bemyndige¹ kongen og ophæve novemberforfatningen og derpå med hensyn til hertugdømmerne tilbyde Tyskland sådanne garantier, at landsdelene i kongens besiddelse ville tjene tyske formål i ikke ringere grad, end om de ejedes af en tysk fyrste, der ikke tillige var konge i Danmark. Hertil ville bl. a. høre Slesvigs optagelse i det Tyske Forbund. Scheel-Plessen troede dog ikke selv på, at en plan som denne overhovedet havde nogen mulighed for at blive ført ud i livet, men hvis kongen ville forsøge, kunne han anvende ham til fremme af foretagendet uden vel at mærke at gøre ham til minister.

Derefter tog Scheel-Plessen sit parti og gik over i den preussiske lejr.

Både af samtiden og af eftertiden blev Carl Scheel-Plessen — hvad man let forstår — stemplet som landsforrædder. Man så kun den danske storgodsejer, den danske — omend holstensfødt — embedsmand, der kæmpede mod Danmarks interesser, og som til sidst gik i preussisk tjeneste som overpræsident for de afståede landsdele. Hvad man ikke så, var at den samme mand omtrent til det sidste, så længe han endnu syntes, at der var håb, bestræbte sig på at bevare det danske monarkis enhed, omend hans midler til at opnå dette var forskellige fra det nationalliberale Danmarks. Glemmes må det heller ikke, at han nationalt og kulturelt set var splittet mellem dansk og tysk, udgået som han var af et miljø, det holstenske ridderskab, der i langt højere grad end borger- og bondestand havde bevaret ældre tiders kosmopolitiske indstilling. Karakteristisk for samtidens manglende forståelse af ham som politisk personlighed er, at medens man i Danmark udskreg ham som tysker, rasede den slesvigholstenske, og især den augustenburgske presse, mod hans påståede danskhed. Selv så han uden fjendtlige følelser tilbage på sin »danske« tid, således som hans tale ved den officielle preussiske overtagelse af Slesvig-Holsten i januar 1867 tydeligt viser².

¹ Således i Aage Friis' referat.

² Carl Boysen: Anf. værk, 255.

Zusammenfassung.

Carl Scheel-Plessen, von 1866 preussischer Oberpräsident der Herzogtümer Schleswig-Holstein, spielte zur Zeit der Trennung Schleswig-Holsteins von Dänemark keine geringe politische Rolle. Der wegen seiner Tätigkeit als Präsident der holsteinischen Ständerversammlung in Dänemark herzlich unbeliebte Freund des neuen dänischen Königshauses wurde trotzdem von massgebender dänischer Seite dreimal aufgefordert, Mitglied der dänischen Regierung zu werden, schlug es aber jedesmal ab, obwohl er doch vorher eingehende Verhandlungen deswegen geführt hatte. Das Ziel seines politischen Strebens war keine Trennung, sondern eine Verbindung zwischen Dänemark und den Herzogtümern.

Nachdem König Christian IX. am 18. November 1863 die »Novemberverfassung« unterschrieben hatte, empörte sich in Holstein die Stimmung gegen Dänemark, und viele holsteinische Beamte weigerten sich, dem neuen König zu huldigen. Der Konseilspräsident C. C. Hall wünschte deshalb einen einflussreichen Holsteiner als Minister für Holstein, um die Gemüter zu beruhigen. Graf Carl Moltke schlug dann S.-P. vor und wurde in diesem Vorhaben vom englischen Gesandten, Sir Augustus Paget, unterstützt. S.-P. aber war mit der Politik der dänischen Regierung nicht einverstanden und konnte deshalb an der Regierung nicht teilnehmen. Ende November kehrte er aus Kopenhagen nach Holstein zurück.

C. C. Hall hatte aber seine Pläne mit S.-P. nicht aufgegeben, und auch Carl Moltke war in dieser Richtung tätig. Anfang Dezember schickte dann S.-P. in schriftlicher Form seine politischen Anschauungen durch Moltke zu Hall, der sie, mit seinen eigenen Bemerkungen versehen, an S.-P. zurückgehen liess. In seinen »Vorschläge zum Zweck friedlicher Erledigung der zwischen Dänemark und dem Deutschen Bunde obwaltenden Differenzen« setzte S.-P. voraus, dass der Deutsche Bund auf Grundlage des Londoner Protokolls vom 8. Mai 1852 Christian IX. als Herzog von Holstein und Lauenburg unbedingt anerkennen sollte.

Wenn dies geschehen war, müsste man den Bund dazu bewegen, eine von der Novemberverfassung herausgehende selbständige Stellung Holsteins und Lauenburgs anzuerkennen, und der Bund sollte auch von der Execution absehen. Bis dies vorläufige Abkommen sollte die kgl. Verwaltung in Holstein und Lauenburg fortsetzen. Nach dem Abkommen sollte aber die oberste Verwaltung aufgehoben und die Leitung derselben von einem Minister

für Holstein-Lauenburg, der das Vertrauen der Bevölkerung geniess, übernommen werden. Ausserdem stellte S.-P. für die Verwaltung der beiden Herzogtümer ein Programm mit 13 Punkten auf.

Aus Halls Bemerkungen dazu stellte es sich heraus, dass die beiden von einander nicht weit entfernt waren, dann aber beschloss der Bund am 7. Dezember, die Execution ins Werk zu setzen, welches die Haltung S.-P.'s ganz änderte, während Hall noch nicht alle Hoffnung aufgab und den König dazu bewegte, S.-P. nach Kopenhagen zu berufen. Am 14. Dezember 1863 schlug S.-P. die kgl. Berufung ab. Doch hatte er die Verbindung der Herzogtümer mit Dänemark noch nicht aufgegeben, wollte sie aber nun mit einer Teilung Schleswigs zusammenknüpfen, in der Weise dass Holstein mit dem südlichen Teil Schleswigs und Dänemark mit dem nördlichen Teil unter einer Personalunion als ein Reich weiterleben sollten. Deshalb verlor S.-P. in der folgenden Zeit einen beträchtlichen Teil seines grossen Ansehens in Holstein. An diesem Gedanken hielt er fortan fest, bis ihn der Krieg darüber belehrt hatte, dass er politisch unausführbar war.

Mitte Mai 1864 spielte sich eine Episode von grossem Interesse ab. Willemoës-Suhm, ehemaliger Polizeimeister in Altona, benutzte eine Audienz bei Christian IX. dazu, die Gedanken S.-P.'s über die Personalunion dem König vorzulegen. W.-S. gab weiter der Auffassung Ausdruck, dass eine Erledigung der Streitfragen nur dadurch erreicht werden könnte, dass S.-P. entweder dänischer Konseilspräsident oder Aussenminister wurde. Der König war interessiert, wollte doch den Konseilspräsidenten D. G. Monrad nicht entlassen, äusserte aber, dass S.-P. der rechte Mann sei, die Herzogtümer nach dem Kriege zu verwalten. Prinz Hans wurde vom König darüber unterrichtet und erbat sich ein politisches Programm S.-P.'s.

Es kann kein Zweifel darüber bestehen, dass S.-P. mit den Äusserungen W.-S.'s einverstanden war, der Plan hatte aber wie bekannt keinen Erfolg.

Mai—Juni 1864 traf dann eine neue Episode mit Anknüpfung an S.-P. ein. Der russische Aussenminister, Fürst Gortchakoff, hatte dem dänischen Gesandten in Rusland, Otto Plessen, einem jüngeren Bruder S.-P.'s, gegenüber erklärt, dass eine Personalunion der rechte Ausweg sei, und dass die dänische Regierung sich an bedeutende Holsteiner deswegen wenden solle. Otto Plessen dachte hier ohne Zweifel an seinen Bruder, der ihn aber mitteilen musste, dass nur wenige vom holsteinischen Adel an der Personalunion festhielten. Während eines Besuches in Kopenhagen ver-

suchte Otto Plessen trotzdem, eine Regierung auf Grundlage dieses Programms zu bilden, hatte aber keinen Erfolg. Während des Krieges hatte sich S.-P. darüber überzeugt, dass sich die Verbindung der Herzogtümer mit Dänemark nicht länger aufrechterhalten liess. Deshalb musste er eine neue Berufung des Königs (vom 11. Juli 1864), in die Regierung einzutreten, abschlagen, obwohl der neue dänische Konseilspräsident, C. A. Bluhme, mit der Berufung einverstanden gewesen war. Dies war der letzte Versuch, ihn auf dänischer Seite anzuwenden, und nach dem Wienerfrieden trat er dann in preussischen Dienst ein.

Oversigt.

Stat og Historieskrivning i Islams klassiske Periode, 7.–10. Aarh.¹

Det vil være almindeligt bekendt, at Middelalderens kristne Historieskrivning hviler paa Isidor af Sevilla's Syntese af Eusebs Bearbejdelse af den klassiske og gammeltestamentlige Skoletradition og Augustins filosofiske Systematik. De universelle og religiøse Aspekter er for saavidt klare nok, men indenfor de Rammer, denne Historieopfattelse afstak, blev der altid tilbage en bred Margin for Historieskriverens egen Indsats. Og det mest fremtrædende Træk i denne Indsats var netop, at den middelalderlige Historiker ved Hjælp af Kombinationer og Konstruktioner over det Kildemateriale, der stod til hans Disposition, forsøgte at projicere Samtidens politiske Skillelinier tilbage paa Fortiden og omvendt at stille sin egen Tid i historisk Relief.

Denne intime Sammenkædning af aktuel, politisk Opfattelse og Historieskrivning er imidlertid ikke noget specielt, europæisk Fænomen; den er nemlig ikke mindre iøjnefaldende — og om man vil: ikke mindre besværlig — i islamisk Historiografi, selvom Skillelinierne i Orienten er andre og ofte langt mere irrationelle end dem, vi kender fra Europa. Dels har Begrebet »Politik« som Betegnelse for et rationelt, omend teologisk farvet Handle-sæt ikke helt samme Gyldighed for Islam. Samfundsstruktur

¹ Afhandlingen gengiver et Foredrag i *Historisk Samfund* 28. Maj 1958. Hverken Argumentationen eller Dokumentationen kan derfor gøre Krav paa at være blot tilnærmelsesvis udtømmende. Enkelte Afsnit — specielt Fremstillingen af den ældste Historiografi, som bygger paa Første-haandsundersøgelser — haaber jeg senere at faa Lejlighed til at behandle udførligere. — En moderne Monografi over Islams Historieskrivning findes ikke. D. S. Margoliouth: *Lectures on Arabic Historians* (Calcutta 1930) er bygget op over et arabisk, leksikalsk Værk. Den indeholder mange, meget værdifulde Enkeltheder, men man savner til Gengæld en kritisk Analyse af Historieskriverens Arbejder. Bedst er F. Rosenthal: *A History of Muslim Historiography* (Leiden 1952), som — trods sin Titel — ikke er systematisk-kronologisk, men sagligt arrangeret.

(*dawla*) og religiøs Orden (*dīn*) indgaar her i en uopløselig Enhed, som ikke er umiddelbart forenelig med den augustinske Dualisme¹. Dels binder Traditionen i Orienten i Almindelighed Mennesket i et Omfang, der er ganske ukendt i Europa, og i dette Tilfælde har Behovet for hævdvundne Autoriteter naturligt samlet sig om Muhammeds Skikkelse.

De førislamiske Arabere havde samlet en ikke helt betydningsløs Historietradition, som fortrinsvis beskæftigede sig med Beduinernes Genealogi og krigerske Bedrifter. Men udover spredte Tilløb til at opnaa en Placering af Stammerne indbyrdes, naaede de aldrig til en Historieskrivning, som udtrykte bestemte Idéer om Fortiden eller tjente nogen fast, samfundsmæssig Funktion. Allerede af den Grund danner Profeten et naturligt Skel; hos ham finder vi nemlig baade fastere, historiske Begreber og de første, praktiske Normer for det islamiske Samfund. Og begge disse Elementer indgaar meget tydeligt i den klassiske, arabiske Historieskrivning, fordi den muhammedanske Menighed meget tidligt bindes betingelsesløst til Koranen og Profetens Adfærd (*sunna*). At man kan operere med en Art Historiebegreb i Muhammeds Forkyndelse skyldes naturligvis ikke, at den saglige Konstatation af facts spiller nogensomhelst teoretisk Rolle for ham selv, og heller ikke, at han nogensinde har formuleret sin Opfattelse i noget systematisk Exposé. Hans Standpunkter modificeres tværtimod gradvis af ydre Omstændigheder, men bag hans Forkyndelse kan man iagttage enkelte, fundamentale Idéer om Historiens Lære².

Det bærende Element i Muhammeds tidligste Aabenbaring er den paradoksale Kombination af Guds Naadevalg og Menneskets etiske Ansvar overfor Gud. Allerede heri ligger det, at det er Mennesket som Enkeltindivid, hans Prædiken gælder, men omvendt maa denne Tanke i sin yderste Konsekvens føre til Opløsning af den bestaaende kollektive Stammestruktur, og det er antagelig bl. a. dette, der førte til Bruddet med Mekka³. Paa den anden Side udtrykker Muhammed selv den historiske Kontinuitet i sin Forkyndelse overordentligt prægnant, forsaavidt som han gør Krav paa at fuldbyrde den profetiske Mission, som de

¹ Et Slægtskab med de augustinske Forestillinger finder vi dog i en senere Tradition, som lader Profeten sige, at »Religion (*dīn*) og Statsstyre (*dawla*) er Tvillinger«. E. I. J. Rosenthal: *Political Thought in Medieval Islam* (Cambridge 1958), 8.

² For det flg., se: F. Rosenthal: op. cit., 22—28; J. Obermann: »Early Islam« i R. C. Dentan: *The Idea of History in the Ancient Near East* (New Haven, London 1955), 264—80.

³ Jfr. ovfr. S. 151 f.

gammeltestamentlige Profeter og Kristus havde indledt. Hans Aabenbaring er identisk med de tidligere Profeters, men den aabnebæres for ham paany, fordi deres Advarsler skal tjene som det historiske Erfaringsmateriale for hans egen Prædiken.

Dette historiske Grundlag bliver staaende gennem hele Profetens Karrière, omend med enkelte Modifikationer. Bruddet med Mekkanerne skabte vistnok allerede i denne Periode Spirene til en islamisk Institutionsdannelse, der i Medinatiden kommer til Udfoldelse, saaledes at der gennem Koransurerne fra denne Tid skabes en fælles, bindende Rettesnor for det nye Samfund. Konsekvensen maatte naturligt blive, at Forkyndelsen nu ikke blot fik fremtrædende kollektive Træk, men ogsaa at Elementerne til den nye Samfundsstruktur maatte hentes i Stammesamfundet, saaledes at vi i Medinatiden bliver Vidner til en tydelig Arabiseringsproces af Islam. Araberne »er af Gud selv delt op i Stammer og Klaner for at de kan forenes i Fromhed«, hedder det nu¹. Sin profetiske Relativisme fastholder Muhammed imidlertid; kun bliver det velkendte, gammeltestamentlige Frafaldsmotiv nu dominerende, som naturligt var. Alle Kræfter maatte samles i hellig Krig for at undgaa Splittelse af Islam (*fitnah*) og overvinde den ydre Modstand. Til Gengæld maa Profeten i Medinatiden opstille en kronologisk Sondring mellem Hedenskab og Islam, mellem Barbari (*ġāhiliyah*) og Mildhed (*hilm*), to Termini, der vanskeligt lader sig overføre til europæisk Sprogbrug. Ganske konkret udtrykker de to — eller Udslagene af to — modsatte Livsholdninger, Barbariet, som det ytrer sig i Hedenskabet, og den Mildhed, der skal kendetegne den troende².

Grundlaget for en Forbindelse mellem Stat og Tradition fastlægges altsaa i Princippet allerede af Muhammed selv, og selvom han udtrykkeligt havde fraskrevet sig enhver overnaturlig Egen-skab, kunde det ikke undgaa, at Institutionsdannelsen tidligt binder Islam til hans Person. »Ingen Religion har en saa stærk historisk Bevidnelse som Islam«, skriver en Historiker i det 9. Aarhundrede³ og Behovet for faste Autoriteter fører da ogsaa hurtigt til, at der — især i Irāq og i Medina — fæstnes en normgivende Overlevering om Profetens og hans Fællers *sunna* til Supplering af Koranen. Paa den anden Side er det indlysende, at Fremvæksten af denne Retslære ogsaa maa indeholde Spirene til en historisk Tradition, selvom den ikke giver en udtømmende Forklaring af

¹ Koranen, Sure 49:13.

² I. Goldziher: Muhammedanische Studien I (Halle 1889), 219—28.

³ H. Sprenger: Über das Traditionswesen bei den Arabern (Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. X (Leipzig 1856)), 1.

Historieskrivningens Tilblivelse. Profettraditionen fører jo ikke kronologisk udover Muhammeds egen Tid, selvom hans Idé-verden ogsaa binder andre Discipliner af Historieskrivningen i hele dens ydre Form.

Ordet Viden, *‘ilm* dækker i Jura'en og Teologien normalt ikke Resultaterne af empirisk eller logisk Forskning, men kun at man er i Stand til at paaberaabe sig kompetente Kilder, d.v.s. Profeten eller hans Fæller som Hjemmel for sin Paastand. Paa ganske tilsvarende Vis vil *‘ilm al-ahbār*¹, Viden om bemærkelsesværdige Hændelser, aldrig betegne Resultaterne af Kildestudier eller Ræsonnementer, men normalt kun, at man er i Stand til at citere autoritative Hjemmelsmænd — enten Øjenvidner eller anerkendte Historikere — under Anførelse af den Kæde af Autoriteter, den paagældende Meddelelse har passeret, inden den naar én selv, en *isnād*. Arkivmateriale eller Monumenter opsøger de arabiske Historikere derimod aldrig principielt, men inddrager dem kun, hvor deres Fremstillingsform tillod det². Den fælles Oprindelse med Retslæren forklarer formodentlig ogsaa, at den ældste, arabiske Historieskrivning næsten fuldstændigt savner kronologiske Rammer. Den selvstændige, anekdotiske eller episodiske Beretning er jo ofte et primært Stadium i Historieskrivningen, og det gælder i eminent Grad for den tidligste, arabiske Overlevering, hvis Formaal ikke sjældent er at redegøre for en enkelt Begivenhed — deraf dens Navn — eller at illustrere et eller andet Princip, under Paaberaabelse af alle de parallelle Traditioner desangaaende, som det er muligt at opspore, men omvendt uden den fortløbende Fremstillings Kausalsammenhæng.

Elementerne til Forbindelsen mellem Stat og Historieskrivning er som nævnt til Stede hos Muhammed selv, og den understøttes effektivt af de Metoder, Traditionen anlægger, og de Opgaver, den stiller sig. Af de historiske og religiøse Distinktioner, Muhammed havde opstillet træder den profetiske Relativisme, som i sig selv havde placeret ham i den gammeltestamentlige Tradition, imidlertid foreløbig i Baggrunden for Medinatidens national-arabiske Islæt, som videreføres af det tidlige Kalifat og ogsaa ubetinget dominerer Historieskrivningen. Paa den anden Side

¹ Om dette Begreb, se F. Rosenthal: op. cit., 10 f., 59 ff.

² D. S. Margoliouth: op. cit., 50; F. Rosenthal: op. cit., 105—13. — Det er et isoleret Tilfælde, naar den kufiske Historiker Muhammed b. Sa'ib al-Kalbi i det 8. Aarh. undersøger Gravindskrifter for at kortlægge det mesopotamisk-arabiske Lah̄mide-dynastis Kronologi; jfr. Th. Noeldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden (Leiden 1879), XXVII; C. Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur, Supplementsbd. I (Leiden 1937), 204.

faar alle de Konflikter, der saa tidligt spalter Islam, efter Sagens Natur en ubetinget religiøs-politisk Karakter, som ikke blot retfærdiggør, at Profetens Autoritet inddrages i Argumentationen om de aktuelle Stridsspørgsmaal, men ogsaa, at de bliver saa alternative, at de nødvendigvis udelukker Loyalitet mod Fortiden.

De Konflikter, der er Tale om, udspringer alle eller næsten alle af Muhammeds Forsøg paa i sine sidste Leveaar at skabe en Balance mellem de mekkanske Emigranter, Medinenserne, det gamle, mekkanske Aristokrati under Umayyadernes Ledelse og endelig lidt senere Profetslægten¹. De to eller tre første Kalifater, Abū Bekrs, 'Umars og delvis 'Utmāns afspejler mere eller mindre den mekkanske Emigrantkreds; men i Længden kunde denne ikke fastholde Magten, og Konflikten indenfor Islam (*fitnah'en*) kom til aabent Udbrud, da 'Utmān, som tilhørte Umayyadeslægten, blev myrdet i 656. Med Støtte af Medinenserne lykkedes det nu Profetens Fætter 'Alī at gennemtrumfe sit Valg til Kalif, men han mødte øjeblikkelig Modstand fra Resterne af Emigrantkredsen og Umayyadernes Klientel, blandt andet under Paaskud af, at 'Alīs Nærværelse i Medina, medens Kalifdrabet fandt Sted, gjorde ham meddelagtig i Drabet, fordi han ikke greb ind for at redde den nødstedte Kalif. Denne Revolte kvalte 'Alī dog hurtigt; langt farligere var det, at Umayyadeslægstens Overhoved, den syriske Statholder Mu'āwiyah nu alene repræsenterede Slægtens legitime Blodhævnskrav, og med Rette kunde vende dem mod 'Alī, fordi denne gav Kalifmorderne politisk Asyl. De to Parter mødtes ved Şiffin ved Eufrat, men af Frygt for Ansvar for *fitnah'en* undveg man en militær Afgørelse og lod i Stedet en Voldgiftskommission, der mødtes i Oasen *Ađruh* i Sydpalæstina, efterprøve 'Alī's Andel i Kalifdrabet. Resultatet synes at være blevet, at Kommissionen traf Beslutning om at nedsætte et Valgkonklave til at vælge en ny, upletet Kalif. Afgørelsen af Konflikten var forsaavidt faldet, som Mu'āwiyah kunde notere en kontant, diplomatisk Sejr, og 'Alī ikke kunde rokke *Ađruh*-mødets Kendelse. 'Alī's formodede Medskyld i *fitnah'en* og Udgydelsen af muhammedansk Blod havde gradvis nedbrudt hans Prestige, hans *dīn* (Religion) og Grundlaget for hans Magt smuldrere nu hurtigt bort. Et Par Aar senere — i 661 — faldt han selv som Offer for et Attentat, men da havde Mu'āwiyah allerede den foregaaende Sommer ladet sig hylde til Kalif.

¹ For det flg., se: F. Buhl: 'Alī som Prætendent og Kalif (*Festskr. udg. af Københ. Universitet* . . . 26. Nov. 1921), passim og min Afhandling: 'Alī and Mu'āwiyah, The Rise of the Umayyad Caliphate 656—61 (*Acta Orientalia XXIV* (1958)).

Den ejendommelige Blanding af Magtkamp og Religion, der kommer til Udtryk i disse Aars Konflikter, viste sig at have langt mere omfattende Rækkevidde end den umiddelbare, at den banede Vejen for Mu'āwiyah. Hovedhjørnестenen i *Ummayyadekalifatet* (660—750) blev Syrien, hvorimod Profetslægtens Interesser gradvis blev overtaget af Araberne i de østlige Provinser, Iraq og Persien. Kampen mellem Ummayyaderne og Profetslægten blev paa den Maade Udtryk for en latent og iøvrigt ældgammel Modsætning mellem Syrien og Iraq, skønt denne ikke havde spillet nogen iøjnefaldende Rolle under Opgøret mellem 'Alī og Mu'āwiyah selv.

Kernen i Ummayyadekalifatets Indsats var, at den Arabiseringsproces, der havde været Tilløb til i Muhammeds Medinatid, nu slog igennem i et arabisk-muhammedansk Monarki. Kalifatet overtog, hvor de kom frem, Forgængernes — Byzantinernes og Sassanidernes — Forvaltningsfunktioner, og det lykkedes dem ogsaa gradvis at arabisere Statsorganisationen. Den væsentligste Brist i Ummayyadernes Organisation bestod netop deri, at Arabiseringsprocessen ikke naaede længere end til Statsfunktionerne og det privilegerede, arabiske Militæraristokrati, og at den oprettholdtes for rigoristisk. De naaede ikke at skabe et blot tilnærmelsesvis homogent, islamisk Samfund. Man mærker derfor ogsaa, at Modstanden mod det syriske Kalifat spirer frem i de østlige Provinser, ikke blot blandt Araberne, men ogsaa blandt Konvertiterne i den bofaste Befolkning, som trods deres Omvendelse ikke fik Andel i Arabernes Privilegier, specielt de skattemæssige, og Oppositionen udkrystalliseredes i Tilslutning til Profetfamilieens Prætentioner, i *Shi'ismen*¹.

Det synes netop at være dette Modsætningsforhold, som kom til at danne Udgangspunktet for den arabiske Historieskrivning, eller for at være helt korrekt for dens profane Del, de Afsnit nemlig, som rækker kronologisk udover Profetens Levetid. De tidligste, historiske Behandlinger af Kalifatet henfører den senere, islamiske Tradition selv til Iraq til Midten af det 8. Aarhundrede, til Historikere som *'Awānah* (d. 764) og *Abū Miḥnaf* (d. 774)². De kufiske Traditionister synes ganske vist at have haft Kontakt med medinensiske Traditionister, hvis Hovedinteresse dog samledes om Profetbiografien; men for Abū Miḥnafs Vedkommende ved vi med Sikkerhed, at han fortrinsvis har kendt og benyttet

¹ Jfr. f. Eks. R. Strothmann s.v. Shi'a i Enzylopaedie des Islams (1934), 376 ff.

² F. Wüstenfeld: Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Göttingen 1882). 5, 7 f.; F. Rosenthal: op. cit., 79.

den lokale Traditionen i Kufah. Normalt er det karakteristisk for ham, at hans Fremstilling, der er overordentlig bred, kun anfører en ganske kort *isnād*, hvis Længde endda hurtigt svinder ind jo nærmere han kommer sin egen Tid. Abū Miḥnaf's Arbejde røber altsaa utvivlsomt et omfattende Kendskab til Øjenvidneberetninger, men denne Karakteristik, som er knæsat af den tyske Orientalist *Julius Wellhausen*, er dog næppe helt fyldestgørende¹. Dels synes den kufiske Overlevering, Abū Miḥnaf har raadet over, i meget stor Udstrækning at bero paa vilkaarlige eller polemiske Konstruktioner, dels lader beslægtede Traditioner sig eftervise i ældre, litterære Kilder, som ikke nødvendigvis har dannet Forlæg for Abū Miḥnaf's Beretning.

At den historiske Tradition er ældre fremgaar selvfølgelig allerede deraf, at Abū Miḥnaf selv citerer Hjemmelmænd fra den foregaaende Generation. Men mest slaaende forekommer det mig at være, at vi hos sh'itiske Traditionister omkring eller før Aar 700 kan finde stærkt forvanskede Beretninger, som genfindes i ren Form endnu hos 'Awānah to Generationer senere². Den ældste, professionelle Prosatradition, vi har Kendskab til, kan altsaa tidsfæstes til Aartierne omkring 700, men heller ikke denne repræsenterer det ældste Stadium af Overleveringen, fordi vi forud for Prosatraditionen kan iagttage en poetisk Tradition, der i ufuldkommen Skikkelse formulerer den samme Grundopfattelse af Fortiden, som vi senere genfinder hos Abū Miḥnaf og andre Historikere.

For at forstaa den arabiske Poesis Betydning som politisk Funktion maa man erindre sig, at Beduinerne tillagde Digterne overnaturlig Kraft og gjorde det til en af deres fornemste Opgaver at forsvare Stammerne med deres Kunst. Denne Poesi fik en Renaissance netop i den ældre Ummayyadetid — ikke mindst ved Hoffet i Damascus — og netop dens særlige Karakter gav den en ganske enestaaende Position som opinionsdannende Faktor. Digterne udfyldte — som den belgiske Orientalist *Henri Lammens* udtrykker sig — den moderne Partipresses Funktioner, dens Bestikkelighed ikke undtaget. I værste Fald maatte man købe fjendtligt sindede Digteres Neutralitet og i bedste Fald inddrage velvillige Digttere i sin egen Propaganda, men i begge Tilfælde altsaa mod Betaling³.

¹ J. Wellhausen: *The Arab Kingdom and Its Fall* (Calcutta 1927), vii ff.; jfr. C. Brockelmann: op. cit. I (1898), 65, Supplbd. I, 100.

² *Acta Orientalia*, I. c.

³ H. Lammens: *Etudes sur le règne du calife omeïyade Mo'āwia Ier* (Beyrouth 1908), 252—66.

Vi har adskillige Vidnesbyrd om, at Ummayyaderne og deres Fjender anvendte Digternes Talenter til politiske Formaal. Baade Mu'āwiyah og hans Efterfølgere søgte energisk at hverve Pane-gyrister og Agitatorer til at imødegaa den iraqensiske Propaganda med Modpropaganda, og navnlig synes det at have været dem magtpaaliggende at fremstille deres Kalifat som gudvelbehageligt, naturligvis fordi de savnede det Aktiv, Modparten havde i 'Alī's Slægtskab med Profeten. Hos en af disse Digtere hører vi da netop ogsaa, at det i Virkeligheden er Mu'āwiyah, man skylder »Religionens Bekræftelse¹, en Udtalelse, der unægtelig har en ganske særlig Interesse, fordi Propaganda'en her faar mere end aktuelt, politisk Sigte. Digteren hentyder nemlig her utvivlsomt til Opgøret mellem 'Alī og Mu'āwiyah. Ved at tage Kampen op mod 'Alī blev det Mu'āwiyah's Fortjeneste at overvinde den *fitnah*, der var opstaaet ved 'Uṭmāns Drab, og som 'Alī selv indirekte var medansvarlig for. Og ved at overvinde *fitnah*'en genskabte Mu'āwiyah Islams Enhed, Religionens Bekræftelse, som Digteren udtrykte sig. Til Gengæld hører vi i en lidt yngre, iraqensisk Tradition, at Profeten havde forudsagt, at 'Alī vilde komme til at udgyde Blod af Qurayš' Stamme for Religionens Skyld².

Allerede heri ligger, som vi kan se, et første Tilløb til, at den politiske Propagandapoesi kunde bane Vejen for en officiel Tolkning af særligt vigtige fortidige Begivenheder eller om man vil til en Art officiel Historietradition. Den tidligste, konkrete Udformning af dette Motiv finder vi hos to af Tidens mest prominente Digtorskikkelser, *Ka'b b. Ḡu'ayl*, der var knyttet til Hoffet i Damascus, og den iraqensiske *an-Naḡāsi*³. Begge betoner — utvivlsomt symptomatisk for deres egen Tid, men historisk set med lidt af en Tilsnigelse — den nationale Kløft mellem Syrien og Iraq som Hovedmotivet bag 'Alī's og Mu'āwiyah's Opgør, men til Gengæld faar *Ka'b* klart frem, at Mu'āwiyah med Rette kunde vende sin Slægts Blodhævnskrav mod 'Alī, fordi han gav Morderne Asyl, hvad *an-Naḡāsi* pure benægter. Det var som tidligere berørt netop denne Anklage, der førte til at Voldgiftsmødet i *Adruḥ* besluttede at lade en uplettet Kalif vælge. Baade *Ka'b* og en iraqensisk Digter, *as-Šanni*, bestrider imidlertid, at Mødet fik dette Udfald. De er enige om, at det endte resultatløst, hos *Ka'b*, fordi Dommerne ikke kunde enes eller mistroede hinanden, hos

¹ H. Lammens: op. cit., 264.

² A. J. Wensinck: A Handbook of Early Muhammadan Tradition (Leiden 1927), 17.

³ Th. Noeldeke: Delectus veterum carminum Arabicorum (Bln. 1890), 78 ff.; Acta Orientalia, l. c.

Iraqenseren derimod, fordi Mu'āwiyah's Repræsentant handlede illoyalt¹.

De to Tolkninger, vi her møder hos disse Digtere, divergerer saaledes paa fundamentale Punkter, og de lader sig næppe forklare paa anden Maade end ved indbyrdes Polemik. Det mest bemærkelsesværdige er dog, at Konflikten 656—61 aabenbart har mere end antikvarisk Interesse for det 7. Aarhundredes Arabere; Striden gælder ganske simpelt det syriske Kalifats Berettigelse. Er Ummayyaderne kommet illegalt til Magten — ved Vold mod Profetslægten — mister det automatisk sin Gyldighed.

I hvert Fald er det hævet over enhver Tvivl, at disse Digtere har tillempt deres Stof efter det aktuelle Behov. De Digtere, vi har mødt, har været samtidige med de Begivenheder, de behandler, eller har i hvert Fald haft Adgang til Førstehaandsberetninger fra det, man kunde kalde »velinformede Kredse« i Damascus og Kufah. Den digteriske Version forudsætter nødvendigvis en samtidig Tradition, men den er i sig selv ikke givetvis Forlæg for en senere Prosatradition, selvom de begge giver Udtryk for identiske Fortolkninger af Begivenhederne². Den tidligste Prosatradition, vi har Kendskab til, stammer som vi har set fra Tiden omkring 700, og det, der klarest adskiller denne Udformning fra Digternes er, at Overleveringen paa dette Tidspunkt indsamles og disciplineres af skolede Traditionister efter strengt formalistiske Principper, og Systematiseringen synes netop at være foregaaet i Medina, hvorfra Ummayyadekaliferne hentede deres Penneførere, og i Iraq, altsaa de to Steder, hvor vi fra anden Side ved, at den ældste Retstradition fæstnedes.

I det praktiske Arbejde med disse to Traditionsskoler vil det ofte vise sig, at den medinensisk-syriske — saa fragmentarisk den end er overleveret — er paalideligere end den kufiske. Baade 'Awānah, hvis Beretning gennemgaaende repræsenterer et ældre og mindre forvansket Stadium af den kufiske Overlevering, og Abū Miḥnaf bringer ganske vist fyldige og utvivlsomt autentiske Efterretninger om iraqensiske Forhold³; men den medinensiske Version — f. Eks. hos Traditionisterne *Ṣāliḥ b. Kaysān* (d. 758) og *az-Zuhrī* (d. 742) — giver til Gengæld ikke sjældent vigtige Korrektiver til Abū Miḥnaf. Paa den anden Side viger ingen af de to Skoler tilbage fra bevidste Konstruktioner, og atter her illustrerer Konflikten 656—61 deres Arbejdsmetoder paa udmærket Maade.

¹ Acta Orientalia, I. c.

² Der er altsaa snarest Tale om at de to Former af den ældste Tradition har været Skud paa samme Stamme.

³ Wellhausen: op. cit., ix; Acta Orientalia, I. c

Abū Miḥnaf meddeler korrekt Adruhmødets Beslutning om at lade foretage nyt Kalifvalg; men umiddelbart efter lader han Mu'āwiyahs Repræsentant bryde sit Ord ved at lade ham udraabe Mu'āwiyah til Kalif, efter at Modparten har erklæret 'Alī for afsat. Mødets negative Resultat tilskrives altsaa Syrernes aabenbare Svigagtighed. Vender vi os til az-Zuhrī, hører vi til Gengæld, at Mu'āwiyahs Repræsentant duperer sin Modpart ved et groft Bondefangeri under selve Forhandlingen, hvorefter Mødet ender i Skænderi, men uden Anvendelse af Forrædderi. De to Beretningers Hovedformaal er ganske aabenbart at tage Stilling til, om Ummayyaderne er kommet illegalt til Magten eller ikke. Ingen af dem har nogen Kildeværdi, men det er vigtigt at lægge Mærke til, at de hver især udformer den Grundopfattelse, vi traf hos den foregaaende Generations Digtere, med stor episk Udførlighed¹.

Saavidt jeg kan skønne, kan der altsaa ikke være Tvivl om, at Abū Miḥnaf og hans Hjemmelmænd nok repræsenterer en gammel, kufisk Tradition, som vel indeholder betydelige Elementer af stor Troværdighed, men dens Tilblivelse er uløseligt knyttet til den parallelle, medinensiske, og hvor det gælder virkelige Stridsspørgsmaal, tager ingen af de to Skoler i Betænkning at anvende vilkaarlige, polemiske Konstruktioner. Det kan heller ikke være helt uberettiget, at senere, arabiske Jurister bebrejder az-Zuhrī, at han lod sig udnytte til Traditionsforfalskning i Magthavernes Interesse²; blot kunde man fristes til at tilføje, at den Forargelse, Eftertiden ofrede paa az-Zuhrī, ikke i ringere Grad rammer de kufiske Historikere.

Det er iøjnefaldende, at Disciplineringen af den historiske Tradition i det 8. Aarhundrede kronologisk falder meget nøje sammen med Udformningen af den ældste Retsslære og af Profettraditionen, hvis Metoder Historikerne overtager. Det er netop i denne Periode, Jurister og Teologer, vistnok tidligst i Iraq og Medina begynder at systematisere eller subsidiært underkende Ummayyadernes administrative Praksis i en teoretisk Retsslære, som tilskrives Profeten eller hans Fæller. Og interessant er det ogsaa, at Initiativet synes at være udgaet fra Iraq, hvor 'Alī maa lægge Navn til Retstraditionen, medens den medinensiske Overlevering bliver til delvis i Opposition til den kufiske³. Den samme Kontakt mellem Medina og Kufah kan vi iagttage i Hi-

¹ Acta Orientalia, I. c.

² I. Goldziher: op. cit. II, 38 f.

³ J. Schacht: The Origins of Muhammadan Jurisprudence (Oxf. 1950), 223 med henvisninger.

storiетraditionens Vækst. Naar ansete, medinensiske Traditionister, hos hvem man ellers ikke kan forvente goodwill mod Magthaverne i Damascus, kan paatage sig et Defensorat for Ummayyaderne, kan det sandsynligvis hænge sammen med Frygt for at den 'Alī-venlige, kufiske Tradition skal blive eneraadende, eller toneangivende.

Paa den anden Side er det vel kun en naturlig Konsekvens af Traditionsskolernes Systematisering af den historiske Overlevering i det 8. Aarhundrede, at det nu bliver vanskeligt eller umuligt at drage noget sikkert Skel mellem Historietradition og Rets-tradition, og Araberne har næppe engang selv anlagt nogen fast Distinktion, forsaavidt som vi hos teoretiske Forfattere i Abbasidetiden normalt vil finde Historieskrivningen som Underdisciplin under Teologi eller Jura¹.

Striden om Ummayyadecalifatets Legitimitet er ubetinget central, fordi Traditionisterne selv har anlagt Mu'āwiyahs Opgør med 'Alī som Maalestok for dets Berettigelse. Ubetinget vanskeligere er det derimod at danne sig et Indtryk af, hvilket Helhedsbillede de tidlige Historikere har formet af det syriske Kalifat, bl. a. fordi baade den kufiske og den syriske Overlevering kun kendes gennem senere Historikers Excerpter, der alle er mere eller mindre tilfældige eller forvanskede.

At Mu'āwiyah trods den begyndende Partisplittelse var i Stand til at gennemføre Organisationen af Araberstyret, synes at hænge sammen med, at han har været i Besiddelse af usædvanlige Kvalifikationer til at opretholde Balance i de overlevere-de Stammeinstitutioner i deres nye Omgivelser. Han handlede altid kun efter meget nøje Overvejelse, altid personligt yderst tolerant mod sine Modstandere og altid uden unødigt Magtanvendelse; altsammen Udslag af de Egenskaber, Araberne sammenfattede under Begrebet *hilm*, her i Betydningen af en mild, velberegnet Opportunisme, men stadig i Modsætning til *ḡāhiliyah*, Grusomhed eller Vold².

Hilm'en var en personlig Kvalitet, de arabiske Beduiner æstimerede højt, og der kan næppe være Tvivl om, at baade Mu'āwiyah og hans Efterfølgere har set deres Fordel i at fremhæve den stærkest muligt. I Tidens Løb er *hilm'en* i Overleveringen blevet knyttet til Ummayyadecalifatet som Helhed, uden at vi paa nuværende Tidspunkt er i Stand til at fastslaa sikkert med hvor stor Ret. I hvert Fald konstaterer en senere Forfatter lidt irriteret, at »man tilskrives dem gode Gerninger, de aldrig har

¹ F. Rosenthal: op cit., 29 f.

² H. Lammens: op. cit., 66—108.

udført. Hæderen stiger i denne Verden som Fortjenesten af de gode Gerninger i den hinsidige. Og mere end det: Man har bæret disse Mennesker med ethvert anonymt Træk, hvis Ophavsmand har været og forbliver ukendt¹.

Tidligst træffer vi *hilm'en* som Attribut til Ummayyaderne omkr. Aar 700 hos Digteren *al-Aḥṭal*, som i et Hyldestdigt til Kalifdynastiet siger, at »de er frygtelige i deres Vrede, men skønt man trodsr dem, er de de mildest tænkelige Mennesker, uanset deres Magt«², og den samme Opfattelse skinner igennem i adskillige Episoder i Resterne af de medinensiske Fremstillinger af Mu'āwiyahs Kalifat³. Den ummayyadiske Agitation for Dynastiets specielle, arabiske Kvaliteter, som vi her kan iagttage i de samtidige Kilder, har utvivlsomt været et Aktiv af betydelig Værdi, og det har heller ikke kunnet undgaa at gøre Indtryk paa Modparten. I hvert Fald fastslaaer en kufisk Historiker udtrykkeligt, at »en Ummayyade bør være *ḥalim*«, mild⁴. Paa den anden Side kan det 8. Aarhundredes Historikere undertiden netop udnytte denne strengt, arabiske Terminologi mod de syriske Kalifer. Abū Miḥnaf bemærker f. Eks. i en Passage, som sikkert er apokryf, at Mu'āwiyahs Fader, den mekkanske Patricierleder *Abū Sufyān* allerede i 632 havde tilbudt 'Alī Kalifatet, som denne dog havde afslaaet af Frygt for at alliere sig med Folk, »som knapnok havde forladt *ḡāhiliyah*«⁵. For Abū Miḥnaf har denne Identifikation med det argeste Hedenskab i en Sprogbrug, som udgik fra Damascus selv, været tilstrækkelig til at godtgøre Mu'āwiyahs Uværdighed. Denne maliciøse Bemærkning har betydelig Interesse, fordi den i et Glimt lader os ane de østlige Provinsers Irritation over det usmidige, arabiske Kalifat. Ummayyaderne yndede selv at karakterisere deres Styre som et Kongedømme, *mulk*, en Betegnelse, der oprindeligt blev anvendt om de arabiske Smaakonger i Mesopotamien i førislamisk Tid. Den benyttes endnu uden odios Klang om Muhammeds og de ældste Kalifers Myndighed, men bliver i Løbet af Ummayyadetiden et Udtryk for Oppositionens Anklager mod det syriske Kalifat for at have

¹ H. Lammens: op. cit., 89 og 189 f.

² *al-Aḥṭal*: Diwān, ed. A. Salhani (Beyrouth 1893), 104; jfr. H. Lammens: Le chantre des Omiades. Notes biographiques et littéraires sur le poète Arabe chrétien Aḥṭal (Journal Asiatique 9. sér., t. IV (Paris 1894)), 94 ff., 193 ff., 381 ff.

³ Se især: O. Pinto e G. Levi della Vida: Il califfo Mu'āwia I secondo il «Kitāb Ansāb al Ašraf» di . . . Balāḍurī (Roma 1938), passim.

⁴ aṭ-Ṭabarī: Annales II (ed. M. J. de Goeje. Leiden 1894), 208.

⁵ L. Caetani: Annali dell'Islam IX (Milano 1926), 253 f.

fornægtet Muhammeds teokratiske Idé¹. Og selvom den endnu ikke anvendes konsekvent af Historieskriverne, har Betegnelsen Kongedømme givetvis spillet en betydelig Rolle i Agitationen i Iraq og Persien.

Denne Agitation mod Ummayyaderne ophørte ikke ved dets Fald i 750. Abbassiderne sætter tværtimod et omfattende Apparat ind paa at undergrave Ummayyadernes Renommé, netop ved officielt at fastslaa, at de havde forfalsket Muhammeds Værk ved at skabe et verdsligt og gudløst Tyranni. I en Tradition, som sikkert beror paa et Falsum fra 8. eller 9. Aarhundrede, lader man Muhammed profetere, at det retfærdige Kalifat vil vare i 30 Aar, hvorefter det vil blive afløst af et Kongedømme, *mulk*. Og lidt senere klager en Historieskriver lidt bittert: »Gid Gud straffe Mu'āwiyah, thi han var den første, der forvandlede Myndigheden over de troende til et Kongedømme«².

Ummayyaderne kan i sig selv næppe længere have været nogen overhængende Fare for Abbassiderne, men den sønderlemmende Dom, de nye Magthavere fældede over Forgængerne var nødvendig for at retfærdiggøre deres egen Magtovertagelse. *Abbassidekalifatet* repræsenterede i Princippet baade den teokratiske Idé's og Legitimitetsprincippet's Knæsættelse i Islam, men uden at det derved paa nogen Maade lykkedes at overvinde Partisplittelsen. Det nye Dynasti tilhørte selv kun en Sidegren af Profetslægten, og selvom 'Alī's direkte Efterkommere var totalt blottet for politisk Begavelse, som Tilfældet virkelig synes at have været, var Shī'ismen stadig en Fare, fordi den i Løbet af den ældre Abbassidetid foruden sine politisk-religiøse Aspekter nu ogsaa bliver Samlingssted for social Utilfredshed og revolutionære Tilbøjeligheder af enhver Art. I sin Propaganda omgav Shī'ismen — naturligvis paa Profetens Autoritet — 'Alī's Skikkelse med en legendarisk Ridderligheds- og Fromhedsglans, som ikke har nogensomhelst Baggrund i Virkeligheden, men som i extreme Tilfælde placerede ham paa Niveau med Muhammed selv³.

Selvfølgelig maatte Abbassiderne saavidt muligt imødegaa Shī'ismens Beskyldninger for at have usurperet Magten paa

¹ I. Goldziher: op. cit. II, 31 ff.; H. Lammens: Mo'āwia, 189 ff.; jfr. ogsaa E. I. J. Rosenthal: op. cit., 26 f., 62 ff., 87 ff.

² I. Goldziher: op. cit. II, 31 n. 6.

³ R. Strohtmann: l.c.; jfr. ogsaa F. Buhl: Alidernes Stilling til de shī'itiske Bevægelser under Umajjaderne (Overs. o. Det Kgl. Da. Vidensk. Selsk. Forh. 1910, no. 5), 355 ff. — I det flg. maa jeg af Pladshensyn indskrænke mig til Modsætningen mellem Shī'isme og Ortodoxi og se bort fra alle de øvrige Partiers Særstandpunkter.

Alidernes Bekostning med aktiv Modpropaganda, og det er tydeligt, at de har søgt at retfærdiggøre sig ved at fremstille deres Kalifat som den nye Æra — *dawla*, — der var profeteret skulde afløse Tyranniet. Allerede i det 9. Aarhundrede synes det at have været officielt fastslaaet i den ortodoxe, historiske Tradition, at Oprøret mod Ummayyaderne var blevet organiseret af Abbassiderne i Aar 100 a. H., umiddelbart efter at den eneste fromme Ummayyadecalif, 'Umar II var død, skønt Revolten sandsynligvis først blev startet nogle Aar senere¹.

Baade Abbassidernes og Shi'ismens Propaganda opererer — foruden naturligvis med Profetens Skikkelse — fortrinsvis med Materiale fra de første Generationer af Kalifatet. Begge Parter er enige om at bryde Staven over Ummayyaderne, hvorimod Bedømmelsen af de fire første Kalifer varierer overordentlig stærkt, selvom man nok i Princippet kan enes om at give dem Fortrinnet fremfor Ummayyaderne². Men hverken Abbassidernes Talsmænd eller den medinensiske Traditionsskole kunde indrømme 'Alī den Plads som Menneskehedens Velgører *par excellence*, som den shi'itiske Tradition tildelte ham, selvom de paa den anden Side heller ikke vovede at desavouere ham aabenlyst. Normalt hører vi da ogsaa, at man lader sig nøje ved at lade Muhammed profetere, at Abū Bekr, 'Umar og 'Uṭmān vil blive Islams Ledere, underforstaaet, at det retfærdige Kalifat ophørte med 'Uṭmān, eller ved at imødegaa de shi'itiske Drømme om et alidisk Tusind-aarsrige ved at lade hans Søn Ḥāssan benægte Shz'ismens Paastand om Alī's Genkomst³.

Kernen i den historiografiske Debat bliver saaledes at placere Skellet mellem det retfærdige Kalifat og Tyranniet. Den ortodoxe Tradition kan gaa med til at lægge det ved 'Uṭmāns Død i 656, hvorimod Shi'ismen med alle Midler søger at give 'Alī Fortrinnet fremfor de øvrige tre, eller undertiden ligefrem forsøger at latterliggøre disse⁴. I den ortodoxe Tradition resulterer Striden i hvert

¹ Tabarī: op. cit. II, 1358; ad-Dīnawarī: al-Akhhbār at-Tīwal (ed. W. Guirgass, Leiden 1888), 334 ff.; J. Wellhausen: op. cit., 506 ff.

² I. Goldziher: op. cit., 88 ff. — Traditionerne omkring Abū Bekr, 'Umar og 'Uṭmān findes samlet hos A. J. Wensinck: op. cit., 5 ff., 108 f., 234 ff. og 239 ff. — Endnu i det 9. Aarhundrede eksisterede der i Syrien — formentlig som Udtryk for politisk Separatisme — en levende Ummayyadekult, koncentreret om Mu'āwīahs Skikkelse. Myndighederne i Bagdad maatte standse den ved at sætte Traditioner i Omløb, som skulde godtgøre det syriske Kalifats Uværdighed. Tabarī: op. cit. II, 2163 ff.; I. Goldziher: op. cit. II, 47; Ch. Pellat: Le culte de Mu'āwīyah au IIIe siècle de l'Hégire (Studia Islamica VI (1956)), 53—66.

³ A. J. Wensinck: op. cit., 108 og 17.

⁴ Th. Noeldeke: Zur tendenziösen Gestaltung der Urgeschichte des

Fald i, at Historikerne — iøvrigt baade medinensiske og kufiske — fremdrager en gammel Beretning om, at Profetens Segling som Tegn paa at Bæreren handler i hans Sted — saaledes som Kaliftitlen jo indebærer — gaar i Arv fra den ene Kalif til den næste, indtil 'Utmān taber den i en Brønd i sit syvende Regeringsaar¹. Denne Begivenhed kommer altsaa til at danne et kronologisk og sagligt Skel mellem det profetiske Kalifat og Tyranniet.

Skellet mellem ortodoxe og shī'itiske Traditioner ligger klart nok, men der bestaar ogsaa betydelige Nuancer mellem de ortodoxe Historikere indbyrdes, navnlig mellem den medinensiske Skole og de Historikere, der arbejdede under Kalifhoffets Auspicier i Baghdad². Som Helhed er den medinensiske Tradition den mest paalidelige, men hverken den eller den abbassidiske viger i givet Fald tilbage fra Konstruktioner. For den, der beskæftiger sig med de historiske Beretninger fra denne Periode, er det imidlertid næsten mest iøjnefaldende, at Elementerne til Beretningerne i Hovedtrækkene gaar tilbage til den kufiske Tradition i det 8. Aarhundrede, hvorfra de overtages af alle senere Historikere. Fælles for alle Traditionsskoler er det, at deres Arbejder stadig i det ydre har Form af Kompendier, hvori de optager Excerpter fra ældre Hjemmelmænd³. I Formen er Historikernes Produkter saaledes Materialsamlinger — ofte endda meget omfattende —, men den personlige Vurdering af Emnet, som de ikke destomindre altid tilsigter, opnaar de først og fremmest ved Disponeringen af deres Stof. Det kan ske ved Fortielser, en Fremgangsmaade, der navnlig har ramt den ummayyadevenlige Overlevering, som Historikerne ganske simpelt har tiet ihjel⁴, og det kan ske ved redaktionelle Omlaceringer af Kildernes Enkeltheder. For 'Alī's Vedkommende opnaede man mest hensigtsmæssigt Virkningen ved at skabe en saglig Kontrast

Islāms (Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. LII (Leipzig 1898)), 16—33; W. Sarasin: *Das Bild Alis bei den Historikern der Sunna*. (Diss., Basel 1907), 13 ff., 45, 47, 67.

¹ b. Sa'd: *Tabaqāt* (ed. E. Sachau. Leiden 1910), I 2. 161 ff.; Tabarī: op. cit. 2856—58; L. Caetani: op. cit. VII (1914), 387 f.; jfr. A. J. Wensinck: op. cit., 211 f.

² W. Sarasin: op. cit., 24 f., 60 ff.

³ Jfr. I. Guidi: *l'Historiographie chez les Sémites* (Revue Biblique Internationale, Nouv. sér., t. III (Paris 1906)), 509—19.

⁴ Det er i denne Forbindelse ganske illustrerende, at den spanske Jurist b. Hazm (d. 1064), i et vidtløftigt Defensorat for Ummayyaderne kun har haft Adgang til den kufiske Tradition, men ikke til den ummayyadevenlige. Det lykkes ham ikke destomindre at etablere et Bevis for at Mu'āwiyah handlede i god Tro i Opgøret med 'Alī og følgelig har gjort sig fortjent til den evige Frelse. Caetani: op. cit., IX, 533.

mellem hans ridderlige Ærlighed og Mu'āwiah's *hilm*. Den henholdende Opportunisme lod sig nemlig uden Vold udlægge som Passivitet eller Inkompetance overfor 'Alī's Redelighed. I den shī'itiske Historieskrivning er denne Kontrast naturligvis ubetinget positiv, hvorimod den hos de iraqensiske Traditionister kan blive til indirekte Kritik af 'Alī ved at fremstille Ridderligheden som tankeløs Ærlighed, en Tendens, der ikke sjældent fremhævedes ved at lade Abbassidernes Stamfader 'Abdallāh b. 'Abbās optræde som den forudsende *deus ex machina* ved Lejligheder, hvor 'Alī havde handlet uklogt eller for ærligt¹.

Denne redaktionelle Tillempning af Forlægget fører automatisk over i Traditionsforfalskningen, og paa samme Maade kan den gradvis føre over i en historisk Pragmatisme, saaledes som vi virkelig møder den for første Gang omkring 800 hos den iraqensiske Historieskriver *Sayf b. 'Umar*. Gennemgaar man hans Beretning for Perioden 632—61 vil den umiddelbart virke bestikkende ved sin konsekvente Sammenhæng og Paaberaabelsen af Autoriteter, der rangerer paa Niveau med Abū Miḥnaf eller er endnu ældre. Men sammenholder man hans Fremstilling med uafhængige Kilder vil det hurtigt vise sig, at hele hans kronologiske og rationelle Opbygning maa bero paa Forfalskning. Brodden i Sayfs Beretning rammer specielt den medinensiske Historikerskole, hvis Autoritet han har villet rokke ved Citeringen af de gamle Hjemmelsmænd. I Virkeligheden synes hans Konstruktioner fortrinsvis at bygge paa det samme Kildemateriale, som var samlet hos Abū Miḥnaf². Som Kilde har Sayf altsaa ingensomhelst Værdi, men historiografisk er hans Fysiognomi interessant, fordi det for første Gang rører en Brydning mellem den simple, kompilatoriske Metode og et virkeligt Forsøg paa at tilvejebringe en rationel Sammenhæng i Overleveringen om Fortiden, en Retning, der for Alvor slaar igennem i islamisk Historieskrivning i de følgende Generationer.

Traditionsdannelsen ophører ganske vist aldrig helt, men den synes at have naaet sin Kulmination i Løbet af det 9. Aarhundrede, hvorefter de arabiske Historikere samler deres Kræfter om at sammenfatte den Overlevering, man paa dette Tidspunkt raadede over. Noget tilsvarende gælder Retsvidenskaben, der samtidig kodificerer Retstraditionen i nogle faa Samlinger, der faar kano-

¹ Th. Noeldeke: Zur Gestaltung, 17 ff.; Acta Orientalia, I. c.

² G. v. Vloten: Studien uit de Annalen van Tabari (Tweemaandelijk Tijdschrift (Amsterdam), Marts 1898; J. Wellhausen: Prolegomena zur ältesten Geschichte Islams (Skizzen und Vorarbeiten VI (Bln. 1899)), 3 ff.; L. Caetani: op. cit., passim.

nisk Gyldighed; men medens Juristernes Metode i høj Grad var selektiv og formelt kritisk, har Historikerne — ikke mindst de to betydeligste Kompilatorer *al-Ṭabarī* og *al-Balāḍuri*, dd. hhv. 923 og 892 — ikke i samme Grad udøvet Kritik af deres Stof. Naturligvis kan man støde paa skeptiske Kommentarer, men det er sikkert symptomatisk, at Kompilatorerne ikke længere er i Stand til at gennemskue Mekanismen i Traditionsdannelsen. Ṭabarī følger eksempelvis Sayf b. ʿUmar som Hovedversion for sin Fremstilling af Perioden 632—61, men han meddeler troligt Abū Miḥnaf, ʿAwānah og de medinensiske Historikere som Varianter, skønt Sayf udelukkende øser af den samme Overlevering. Den sekundære Tradition foretrækkes altsaa for den primære.

De store Kompendier repræsenterer snarest Afslutningen af den rent arabiske Historieskrivning, og i Løbet af det 9. og 10. Aarhundrede sker der et ret afgørende Nybrud i to Retninger, dels ved at man bryder de tidligere Historikers snævre, arabiske Interesseomraade til Fordel for et universalhistorisk Anlæg, dels ved at den saglige Bearbejdelse af Stoffet, som vi traf Tilløb til hos Sayf b. ʿUmar, slaar igennem. Det ydre Udtryk faar denne Forskydning af Interesser og Metoder deri, at den hidtil gængse Fagbetegnelse, *ʿilm al-aḥbar* afløses af Ordet *taʿrīḥ*, der dækker en kronologisk fortløbende Fremstilling¹.

Baggrunden for disse Modifikationer er sikkert, at Islams rene, arabiske Præg afløstes af persiske Impulser, en Proces, der stort set er afsluttet for Statsstyrets Vedkommende i det 9. Aarhundrede, men som fortsat gør sig gældende i Litteratur og Videnskab længere ned i Tiden. For Historieskrivningen er det af Vigtighed, at den generelle Vurdering af den arabiske Fortid — *ḡāhiliyah* — kom i Støbeskeen. Ordet, der hos de arabiske Historikere trods alt havde bevaret en Undertone af »de gode, gamle Dage«, deklasseredes, baade fordi det i sig selv indeholdt Begrebsreminiscenser af Hedenskabet, som let kunde blive særligt diskriminerende, da Samfundet som Helhed var blevet islamisk, og fordi det let kunde faa en odiøs Klang af »Mangel paa Dannelse« eller »Bondsighed« som Fællesbetegnelsen for Araberiet². Hele

¹ Om dette Udtryk, se: F. Rosenthal: op. cit., 10 ff.

² H. Lammens: op. cit., 82 ff. — Det er karakteristisk, at Perserne gør deres Entré i Litteraturen ad de samme Veje, som Araberne havde fulgt, nemlig gennem falske Traditioner, der skal dokumentere deres Lige- ret. »Araberne har intet Fortrin fremfor andre end deres Tro«, hedder det et Sted, underforstaaet, at Troen deler de med alle andre Muhammedanere. Hos den shiʿitiske Historieskriver al-Yaʿqūbī (d. 897) er der etableret en Slægtsforbindelse mellem Profetfamilien og Sassanidedynastiet. (E. G. Browne: A Literary History of Persia II (London 1902), 213, 229, 264 ff.).

Omdannelsesprocessen er altsaa til syvende og sidst et Udtryk for, at det toneangivende Millieu forskydes fra det arabiske Beduinsamfund til et mesopotamisk-persisk Bysamfund.

Allerede Ṭabarī havde forsøgt at sætte Islams Historie i Relation til den universalhistoriske ved at inddrage Isidor af Sevillas gammeltestamentlig-hellenistiske Skoletradition formodentlig gennem kristne arabiske eller syriske Historikere som Mellemed. Men udover Oldtiden, hvor Euseb havde standset, formaaede Ṭabarī ikke at videreføre denne Linie paa egen Haand¹. Det egentlige Gennembrud for de to nye Retninger finder Sted hos Historikere som *ad-Dinawarī* (d. 895), hvis Fremstilling af Ummayyadetiden repræsenterer Højdepunktet af, hvad den historiske Pragmatisme i Islam magtede, og *al-Mas'ūdī* (d. 956), der for første Gang anlægger sociale og kulturhistoriske Synspunkter i sin Verdenshistorie. Begge former deres Billede af Islams Historie udelukkende ved Rationalisering af Kompendiernes Materiale, hos *Dinawarī* med svagt shī'itisk Betonning, men særdeles elegant, hos den ortodoxe *al-Mas'ūdī* uhyre vidtløftigt og klodset.

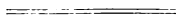
Med disse Historieskrivere naaede den islamiske Historieskrivning i Princippet det samme Stadium, som den kristne havde naaet med Isidor af Sevilla. De muhammedanske Historikere staar utvivlsomt i Gæld til deres kristne Fagfæller, direkte eller indirekte; men metodisk og idémæssigt har Islams Historieskrivning sine Forudsætninger længere tilbage i Tiden. Den er ubetinget bundet af Profetens Skikkelse og af de eschatologisk-formaalsbestemte Elementer i hans Forkyndelse, uden nogen paaviselig Sammenhæng med Augustins Idéverden. Den muhammedanske Historieskrivning har som vi har set sit Udspring i de første Generationers politisk-religiøse Splittelse, og dens Formaals var og blev altid at analysere denne historiske Proces i Lyset af aktuelle Skillelinier. Men til Forskel fra Middelalderens, europæiske Historikere er de arabiske endnu paa dette Stadium selv med til at give Traditionen Form.

Lighederne er saaledes nok til Stede. Men i Modsætning til den kristne er den historiske Begrebsdannelse i Orienten allerede

¹ Om den gammeltestamentlig-hellenistiske Skoletradition, se: O. Linton: *Synopsis historiae universalis* (Festskr. udg. af Kbh. Universitet . . . Nov. 1957), passim. — Af Araberne tages denne Linie op tidligst af Historikeren b. Qutaybah (d. 889). Hvorfra de arabiske Historikere har hentet deres forislamiske Stof er endnu meget utilstrækkeligt undersøgt; de har dog næppe overtaget det direkte fra byzantinske Kilder; F. Rosenthal: op. cit., 66 ff. — Derimod har Ṭabarī og andre Historikere haft Adgang til persiske Kilder fra Sassanidetiden: A. Christensen: *P' Iran sous les Sassanides* (2. Udg., Kbh. 1944), 59 ff.

i sin Oprindelse islamisk. At man kan hævde, at de muhammedanske Historikere teknisk naar paa Højde med de kristne i 9.—10. Aarhundrede, hænger sammen med, at de paa dette Tidspunkt overvinder den snævre, arabiske Horizont og den episodiske Form, og i Stedet kombinerer den kristne Historieskrivnings universalhistoriske Aspekt med Profettraditionen i Muhammeds Forkyndelse.

Erling Ladewig Petersen

Anmeldelser.

Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Fjerde Del. Med et Kort. København og Lund 1958. 300 Sider + Noter og Anmærkninger til Fjerde Del 28 Sider. + Register til I.—IV. Del. 68 Sider.

I Trehundredaaret for Roskildefreden har Knud Fabricius udsendt fjerde og afsluttende del af sit storværk »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige«. Med sin fulde aandelige og fysiske kraft i behold og takket være en sejt og beundringsværdig arbejdsenergi er det lykkedes professor Fabricius blot seks aar efter udsendelsen af tredje delen i 1952 (se anm. H.T. 11. r. IV, s. 91—95) at afslutte og bringe det sidste digre bind i trykken. Næppe nogen vil nægte, at de uafviselige problemer, som her i fjerde delen har skullet have deres forklaring og løsning, har været vanskeligere og ømtaaleligere end de problemer, der er behandlet i værkets tidligere dele. Det gælder i særdeleshed udredningen af uniformitetens gennemførelse i skaansk kirke-, skole- og retsliv. Sin fjerde del har Fabricius delt op i to bøger. Første bog, der i mine øjne er værkets ypperste, har Fabricius med rette blot benævnt »Uniformiteten«. Af bogens 16 kapitler behandler det overvejende antal uniformitetens gennemførelse i kirke og skole. Disse kapitler hviler i vid udstrækning paa primærstudier. Det skyldes dels manglende forarbejder, men ogsaa at forfatteren har haft trang til selv at faa kilderne til at tone. Man kan ogsaa udtrykke det sligt, at Knud Fabricius, hvor han i disse kapitler udfolder sig rigest, kan lignedes med den med særlig ævne begavede vandsøger, der med sin pilekvist viser frem til kilder, der for andre er dulgte. Saadant skeer kun, naar en historiker er helt indlevet i sit æmne.

Veje ad hvilke et sprogskitte finder sted er spørgsmaal, der har beskæftiget forf. gennem to menneskealdre. En anden forudsætning har forf. ogsaa haft: at være helt indlevet i svensk historie og kultur, som tillige med selvfølgelighed i dansk. Om nogen dansk historiker skulle kunne »tävla« med historikere af skaansk rod

— og det er i dette tilfælde en haard prøve — maatte det være Knud Fabricius.

I forordet anerkendes med tak den særlige gæld som professor Fabricius ved udarbejdelsen af fjerde delen har følt sig at staa i til tre historikere: Alf Åberg for hans monografi af *Rutger v. Ascheberg* (1950), der var Skaanes generalguvernør i de afgørende aar for Uniformitetens gennemførelse samt sammes *Indelningen av rytteriet i Skåne. Åren 1658—1700* (1947); Georg Göransson for hans monografi af *Canutus Hahn* (akad. avh., 1950), biskop i Lund indenfor samme tidsrum; samt den nuværende Lunde-professor Jerker Rosén, hvis i denne henseende grundlæggende redegørelse for *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658—1686. Studier rörande Karl XI:s räfsstepolitik och Skånes försvenskning* fremkom i 1944. Samme har ogsaa ydet vigtige bidrag til de i fjerde delen omhandlede spørgsmaal i sin afhandling *Sjättepenningen och den svenska godspolitiken i Skåne på 1600-talet* (Scandia XV (1943), s. 41—85). Ligeledes bør Roséns kyndige og kritiske indledning til et aftryk af *Rutger v. Aschebergs ämbetsberettelse 1693* nævnes (Scandia XVII (1946), s. 1—60). Endnu senere fremkommet litteratur er nyttet f. eks. Jørgen Weibulls kyndige undersøgelse *Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet* (1952). I forordet bemærkes, at litteratur fremkommet efter 1956 har det ikke været forf. muligt at tage hensyn til. Heraf kan formentlig slutes, at manuskriptet da har været afsluttet. Derimod er, hvilket naturligvis er en selvfølge, relevant ældre litteratur og kildepublikationer nyttet. Af svenske historikere, hvis arbejder forf. har benyttet, skal her i flæng nævnes E. Hildebrand, K. G. Westmann, H. Plejel og A. Stille. Af danske historikere skal jeg først og fremmest nævne Knud Fabricius selv. Jeg skal i denne forbindelse tillade mig at anke lidt over, at bogen ingen litteraturfortegnelse har. Savnet er ogsaa tilstede, hvor det gælder kildeoversigter. Forf.s egne omfattende studier havde staaet i klarere relief, om læseren havde haft en saadan til disposition. Nu maa man alene henholde sig til de i øvrigt meget klart opsatte noter og henvisninger bag i værket. Med tak tager man mod det omfattende navne-¹ og stedregister. Da det omfatter alle fire bind, er der her ydet en overordentlig arbejdspræstation. De heri anvendte forkortelser — en liste indleder registret — er særdeles velgennemtænkte og forstaaelige. Dette i modsætning til mange danske historiske værker. Registret røber ogsaa forf.s fortløbighed med de skaanske landskabers topografi. Det foran i bogen trykte kort, paa hvilket Skaanes 23 herreder, Hallands 8 og

¹ Ved et uheld er Jerker Roséns navn ikke kommet med heri.

Blekinges 4 er indtegnede, er læseren til stor hjælp. De fleste danske historikere bemestrer dog næppe i samme grad som forf. Skaanelandenes topografi og kunne nok have haft brug for flere indtegnede oplysninger. Dette havde saa selvfølgelig fordret et dobbeltsidet kort. I hvert fald har nærværende anmelder, der dog ikke er en fuldstændig ignorant herom, støttet læsningen af bogen ved at have sit eget mere detaljerede kort liggende ved bogens side.

Efter disse indledende bemærkninger og betragtninger skal jeg vende mig til værkets indhold i egentlig forstand.

Med sikkert politisk-historisk begreb gør forf. i førstekapitlet »Nordisk forbundspolitik og svensk enevælde« rede for de to afgørende forudsætninger for at man fra svensk side efter freden i Lund 1679 kunne tage paa nu endelig at gennemføre uniformiteten. I den til fredstraktaten knyttede forbundstraktat, der var Johan Gyllenstiernas værk, forpligtedes de to stater Danmark-Norge og Sverige til fælles udenrigspolitik (s. 9). Johan Gyllenstiernas død kort tid efter havde dog tilføje at dette intermezzo i nordisk mellemstatslig politik blev kortvarig. Hurtigt gik hvert land sine egne veje. Medens Danmark fortsatte den indledede franskorienterede politik, der i 1682 førte til formel alliance, knyttede Sverige sig til Nederlandene. En traktat med dette land sluttedes i 1681 — endda efter en forudgaaende handels-traktat. Fabricius pointerer, at de indledende skridt til indførelsen af »uniformiteten« i Skaane faldt indenfor det tidsrum forbundstraktaten var intakt. Den øjeblikkelige virkning af denne samt af Karl XI.s ægteskab med en dansk prinsesse maatte, skriver Fabricius, virke som en proklamation af, at man fra dansk side havde opgivet enhver tanke om at generobre landskaberne. Skaaningerne maatte anse sig for forladte af deres gamle moderland. Herved svækkedes viljen til at holde fast ved dansk kirke-, skole- og retsvæsen (s. 11). Og vel gentog Lundefreden Roskilde- og Københavnsfredenes garanti for, at den svenske konge ville bevare »de skånske landskabers lov, ret, privilegier og friheder«, men den skaanske befolkning havde ingen juridisk ret til at gøre indsigelser mod brud paa disse bestemmelser, da den ikke var medunderskriver af fredstraktaten. Denne ret besad alene den danske stat.

Det andet moment, Fabricius peger paa, og tillægger megen betydning for uniformitetens gennemførelse i Skaanelandene, er den gennemgribende ændring i svensk indre styre, som fandt sted i disse aar. Paa oktoberrigsdagen 1680 skubbedes det høj-

adelige rigsraad, som havde haft magten i Sverige siden Karl X. Gustafs død, til side som magtfaktor ved vedtagelsen om, at kongen kun var bundet af Sveriges lov (s. 14). Da Karl XI. yderligere paa 1682-rigsdagen tillagdes ret til at »gøre lov i sit rige«, havde ogsaa rigsdagen mistet sin magt, og kongen de facto opnaaet enevældig magt. De paa samme rigsdage trufne bestemmelser om genoptagelse af reduktionen d. v. s. inddragelse af tidligere krongods, der var kommet paa privat haand, fik ogsaa følger for Skaane. Og endelig betød enevældens mere centraliserede og ogsaa vilkaarligere styre vanskeligere kaar for provinsernes ledende personligheder. Skønt disse, som naar det drejede sig om Skaanelandene, besad forudsætninger, som savnedes i kongens omgivelser, for forstaaelse af en indlemmet provins' tarv og problemer. I Johan Gyllenstiernas korte generalguvernørtid (han døde allerede 10. juni 1680), mærkedes dette vel endnu ikke. Han var yderligere fuldt enig med Karl XI. om det ønskelige i, at uniformiteten nu skulle forsøges gennemført i Skaanelandene. I hans instruks formuleredes disse intentioner utvetydigt.

I første bogs kapitel 2. »Uniformiteten og dens første fremtræden i Sverige« redegør Fabricius indledningsvis for ordet og begrebet uniformitet — uniformitas. Sporer det under udfoldelse af megen viden tilbage til middelalderens slutning og anfører eksempler paa anvendelse og betydningsindhold i forskellige europæiske lande, navnlig Frankrig og England. Det bemærkes, at da ordet i 1670erne først dukker op i Sverige, er det gejstligheden, der anvender det, da den paa synoder formulerede ønsker om ensartethed i gudstjeneste og kirkelige ceremonier. Yderligere siges, at ønsket om uniformitet eller begrebet i sig selv var ældre end ordet, hvor det gjaldt Sveriges efterhaanden mange udlande eller erobrede provinser. De rolige forhold i tiden efter 1680 gav om sider de nødvendige betingelser for at »uniformiteten« kunne søges gennemført. Ordet uniformitet toges nu ogsaa i anvendelse i offentlige skrivelser, der tog sigte herpaa.

Om den svenske regerings uniformitetsprogram i det tidligere danske Skaane skriver Fabricius, at maalet var ikke at faa befolkningen til at skifte talesprog — hvilket selvfølgelig ogsaa havde været omsonst — men at faa indført et andet rigssprog end det danske, »så at skåningerne overalt, hvor de stod over for stat og samfund det være sig i kirken eller skolen, i militærvæsenet eller for retten, endelig i alle øvrighedens påbud skulde møde den i svensk sprogdragt« (s. 16). Dette er overordentlig klart formuleret.

Johan Gyllenstierna, der i sin tiltrædelsesinstruks som general-

guvernør fik mange andre vigtige opdrag end uniformitetens gennemførelse i de skaanske landskaber, naaede trods sin korte funktionstid at igangsætte arbejdet herpaa (se kap. VI, s. 57 ff.). Instrueret af Karl XI. om at gaa frem med varsomhed og paa en saadan maade, at undersaatterne selv fik lyst dertil, »så at det ikke havde udseende af at være sket med tvang« gik Gyllenstierna i gang. Under et ophold i Landskrona i maj 1680 — byen som han fantaserede om at gøre til provinsens hovedby — lykkedes det ham ved hjælp af gyldne løfter om nye kongelige privilegier — i stedet for de under krigen bortkomne — og ved at stille andre naadesbevisninger i udsigt at faa byens magistrat med dennes ene tyskfødte præsident i spidsen til at fremsætte ønske om »at staden Landskrone for fremtiden som Sveriges øvrige undersætter *må få og bruge den svenske lov og rettertingsproces*«. Generalguvernøren anmodedes om at søge dette deres ønske bevilget hos kongen. Gyllenstierna naaede ikke at viderebefordre Landskrona magistrats andragende. 14 dage efter at have modtaget det døde han ganske pludseligt. Retningslinjen var dog lagt for den vej den nye generalguvernør og den allerede udnævnte biskop skulle følge under arbejdet med gennemførelsen af retslig og kirkelig uniformitet.

I første bogs 4. kapitel »Rutger v. Ascheberg og Knut Hahn« præsenterer forf. læserne for de to hovedmænd for uniformitetens gennemførelse. Den fattige baltiske adelsjuncker, der i Sveriges mange krige havde tjent sig op til feltmarskalk og desuden havde nær tilknytning til kongen, og nu fik sit livs store gevinst ved at blive udnævnt til Gyllenstiernas efterfølger som generalguvernør i Skaane. Biskoppen Knut Hahn var vel ikke generalguvernørens ligemand i embedsmyndighed, men ved sin personlige indsats for uniformitetens gennemførelse kan han ganske ligestilles denne. Knut Hahn var af velstaaende smaalandsk bondeæt, havde faaet sin uddannelse ved Uppsala universitet og ved rejser udenlands, hvor han havde søgt videreuddannelse ved nordtyske universiteter. Fra mangeaarigt virke i Lund var han ganske indlevet i skaanske forhold. Det samme kunne ikke siges om den 59aarige tyske juncker fra Kurland. Ascheberg besad dog egenskaber, der gjorde, at han nok kan siges at være den rette mand som generalguvernør i Skaane i den vanskelige overgangstid, der stod for døren. Han var venlig og forstaaende. Dog ikke uden egoisme. Han, den rodløse, søgte at gøre sin efterslægt bofast i Skaane ved omfattende godserhvervelse.

Med levende streg tegner Fabricius de to i det ydre, som ogsaa i forudsætninger helt kontrasterende personligheder. Han har

taget sit udgangspunkt i to portrætter fra 1600tallet, der nu hænger i Lunds universitetsbibliotek: »Det ene viser en kraftig bygget skikkelse i datidens officersdragt. Ansigtet er skægløst, regelmæssigt og smukt, udtrykket vågent og livfuldt, tillige fast og bestemt . . . Men der er her samtidig noget forfinet og kultiveret, noget behersket, ja velvilligt, som virker vindende . . . Det andet billede er saare forskelligt. Også her er skikkelsen kraftig og bredskuldret, men tillige korthalset og langt grovere: den er klædt i datidens svenske præstedragt. Ansigtet er bredt, munden sammenpresset og øjnene hvasse. På overmund og hage bærer det et kraftigt gråt skæg. Totalindtrykket kan næppe kaldes tiltrækkende; det er åbenbart«, skriver professor Fabricius citerende Georg Göransson, »en selvbevidst repræsentant for det nye herskerfolk. Men dog tillige et menneske, som gik af vejen for åben strid og ofte viste en mærkelig sagtmodighed« (s. 31).

Bispen fik et forsprang for den nye generalguvernør ved uniformitetens igangsættelse. Han benyttede interregnet efter Gyllenstiernas død til at handle paa egen haand i kirkens sager. Under et besøg hos Karl XI. i sommeren 1680 gav han løfte om »at ville bevæge det skånske præsteskab til frivilligt at ansøge om uniformitet«. Karl XI. tilstod ham øjeblikkeligt en gunstbevisning. Blekinge lagdes under Lunde stift. Hahn fik samtidig tilladelse til indtil videre at blive boende i Rönneby, hvor han gennem en aarrække havde haft sin provstebolig. Han fik frie hænder til at ansætte skaaninger af paalideligt sindelag i ledige præsteembeder. Et tydeligt vidnesbyrd om hans besindighed. Han opnaede yderligere tilladelse til at oprette et konsistorium i Lunde stift, hvilket var ensbetydende med uafhængighed af generalguvernøren. Denne sidste fik derefter, hvad angik Skaanes forsvenskning, hovedsagelig gennemførelsen af uniformiteten indenfor retsvæsenet som arbejdsomraade.

Hahn indledede sit virke med en visitatsrejse i efteråret 1680. I hvert herred stævnedes præster og degne til møde med ham. Alle opfordredes til troskab mod øvrigheden. Hvad der pegede frem mod forandring var navnlig hans opfordring til degnene til at vise flid med for børnene at læse ABC-bogen og katekismen, som han ville lade trykke i Malmø. Indtil bispen atter kom paa visitats skulle de blot lære børnene at synges: »Gud give konung Karl och al överhet frid och eet godt regimente«. I sin indberetning til kongen om visitatsrejsens resultat skrev Hahn at »en stor del« af præsterne havde tilbudt deres medvirkning til uniformitet i kirkevæsenet. Dette afviser Fabricius som usandsynligt. Men, skriver Fabricius, Hahn havde i Sven Knudsen (Rønnow) fundet

en prælat, der bød sig til som formidler. Sven Knudsen, stammende fra Rönneby, var allerede i Skaanes danske tid kommet i embede og havde baade haft sin skolegang og sit universitetsstudium i København. Derved var hans forudsætninger for at komme i kontakt med kolleger, der ligesom han var indsat i deres embede inden Skaane kom under svensk herredømme, aabenbare. Som provst i Torna herred, hvoraf en spids naaede helt ind til Lund, og som sognepræst i Dalby og Hällestad var hans placering central. Det i denne sag afgørende var, at han paa intet tidspunkt efter Skaanes afstaaelse havde vendt sig mod de svenske magthavere. Stedse havde han føjet sig ind under det svenske styre (s. 40 f.).

I det følgende kapitel »Præsterne bevilger svensk kirkevæsen« giver Fabricius først en detailrig skildring af præstestandens sammensætning. Først og fremmest af de toneangivende herredsprovster. Det er et broget billede, der her tegner sig. Og det kan ikke undre, at det blev vanskeligt for bispens ihærdige medhjælper, Sven Knudsen, at skaffe tilstrækkelig tilslutning til et andragende til kongen fra de skaanske prælater om at maatte faa bevilget kirkelig uniformitet. Det blev da ogsaa nødvendigt for biskop Hahn selv at bruge de magtmidler han havde til at fremkalde det ønskede og lovede resultat. Bl. a. ved at udnævne to paalidelige gejstlige til provster i de to »vigtige« herreder Vemmenhög og Gers. — Anmelderen skal her til orientering for evt. i skaansk topografi mindre velbevandrede danske historikere indskyde, at Vemmenhögs herred, liggende ud til Skaanes sydkyst og strækkende sig godt op i landet, omfatter noget af Skaanes givtigste jord. Vi kan symbolisere det ved at vende blikket mod den danske renæssancegaard *Svanholm*, hvor »Vemmenhögs härads fornminne och hembygdsförening« nu huser rige samlinger og ogsaa minder om dets senere ejer Rutger MacLean, der var den første godsejer i Skaane, der efter dansk mønster i slutningen af 18. aarh. gennemførte indgribende landbrugsreformer (se L. Weibull, *Scandia* 1957, s. 213—19). Ogsaa skal vi oplyse, at Gärds herred tilligemed det nord for liggende Villands herred er lig Kristianstadssletten ogsaa synonymt med Helgeaomraadet.

Biskop Hahn maatte, trods egen aktivitet, ogsaa søge hjælp hos generalguvernøren. Omsider naaede han saa vidt, at herredsprovsterne og repræsentanter for præsterne i hvert herred kunne indkaldes til møde i begyndelsen af maj 1681 (s. 53). Paa dette tidspunkt havde Hahn opnaaet at »alle Skånes præster allerede havde ansøgt 'frivilligt' om uniformiteten«. Efter det velgennemførte møde, hvor Ascheberg havde bidraget med en proposition,

kunne biskoppen rejse til kongen og hos denne fremføre præstestandsens ønsker: »Separationen fra de troløse præster og 'ceremoniernes' indførelse« (s. 55).

Fabricius konkluderer i kapitlets slutbemærkninger: at den skaanske præstestands kapitulation var ensbetydende med at den havde svigtet sit gamle moderland og — hvad der forekommer anmelderen at være af endnu større vægt — den befolkning, hvis talsmand den var og som ingenlunde ønskede forandringen.

Kapitlerne 8, 9, 12, 13 og 14 er alle helligede redegørelsen for hvorledes uniformiteten gennemførtes i kirke og skole. Efter biskop Hahns død 1688 blev det hans efterfølger, pommeraneren Chr. Papke, der bag sig havde et mangeaarigt virke ved Lunds universitet, der fuldførte arbejdet (s. 151). Han havde en anden og ædlere ambition end sin forgænger: at genoplive det religiøse liv i Skaane. Thi en af følgerne af, hvad man næsten kan kalde terperiet med at indføre svenske ceremonier og svensksproget gudstjeneste, ja blot svensk salmesang, var blevet, at mange skaanske borgere og bønder holdt sig borte fra søndagsgudstjenssten. Paa dette punkt skal man dog nok være noget forsigtig med at slutte fra de noget spredte oplysninger, der foreligger. Men forf. har utvivlsomt her peget paa et moment af væsentlig betydning. Helt kunne dog skaaningerne ikke gaa uden om kirken. Daab, vielse og jordfærd krævede præstens medvirkning. Ogsaa de der søgte nadverbordet som noget, de ikke kunne undvære, maatte bøje sig og søge at lære de nødvendigeste svenske gloser.

Professor Fabricius gør meget klart rede for gangen i uniformitetens gennemførelse paa det kirkelige omraade og levendegør sin skildring med velvalgte eksempler. Han har haft held til at fremfinde saadanne, der i glimt kaster lys over undertiden helt barokke tilstande. Saaledes det fremdragne eksempel fra Tycho Brahes fødesogn Kågeröd. I 1682 klagede menigheden her over deres klokker, fordi han ikke havde villet paabegynde børneundervisningen i svensk. Tvunget til at gøre et forsøg og udstyret af sognepræsten, den kendte historiker Sten Jakobsen — som ogsaa med livfuld pen har formuleret sine sognebørns velbegrundede klage — med en abc-bog viste det sig, da han endelig saa sig nødsaget til at tage abc-en op af lommen at *»han ikke kan læse i nogen bog uden det, som han kan udenad«* (s. 102 f.).

Overalt gik, som fremhævet af Fabricius, udenadslæren forud for læsning. Om man i et sogn overhovedet naaede saa vidt, at i hvert fald nogle børn lærte at læse, var naturligvis den primære forudsætning, at degnen selv besad denne færdighed. Det ytres, sikkert med rette af forf., at adskillige degnes vankyndighed nok

ikke var et nyt træk. Det havde rod helt tilbage i den danske tid (s. 102). Dernæst maatte den læsefærdighed, der kunne opnaaes, afhænge af om det var muligt at faa børnene til at følge degnens undervisning, der hovedsagelig fandt sted om søndagen efter gudstjenesten. Netop paa ungdommens indøvelse i det svenske sprog lagdes hovedvægten. Hvor det gjaldt den voksne befolkning, sigtede man til at begynde med ikke længere end til at indøve dem i salmesang og fadervor paa svensk. Med universitetets genoprettelse i 1682 skabtes en forudsætning for forsvenskningen paa længere sigt. Her skulle man først og fremmest uddanne fremtidens skaanske præster (s. 76—78). Dette var en let sag at sætte i gang i forhold til arbejdet i sognene. I kap. 9. skildres arbejdets paabegyndelse i aarene 1681—83 samt redegøres for forskellen paa dansk og svensk gudstjenesteform. Bl. a. fremhæves den særlige rolle *Luthers lille katekismus* spillede indenfor den svenske gudstjeneste.

Biskop Hahn sigtede i de sogne, hvor danske præster endnu sad, til at begynde med ikke længere end til at svensk sprog skulle finde anvendelse ved læsning af evangeliet og bønnerne samt at salmerne skulle synges paa svensk. At selv dette beskedne program blev gennemført, betvivler Fabricius. De for uniformitetens gennemførelse ivrigste provster fik vel ret hurtigt sørget for, at de i Malmø trykte katekismer afhentedes. Men hvor træls vejen frem var, fremgaaer af beretningen om, hvor langsomt den tidligere nævnte provst i Torna herred, Sven Knudsen, der udviste særligt godt greb paa sagen, ansaa det nødvendigt at gaa frem. Et godt stykke ind i 1682 maatte han for anden gang opfordre præsterne til at afhente de af ham fremskaffede katekismer. I maj 1682 holdt han derefter et møde med herredets klokkere. De drog tilbage til sognet udstyret med en abc-bog, katekisme og salmebog. Baade præster og klokkere fik klar anvisning paa, hvilken metode de skulle anvende: Præsten skulle hver søndag straks efter, at prædiken var holdt »oplæse et eller flere stykker af katekismen, indtil han var nået til slutningen, hvorefter han skulde begynde forfra. Oplæsningen burde foregå langsomt, så at menigheden kunde følge med i sine eksemplarer . . . Ved ukendte svenske ord i katekismen burde præsten standse og forklare, hvad de betød 'på vort sprog', men iøvrigt gøre opmærksom på, at den svenske katekisme mestendels var af de samme ord som den gamle danske . . . som havde været brugt her i landet for 40—50 år siden«. For børnene og tjenestefolkene forordnede Sven Knudsen, at de skulle blive tilbage efter gudstjenesten og undervises af degnen i katekismen. Da Sven Knudsens metode senere knæsattes ogsaa i de øvrige

skaanske herreder, kan man vel forstaa, at søndagens kirkegang blev en kedsommelig affære for alle skaaninger (s. 88 f.). Der kan dog nævnes herreder, hvor uniformitetens gennemførelse er gaaet knapt saa tungt. Det skyldtes at her sad herredsprovster af større aandelig spændvidde end den saa saare praktiske Sven Knudsen. Det gælder f. eks. i Vemmenhøgs herred, hvor den tidligere svenske legationspræst i Wien Michael Arenchil 1680 havde faaet kald i Kelstrup og tillige var blevet indsat som herredsprovst (s. 85). Fra mange herreder findes aldeles ingen oplysninger om, hvorledes udviklingen formede sig. Dog kan Fabricius konstatere, at uviljen mod den kirkelige uniformitets gennemførelse var størst i Nord-skaane.

Til belysning af fremgangen i svensk kristendomskundskab hos de unge har Fabricius nyttet katekismelisterne. Han har derved konstateret, at klokkerne mange steder fortsatte med at lade børnene læse skaansk katekisme d. v. s. dansk katekisme. Selv fra Lynids herred, hvor den for uniformitetens gennemførelse ivrige Lacander var herredsprovst, oplyses f. eks. at i Balkager-Snårestad sogn var der blot 25 børn, der var begyndt at læse svensk katekisme, medens 42 læste den paa dansk. Og saaledes saa det ogsaa ud i de andre sogne (s. 101).

Det skal om Fabricius' skildring af den kirkelige uniformitets indførelse i dens første faser siges, at han af et spredt og skrøbeligt stof har formaaet at skabe en mosaik af livagtig karakter.

Betydelig lettere maa, forekommer det anmelderen, fremstillingen af kirkens forsvenskning 1683—87, der skildres i kap. 12. (s. 124—138) have været. Med politisk baggrund — frygten for en ny krig behandlet i det foranstaaende kapitel betitlet »Den franske flåde i Øresund« — strammedes det svenske greb om Skaane i 1683. Man gik endda saa vidt, at indførelsen af danske bøger forbødes. Ogsaa gik man nu hastigere frem med indførelsen af den kirkelige uniformitet. 1683 genoprettedes det gamle landemode. Ved det først afholdte oplæste biskop Hahn forrige aars kongebrev om indførelse af svensk liturgi og prædiken. Der blev yderligere truffet den haarde bestemmelse, at ingen maatte »få adgang til Guds bord« med mindre at han i forvejen havde gjort regnskab for sine kristendomsstykker. Det indskærpedes yderligere fra nu at følge den svenske kirkeordning af 1572. Men, konkluderer Fabricius, da denne i praksis havde udviklet sig ret forskelligt i de forskellige stifter maatte det forvolde stor vanskelighed i Skåne at afgøre, hvilken praksis man skulle følge. Først med den svenske kirkelov af 1686 gennemførtes fuldstændig ensartethed i kirkens ceremonier (s. 125 f.).

Med mange detaljer belyser Fabricius alle de besværligheder, der maatte overvindes, inden svensk gudstjenesteform blev almindelig indført. De gamle danske præster, der endnu sad i embede, stod overfor næsten uovervindelige vanskeligheder. Og om de ville beholde deres embede maatte de bøje sig. Konsekvensen maatte blive, at der opstod en kløft mellem dem og deres sognebørn. Det uheldige heri for det lille samfund, som ethvert sogn var i højere grad end nu om dage, fremhæves stærkt af Fabricius. Sandt at sige, kan man vel forstaa at de skaanske bønder, der 150 aar tidligere havde maattet omstille sig fra katolsk til luthersk gudstjeneste, fra latinsk liturgi til en gudstjeneste ført helt paa modersmaalet, nu reagerede, naar man atter begyndte at bruge et sprog i kirken, som de ikke var fuldt mægtige og atter begyndte at ændre ceremonier, selv om springet nu var mindre.

I første bogs 13. kapitel »Svenskundervisningen 1683—87« (s. 139—150) giver Fabricius, delvis støttende sig til Georg Göranssons fremstilling, en indtrængende redegørelse for hvilke veje, der fulgtes, for at fremme kundskaberne i det svenske sprog. Tvangsmidler af lidet tiltalende art bragtes i anvendelse. Man paalagde saaledes de forældre, der lod deres børn udeblive fra katekismeundervisningen, bøder. En uniformitetsinspektør, hvis opgave det var at inddrive saadanne bøder, udnævntes. Man kan af inspektørens bevarede optegnelsesbog udlæse, at befolkningens hidtil passive modstand nedbrødes ved hjælp af dette tvangsmiddel. Efter at have betalt bøden een gang, foretrak den ikke just velstaaende skaanske bonde at lade sine børn deltage i katekismeundervisningen.

Det bedst bevarede materiale til belysning af ungdommens kundskaber i det svenske sprog er de saakaldte »katekismelängder«. Ved slutningen af sin funktionstid i 1687 lod Hahn efter generalguvernørens opfordring, provsterne udarbejde lister indeholdende oplysninger om børn og unge menneskers færdigheder i det svenske sprog. Et uddrag af listerne, som via generalguvernøren sendtes til kongen, betegner Fabricius som det maaske »mest bekendte dokument fra uniformitetstiden« (s. 145). Fabricius har gengivet listen i klar tabellarisk opstilling. Herred for herred oplyses hvor mange der »Kan læse og skrive«, »Kan læse i bog« og »Kan katekismen men ikke læse i bog«. Om end materialet er ufuldstændigt, giver det i een henseende et ganske klart udslag. Gaar man ud fra tallene, saaledes som de foreligger, falder ikke mindre end 70 % paa gruppen »Kan katekismen men ikke læse i bog«. Blot 3 % kunne baade læse og skrive. Men efter den kritiske analyse, som Georg Göransson har paabegyndt og Fabricius fortsat, er

det billede, der danner sig af fremgangen i beherskelse af det svenske sprog i virkeligheden langt ringere. Bl. a. var adskillige købstadsbørn, som naturligvis havde faaet bedre undervisning end landsbybørnene, trods biskop Hahns oplysning om det modsatte, medinddragne i de opgivne tal. Da tallene for herrederne Luggude, Ljunits, Herrestad og Skytts ogsaa omfatter byerne Helsingborg, Ystad, Simrishamn, Skanör og Falsterbo, bliver disse selvsagt inkommensurable med tallene fra de øvrige herreder. Tallene fra Luggude herred er særlig bemærkelsesværdige. Her kunne ikke mindre end 12 % af børnene baade læse og skrive. Det skyldes at de smaa Helsingborgensere er medregnede. Fabricius foretager yderligere en instruktiv analyse og sammenligning mellem oplysninger fra forskellige herreder ledsaget af kritiske kommentarer. Anmelderen kan ganske give ham tilslutning, naar han konkluderer, at der maa have været pyntet paa en del af tallene. Næppe kan saaledes henholdsvis 58 % og 56 % af ungdommen i S. Åsbo h. og Villands h. have været læsekyndige, naar de tilsvarende tal for baade Vemmenhøgs h. og Torna h. var blot 29 %. Netop i disse herreder vides det — som foran omtalt — at der fra herredsprovsternes side (Arenchil og Sven Knudsen) gjordes et særligt energisk arbejde for at fremme forsvenskningen (s. 145 ff).

I første bogs 15. kapitel »Uniformitetens sejr i Skåne og Blekinge« (s. 163—178) fremkommer Fabricius med nye interessante oplysninger om den skaanske kirkes forsvenskning. Han har her ogsaa paany tyet til katekismelisterne (se s. 169). Denne gang benytter han listerne fra tiden omkring 1700. Han paaviser, at det nu var i de gamle grænseegne bl. a. Göngeherrederne og Blekinge at forsvenskningen havde størst fremgang. Her kunne nu i mange sogne næsten alle unge læse svensk »i bog«. Ogsaa naar det gjaldt det skaanske sletteland var der sket fremskridt. I sognene omkring Lund og syd for Malmö kunne nu op til 50 % læse svensk. Endda kunne i enkelte sogne i Vemmenhøgs herred, hvor Arenchil havde saaet sin sæd, op til 70 % læse svensk. Ligeledes kunne 10 % af børnene i nogle af dette herreds sogne skrive. Mange detailoplysninger, der i høj grad levendegør situationen, gives. Fabricius betoner, at resultatet set ud fra et forsvenskings synspunkt maa betegnes som ret overfladisk og karakteriserer det yderligere som »en åndelig dressur af lidet værdifuld karakter« (s. 172).

I sine konkluderende og sammenfattende bemærkninger understreger Fabricius, at »noget egentligt sprogskifte, hvorved forstås en veksling af de talte sprog, fandt aldrig sted i Skåne, før man

i moderne tid, her som alle andre steder, så dialekten vige for rigssprogets uimodståelige fremtrængen» (s. 176). Mon nogen vil modsige ham?

Ansvarer for at indføre svensk lov og rettergangsproces maatte paaahvile generalguvernøren. Rutger v. Ascheberg fulgte paa dette punkt ogsaa den af hans forgænger afstukne bane. Umiddelbart efter at mødet med præsterne i maj 1681 var vel tilendebragt, indkaldtes repræsentanter for byerne til møde. Paa dette skulle ogsaa forhandles om en konvertering med en pengeafløsning af baadsmandsudskrivning til flaadens fra byerne. Men, som Ascheberg skrev til Karl XI., mødets formaal var i lige saa høj grad at bevæge byerne til at følge præsternes eksempel og faa dem til selv at ansøge om »den svenske lov og ret, på det man ikke siden kan få grund til at foregive på den anden side, at man imod pagterne har påbyrdet dem noget, når de selv anholder derom« (s. 59). Da store udrensninger havde fundet sted i alle skaanske byers styre af dansksindede elementer, og svenskere eller indvandrede tyskere var blevne indsatte som borgmestre og ogsaa for en del som raadsmænd, stod Ascheberg ikke her overfor en vanskelig opgave. Mødet med de 7 repræsenterede byers befuldmægtigede fik da ogsaa det ventede resultat: Ved dets slutning overrakte repræsentanterne for hver enkelt by bønskrifter »begærende deri *uniformitet*, med kongelig majestæts øvrige undersaatte i riget at *måtte nyde lige lov og ret*«. Saaledes ifølge Aschebergs beretning. Men som Fabricius tørt bemærker: »Helt korrekt kan den dog ikke være, idet nogle af bønskrifterne har en lidt senere datering« (kap. 6, s. 59—62).

Ascheberg stod overfor en ulige vanskeligere opgave, naar det gjaldt antagelse af svensk retsvæsen paa landet. Vel skulle bønderne ikke afæskes deres mening, men ogsaa hos adelen var der, til trods for at mange svenskere allerede havde taget danskes plads som godsbesiddere, megen modstand at forudse. Forhandlingerne herom maatte tillige blive tæt sammenspundne med forhandlingerne om den skaanske adels privilegier.

Disse spørgsmaal behandles i særdeleshed i første bogs 7. og 10. kapitel. Ved udarbejdelsen af disse kapitler har Fabricius i udstrakt grad kunnet bygge paa Jerker Roséns grundlæggende arbejde. Men han er selv gaaet i gang med arkivdyngerne og har derved væsentlig kunnet nuancere billedet. Fremstillingen er derfor ført længere frem end Jerker Roséns.

Ved en omtale af denne del af uniformitetens gennemførelse

maa det med rette, som af Fabricius gjort, præciseres: at dansk ret i flere henseender gav den skaanske godsejer større fordele end svensk ret. Interessant er fremhævelsen af den »beedigede« adels opposition. Den ønskede de gamle friheder — det gjaldt bl. a. ugedagsbønderne — bevarede efter dansk manér. Man tillod sig at paapege forskellen mellem Sverige og Skaane: »Mens gods-ejerne i Sverige kun havde lidt agerbrug, var det modsatte til-fældet i Skåne, hvor jorden var mere frugtbar, men hvor adelen tillige måtte passe sine landbrug, hvis de skulde kunne svare sig. Hertil var ugedagsbøndernes arbejde uundværlig. I modsat fald vilde handelen med korn, heste og kvæg synke, hvilket til syvende og sidst vilde ramme selve staten. Adelen vilde derfor ansøge om at »måtte have så mange bønder under rå- och rörsfrihed, som var nødvendige til at dyrke deres herregårdsjorder«. Der fremsattes ogsaa ønske om, at man maatte slippe for rusttjeneste. Og endelig — og her lyder gammeldanske toner — ytrede ønske om at man maatte »få lov til at udskibe produkterne fra sine egne godser til udlandet« (s. 71 f.). Der kommer her et første glimt af skaansk selvbevidsthed til syne. Skaane havde i sin agerjord en rigdom, som ikke havde sin lige i det egentlige Sverige — man overser dog her i hvert fald Östgötasletten —. Generalguvernøren sendte en afskrift af denne »ønskeseddel«, som Fabricius kalder ansøgningen til kongen.

Yderligere gør Fabricius rede for det højst interessante udaterede og usigtede dokument, der fulgte med (fremfundet i det svenske rigsarkiv). I dette siges, at man »gerne *samtykker til uniformiteten i justitsvæsenet*», som man havde erfaret at kongen ønskede, »men dog kun så vidt det er praktikabelt i disse provinser, som i forskellige henseender er af en anden natur end Sveriges«. Yderligere anføres det, at da den svenske lov og proces endnu ikke er saa fuldkommen som rigens stænder har ønsket og begæret, medens »den gamle danske og skånske lov, særdeles *Christian IV's reces*, som i lange tider har været brugt hernede er meget, . . . bekvem for landet og indbyggerne, ja, at *Christian IV's reces* på grund af sin korte og dog temmelig fuldkomne affattelse, så vel i alle sager, som i processen og eksekutionen, er blevet meget berømmet — . . . så beder vi om . . . at hans kgl. majestæt allernådigst vil behage at lade os nyde og beholde den uforandret — om ikke på det gamle danske sprog, så dog oversat på svensk — under eders kgl. majestæts eget navn« (s. 71 f.). Man jævnføre disse ytringer med, hvad en moderne retshistoriker har skrevet om samme reces (Stig Iuul: Kodifikation eller Kompilation? *Christian V's danske Lov paa Baggrund af ældre Ret* (1955), s. 15).

Al den opfindsomhed, der udfoldedes i denne supplikation — om den overhovedet naaede at faa saadan form — kunne naturligvis ikke give noget resultat. Kun lod kongen adelen foreløbig beholde den gamle ugedagsfrihed. Men efter at rigsdagen i efteraaret 1682 havde lagt næsten al magt over i kongens hænder var det ogsaa slut med imødekommenhed paa dette punkt. Det skal noteres, at Ascheberg til det sidste fastholdt sit ønske om, at adelens, ja nu ogsaa bøndernes og præsternes samtykke til uniformitetens indførelse, hvor det gjaldt lov og ret, skulle søges opnaaet. Men forgæves. Allerede medens rigsdagen endnu var inde udnævntes de herredshøvdinger, der skulle afløse herredsfogederne. Om disse, som om hine, havde man gerne hørt noget mere. Men her er et æmne, som ogsaa indenfor det nuværende danske riges grænser, har fundet faa dyrkere (jfr. Stig Juul: op. cit., s. 11 f.).

Udnævnelserne af herredshøvdinger motiveredes med, at svensk ret allerede var indført. Dette modsiger Fabricius med fuld ret. Derimod fik denne egenmægtige handlen fra kongemagtens side til følge, at adelen nu opgav sin modstand mod indførelsen af svensk lov og ret. Den indsaa haabløsheden heri og saa den bitre virkelighed i øjnene ved i foraaret 1683 ved dens deputerede at erklære, at de glædede sig af hjærtet over majestætens naadige intention »med inderlig attrå efter, at samme må fuldbyrdes« etc. Adelen søgte derefter i stedet at faa sine ønsker m. h. t. privilegier d. v. s. ugedagsfriheden gennemført. Den endelige afgørelse i denne sag fandt sted i efteraaret 1683. Det lagdes i generalguvernørens haand at bevilge ugedagsgrænsen udvidet ud over sognegrænsen, hvor særligt store arealer var udlagte til sædegaards- eller hovedgaardsjord. M. h. t. rusttjenesteordningen tilledes det adelen at beholde den gamle danske, dog med det alternativ, at man i stedet for pengeafløsning, om det ønskedes, kunne stille svenskfødte ryttere. Denne tilsyneladende imødekommenhed tolkede generalguvernøren — og Fabricius er af samme mening — derhen at den danske rusttjenesteordning i virkeligheden var mere fordelagtig for kronen end den svenske.

I afsluttende og rekapitulerende bemærkninger redegør Fabricius i dette kapitels slutstykke for, i hvor ringe udstrækning regeringsprogrammet om at gennemførelsen af uniformiteten i kirke- og retsvæsen skulle foregaa som en følge af »et udtalt ønske hos befolkningen« var sket fyldest (s. 75).

Om hvorledes man i praksis gennemførte »Svensk lov og rets indførelse« giver Fabricius i første bogs 10. kapitel (s. 105—115) en indtrængende redegørelse. Der indledes med en pointering af,

at den jævne befolkning næppe led saa meget ved indførelsen af svensk uniformitet paa dette omraade, da det drejede sig om nærbeslægtede institutioner. Det kunne kun være betryggende, at herredshøvdingen foruden herredsskriveren ved sin side havde en stedfortræder »lagläseren«. Tillige nævnes 12 mands »nämnden« som en gavnlig institution. Menigmand inddroges derved i rettergangen. At de skaanske landsbysamfund lige til udskiftningens tid stadig kunne leve videre paa »många påbud från Skånelagen, upptecknade i början av 1200-talet« er nyligt fremhæves af Lauritz Weibull (se Scandia 1957, s. 215).

I købstæderne, understreger Fabricius, var ligheden mellem danske og svenske retslige forhold endnu større. Saaledes fik da ogsaa de svenske byer i løbet af kort tid uden større overgangsbesværligheder den retslige uniformitet gennemført. Som øverste instans for provinsen Skaane afløstes landstinget af lagtinget, der skulle holdes mindst en gang aarligt i Kristianstad. Skaanes første lagmand blev Herman Fleming.

Dette kapitel giver færre detaljer end kapitlerne om uniformitetens gennemførelse i kirke og skole. Men ingen kan tvivle om, at forf.s egen viden er dybtgaaende, og at han selv i det skaanske landsarkiv har ladet blikket hvile paa det relevante kilde-materiale. Vi tager hans bemærkning om, at »takket være, at et relativt stort antal rådstueprotokoller og häradsdomböcker er bevarede til vore dage« er man i stand til i enkeltheder at følge svensk retsvæsens indførelse ved underretterne i Skaane, ad notam (s. 111).

I Fjerde Dels anden bog gives rids af de verdslige stænders forsvenskning. De første kapitler er viet adelen. I det første passerer de førende slægter revue. Nogle slægter eller repræsentanter herfor vendte Skaane ryggen og søgte til Danmark. Andre lod sig forsvenske bl. a. ved giftermaal. Endelig beholdt nogle deres danskhed ren. Vi hører om slægten Thott, der bevarede Skabersjø. Om Kjeld Christoffer Barnekov til Vidskøvlø, der vandtes for svenskheden og endog ægtede en af generalguvernørens døtre. At Valkendorfer, føjende sig ind under svensk styre, til ca. 1700 blev siddende paa Ellinge og Maglø. Ogsaa repræsentanter for Bille-slægten havde fortsat skaanske godser i deres eje. Men den økonomiske tilbagegang var klar. Andre slægter traadte mere i forgrunden. Det gjaldt f. eks. slægten Rommel — lig Ramel eller forsvensket Ramél —. Medens Ove Rommel søgte til Danmark (og mistede Bækkeskov (Bäckaskog) kloster ved reduktionen) — holdt

broderen Hans stand i Skaane. Ogsaa repræsentanter for Gyldenstjerneerne hævdede sig. Saaledes Aksel Gyldenstjerne, herre til Svaneholm (se foran) og Karlsholm. Om maaske ikke svensk af sind bøjede han og hans søskende sig ind under svensk styre. Han gjorde saaledes selv tjeneste som officer i den svenske hær. En søster blev gift med Skaanes anden lagman svenskeren Wilh. Jul. Coyet. Flere eksempler nævnes paa saadan indgiften af svenske officerer og adelige i de gamle dansk-skaanske slægter, hvilket ofte medførte, at skaansk jordegods kom paa svensk haand. Men det forekommer mig ogsaa at maatte tages i betragtning, at saadanne slægter derved blev rodfaste i Skaane, og at gammel dansk-skaansk kultur i saadanne blandingslægter maa have levet videre side om side med fædreneslægten svenske kultur. Danskbyggede huse, danskprægede interieurer og maaske ogsaa et større eller mindre bibliotek maa vel gennem generationer være blevet en slægtsarv i disse familier. Som punktum i omtalen af dette kapitel skal jeg takke forf. for, at han ikke har glemt slægten Beck-Friis, hvoraf en repræsentant blev siddende paa Anderum. Som bekendt er den danske gren nu uddød. Men den skaansk-svenske gren af slægten har endnu ikke glemt sin gamle danske herkomst vest for Øresund.

Titlen paa næste kapitel »Johan Monrads Kærlighedshistorie« lover læseren en hel roman. Man skuffes heller ikke. Men fortællingen har ogsaa en haard politiks kerne. Og belyser tillige udmærket, hvorledes kampen om ejendomsret til rige godser, da udkæmpedes. Samtidig er det en illustration af den nye tid i enevældens Danmark, hvor en borgerlig baade kunne opnaa adelskab og godser — endda i den afstaaede provins.

Ogsaa kapitlerne 3, 4, og 5, »Adelen og reduktionen«, »Adelens godssalg« og »Adelens jordejendom« behandler udelukkende adelens forhold. Ved fremstillingen i kapitel 3. har Fabricius atter kunnet nytte Jerker Roséns arbejde og ligeledes det tidligere nævnte arbejde af Jørgen Weibull. Men Fabricius er dog selv gaaet til kilderne. Det er godt med endnu flere detaljer end tidligere at faa redegjort for det for den svenske krone lidt magre resultat af reduktionen i Skaane. I sit hovedsyn paa denne sag overensstemmer Fabricius dog helt med Rosén. Man maatte i alt væsentlig opgive at faa noget tilbage til kronen af det i privat haand komne krongods i tiden forud for afstaaelsen til Sverige. Den eneste undtagelse er egentlig det ved Ivøsøen skønt beliggende Bækkeskov kloster, som Frederik II. i 1584 havde skænket Pommeraneren Henrik Ramel, der 1583 var blevet leder af tyske kancelli og ogsaa, som nok bekendt, Christian IV.s hofmester. Ved sit andet ægteskab med Else Brahe fra Vidskøvlø havde han

sikret at slægten ogsaa fik rent skaansk blod i sine aarer (i sit første rantzausk blod). At det nu kom, om ikke i den danske, saa i den svenske krones haand kan have været bidragende til, at saa meget af det gamle klosteranlæg er bevaret, som endnu i dag kan ses, saaledes at det selv nu om dage, er et sted værd at valfarte til for skaaninger som for danske.

I øvrigt var det væsentlig kun kapitelsgods, der inddroges. Og tillige patronatsrettigheder. Herved blev megen krontiende en fast svensk statsindtægt, ikke mindst paa grund af den samtidige konvertering. Meget grundigt gør Fabricius i kapitlet om »Adelens godssalg« rede for hvad der af dansk adelsgods kom paa svensk haand. Selvfølgelig var der fra svensk side ønske om at faa svensk adel placeret i Skaane. Men mange af ejerskifterne kan dog karakteriseres som saadanne, der til enhver tid vil ske. I særdeleshed naar konjunkturerne er daarlige. Endnu var dog, som Fabricius oplyser i dette kapitels slutafsnit i 1697 »58 af ialt 115 herregårde« paa dansk haand, medens i 1715 kun 29. I kapitlet »Adelens jordejendom« gives i fortsættelse af en tidligere tabel i værkets anden del (II, s. 109 ff.) i to tabeller, der er særdeles differentierede, oplysning om adeligt gods efter jordebøgerne 1691 og 1708. For hvert herred gives oplysning om, hvor mange procenter af indsogne- og »udsogne-hemman«, der var paa svensk haand. I tabel IV gives middeltal af svensk adelig ejendom 1673, 1691 og 1708. Her skal ingen af tallene nævnes. Men man kan ganske slutte sig til forf. i hans slutbemærkninger om, at der var sket et kolossalt tab af jord paa dansk haand i det aarhundrede, som fulgte efter fredene i Roskilde og København. Det tilføjes dog at »nogle skånske adelsslægter holdt med stor sejghed fast ved jorden, og har gjort det til den dag i dag«. Man kan spørge, om der er flere af de gamle danske adelsslægter vest for Sundet, der har været i stand til at gøre det samme.

Til sit kapitel om »Borgerne« har Knud Fabricius foruden egne undersøgelser væsentlig maattet støtte sig til O. Bjurling: »Skånes Utrikessjöfart 1660–1720 (1945)«. Det er ganske rigtigt at landbrugsconjunkturerne var daarlige. Kornpriser, fraset misvækst-aar, som netop kun gav lidt korn at handle med, lave. Det er vel ogsaa rigtigt, at det skadede Skaane at være blevet Sveriges kornbod, og at det gav lavere priser kun til kunne afsætte kornet indenrigs. Især da det svenske imperium, indtil facit var gjort op efter den Store Nordiske Krig, besad en konkurrerende kornbod i de baltiske provinser. Øksnene var Skaane dog alene om. Og af disse gik snart, i hvert fald fra Ystad (se Bjurling, s. 144 f.), et stigende tal til nordtyske havne.

Fabricius har i det skaanske landsarkiv fundet to bevarede

borgerskabsbøger fra Landskrona og Kristianstad frem. De dækker henholdsvis tiden 1679—1700 og 1681—1700 og viser klart, at disse byer ikke trak mange til sig for der at finde et fremtidserhverv. Yderligere har Fabricius fundet frem til »mantalslängder« d. v. s. skattelister over den mandtalskrevne befolkning fra Ystad, Lund og Helsingborg samt fra de hallandske købstæder. Her er vel ikke tale om en kontinuerlig række; men de fremdragne tal viser ganske uomtvisteligt en betydelig fremgang. Saaledes steg mandtallet i Ystad fra 588 i 1683 til 1127 i 1700. Her var der jo ogsaa tale om en stigende eksport, forklaret ved byens frugtbare opland, og som Fabricius rigtigt fremhæver, havde byen ogsaa en fordelagtig beliggenhed som overgangssted til Sveriges tyske besiddelser. Det stigende mandtal i Lund fra 317 i 1683 til 698 i 1696 forklarer Fabricius, utvivlsomt med rette, som foraarsaget i alt væsentlig af universitetets genoprettelse. At ogsaa Helsingborgs indbyggertal voksede, saaledes som det kan sluttes af et mandtal paa kun 372 i 1684 og allerede 735 i 1695, er unægtelig noget vanskeligere at forklare (s. 255 f.). Man maa vel her have lov til at spørge, om trods alt ikke naboskabet med den rige Sundtoldby paa den anden side Sundet har givet visse fordele, der maaske ikke er helt lette at efterspore. Fra Malmö er der intet tilsvarende talmateriale. Af Bjurlings tabelmateriale ses, at Malmö væsentlig har fungeret som landsdelens importby. Det er dog klart, at Malmö med afstaaelsen til Sverige var kommet i en ufordelagtig stilling.

Paa regeringens og generalguvernørens bevidste forsværningspolitik i byerne gives slaaende eksempler. Ved ledighed indsattes med haard haand svenskfødte raadsmænd. Ogsaa søgte man paa enhver maade at faa indsat svenske rektorer og lærere ved købstadsskolerne. Rigtigt bemærker Fabricius, at man ikke kunne vente at bybefolkningen ville protestere i officielle skrivelser. Hertil var den for kuert og fattig. Alligevel kan der have været misfornøjelse, der blot ikke blev skriftligt nedfældet.

Ogsaa bønderne har faaet deres særlige kapitel, det syvende, der bærer titlen »Bønderne og inddelingsværket«. Efter indledende bemærkninger om udvandring og om snaphanerne, skildres det svenske militærsystem »inddelingsværkets« betydning for de skaanske krone- og skattebønder udførligt. Her har Fabricius dog, som han ogsaa selv fremhæver, i vid udstrækning kunnet bygge paa Alf Åbergs fremstilling i »Indelingen av rytteriet i Skåne i åren 1658—1700« (1947). Men han har dog ogsaa paa dette punkt selv gjort omfattende efterforskninger, hvis væsentligste resultat er, at svenske ryttere ikke blev rustholdere, men

at de skaanske bønder blev siddende paa deres gaarde. Og at netop de, der blev »rustholdere«, blev en slags overklasse blandt de skaanske bønder, udrustet med fordele og privilegier, og tilsidst endda yderligere begunstiget ved at maatte stille deres sønner eller svigersønner som ryttere. Dette skete dog først efter Karl XI.s død ved »Den store nordiske krigs« udbrud 1700. Det skal ogsaa fremhæves, at Fabricius har nedlagt et stort arbejde i at udnytte bevarede kirkebøgers oplysninger til belysning af almuens forhold. I kapitlets slutning fremhæves endvidere de fordele som bonden i Skaane havde frem for hans frænde vest for Øresund. Krone- og skattebønderne havde ret til at lade sig repræsentere paa de svenske rigsdage — dog kunne fæstebonden hos den adelige godsejer ikke deltage i valget af rigsdagsmænd. — Dette maatte give bonden selvfølelse. Holberg kunne ikke have ladet sin »Jeppe paa Bjerget« tage skikkelse af en skaansk bonde.

Efter et kort kapitel om »Krigen 1709—1710 og tiden derefter«, der viser, at Skaaningerne nu var blevet væsentlig forsigtigere med at forpligte sig overfor den danske konge, fremsætter professor Fabricius i et afsluttende kapitel »Skåne og Sønderjylland« betragtninger af almen karakter. Megen tænkning og viden er nedfældet paa den halve snes sider, det omfatter. Vi skal her særligt nævne Fabricius' fremhæven af Johan Ottosens afhandling i Sønderjydske Aarbøger fra 1890, hvori denne søger forklaringen paa Skaanes og Sønderjyllands forskellige skæbner i »at dansk og svensk rigssprog stod hinanden så nær dengang, at det ikke kunde føles svært for Skåningerne at ombytte det ene med det andet. Desuden talte Skåningerne, lige så lidt som den øvrige befolkning, dansk rigssprog, men dansk dialekt. Eller rettere sagt, de talte en hel række dialekter, der dannede jævne overgange fra Smålandsk mod nord til Sjællandsk mod sydvest, hvad der lettede forståelsen til begge sider. Det var ikke talesproget, men bogsproget, som Skåne ombyttede, og da Skåningerne dengang så at sige ikke læste bøger, kunde forandringen ikke berøre dem dybt« (s. 294). Knud Fabricius' kommentar hertil er, at der utvivlsomt er megen sandhed i Johan Ottosens betragtning. Men at problemet har mange andre aspekter. Fabricius hæfter særligt opmærksomheden paa adelsstanden, under hensyn til at de lavere stænder ingen politiske rettigheder besad. Om denne falder der haarde ord — men saadanne kan vel ogsaa med samme ret hæftes paa den gamle adel vest for Øresund. Det bemærkes ogsaa, at et bidragende moment til at den skaanske adels store flertal villigt føjede sig ind

under svensk styre, vel kan være, at adelen ved enevældens indførelse var berøvet al politisk magt i Danmark.

At ikke alene tiden var en anden, men ogsaa forholdene saa helt anderledes, da Sønderjyderne førte deres selvstændighedskamp forklares af Knud Fabricius med al hans videns autoritet. Man læse selv hans klart argumenterede fremstilling. Jeg skal vende mig til betragtning af Knud Fabricius' med klarsyn ytrede bemærkninger om forskelligheden mellem det stejle jyske og vel endnu stejlere sønderjyske sind og dansk øbosind. »Den skånske folkepsyke«, skriver Fabricius, »med dens tilbøjelighed til at bevæge sig i modsætninger, til at slå over fra optimisme til pessimisme, var mere i slægt med vore øboers karakter end med de stejle og sejge jydere, som stod Sønderjyderne nærmest«. Man kan, forekommer det mig, føre disse betragtninger endnu videre. Skaaningerne med det lettere sind, men rigtignok i ingen henseende ringere udrustet, staaer ogsaa som en ener i det nutidige Sverige. Saaledes er Skaane i dag en svensk provins af større særpræg end nogen anden af dette riges provinser.

Knud Fabricius har i sin sidste del af værket om Skaanes overgang givet langt mere end blot resultatet af flittige arkivforskninger. Han har ydet et vægtigt bidrag til at løfte sløret for den fortid, som man ikke alene kan granske sig til i skrevne dokumenter. For vel halvandethundrede Aar siden ville man have sagt, at han havde forsøgt at gribe om det usynlige og svævende, der kaldtes folkeaaften.

Astrid Friis.

V. Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets Direktør I (1823—64). Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 2. Universitetsforlaget i Aarhus. 1957. 287 sider.

Det er altid en egen Sag at skulle anmelde et første Bind af en større Skildring. Det gaar endda med en fortløbende historisk Fremstilling, hvor begrænsede Afsnit følger paa hinanden. Det er ulige vanskeligere med en Biografi. En Levnedstegning danner en samlet Helhed og skulde helst bedømmes som saadan. Det mærkes særlig stærkt ved Behandlingen af det foreliggende Værk, hvor Forfatteren yderligere lader Læseren føle Forholdet, idet han ganske øjensynligt holder sin mere almindelige Vurdering af Vedel tilbage til det andet Bind, som ikke er fremkommet, vel ikke engang skrevet. Man kan have forskellige Meninger om Berettigel-

sen af Fremgangsmaaden. Det lod sig utvivlsomt forsvare at have indskudt nogle samlende Bemærkninger allerede ved Slutningen af 1. Bind, som falder sammen med et tydeligt Skel i Hovedpersonens Levnedsløb. Arkivar Sjøquist har ikke gjort det, og den, der skal bedømme hans Bog, løber følgelig Fare for at laste halvgjort Arbejde.

I sig selv er Levnedsskildring en vanskelig Opgave. Det er umuligt at rive den Personlighed, det gælder, ud af hans Tid og hans Milieu. En Baggrund maa skabes; hvilken Dybde skal den have, hvor meget bør medtages af Almenudviklingen? Forfatteren har set Problemet, og han »har holdt [sig] for øje, at opgaven var at skildre [Vedels] særlige indsats«. Det er rigtigt; der ligger altid en Styrke i Begrænsningen, og han har gennemgaaende holdt den rette Linje. Men Begrænsningen skal vise sig i Planlægningen og Udformningen af Fremstillingen, ikke i selve Forskningsarbejdet. Og her er der Ting, som tyder paa, at Forfatteren ikke er helt sikker udenfor sit egentlige Emne, saaledes naar han lader Baron Bille-Brahe være Gesandt i Berlin (S. 69), gør den parlamentariske Understatssekretær Fitz Gerald til engelsk Udenrigsminister (S. 94—95) og taler om Hertugen af Augustenborgs »Arveafkald« i 1852 (S. 201).

Det er imidlertid Udenværker. Det drejer sig her om et Kæmpestof, som næppe nogen fuldt ud behersker. Vi staar ydermere i dette Tilfælde overfor et Førstearbejde af en Mand, der har en travl daglig Embedsgerning. Og det ovenfor sagte skal ikke og kan ikke rokke ved den Kendsgerning, at der fra Forfatterens Haand foreligger en velskrevet, fængslende og dybtgaaende Redegørelse for P. Vedels Livsgerning og Personlighedsudvikling i hans første 41 Leveaar. Selv om der, som tidligere sagt, ikke her er gjort Forsøg paa at tegne et samlet Billede af det danske Udenrigsministeriums berømte Mand, fremtræder det klart og skarpt ogsaa gennem den fortløbende Biografi. Forfatteren har dygtigt udnyttet det righoldige Akt- og Brevmateriale, der findes i Vedels Arkiv, og derved stillet ham og hans Virke i et noget andet Lys end det, der hidtil har omstraalet ham, i hvert Fald for det Livsafsniets Vedkommende, Bogen behandler.

Det kommer til at staa som Viggo Sjøqvists blivende Indskud i dansk Historieforskning.

Rækkevidden af den Omvurdering, som herefter maa foregaa, staar maaske ikke engang Forfatteren selv fuldkommen klar. Muligvis var han naaet til dybere Erkendelse af den, hvis han havde indladt sig paa en samlet Vurdering allerede nu. Han taler om »Vedels faste, energiske og resolute karakter« (S. 200). Det

stemmer ikke med de Kendsgerninger, som Bogen fastslaaer. Han var ikke alene i fem- og tyve-Aarsalderen usikker angaaende Spørgsmaal om Deling af Slesvig og Personalunion indenfor Monarkiet (S. 32—33, 34—35, 43). Det samme gentager sig femten-seksten Aar senere under London-Konferencen (S. 231—32), da han, som Sjøqvist med Rette mener, var naaet langt videre i Erfaring (S. 237). Det stod noget i Forbindelse med, at Vedel aabenbart ikke fattede den danske Politiks »Imponderabilia« i Spørgsmaalet om Personalunion indenfor det gamle Monarki, lige saa lidt som han forstod Partiforhold og Samfundsudvikling i Halvfjerdserne og Firserne.¹ Men paa ganske tilsvarende Maade skiftede ogsaa hans Bedømmelse af og Holdning til de Personer, han kom i Berøring med. Man skal derfor heller ikke overdrive Betydningen af hans Misfornøjelse med Hall.

Det gælder her at forstaa de to Mænds Forhold. Der har, ganske naturligt, under Indtryk af den Magtstilling, Vedel senere indtog i Ministeriet, været en Tilbøjelighed til at overvurdere hans Indflydelse allerede i Halvtredserne. Det er en Misforstaaelse. Af de fremmede Gesandter noterer kun Ungern-Sternberg hans Udnævnelse; først efter 1860 begynder han at omtales i deres Beretninger. Da han traadte til, var han uomtvistelig uerfaren. Han konciperede ganske vist straks næsten alle Ordre til Gesandterne og Forestillinger til Kongen m. m., men vi ved, at der stadig blev rettet i dem; han klager selv over det i sin Fremstilling af Danmarks Udenrigspolitik. Og til det sidste bevarede Hall sit faste Tag i Ledelsen af Ministeriet. Vi maa gøre os hans Stilling klar. Han var samtidig Konsejlspræsident og Udenrigsminister. Han havde mange Slags Gøremaal at varetage. I det daglige, administrativt rutinemæssige Arbejde fulgte han ikke med, men til det sidste var det væsentlig ham, der talte med Gesandterne. Det samme Forhold er kendt andet Steds. Den, der skriver dette, ved fra én af Gustav Stresemanns nære Medarbejdere, hvordan Rigskansleren tit kun var i Udenrigsministeriet en enkelt Dagtime, og dog var det afgjort ham, der ledede den tyske Politik.

Men selvsagt irriterede denne Kontrol Peter Vedel, og, selv-sikker som han var, havde han ganske naturligt meget at udsætte paa Halls Diplomati, navnlig da de ogsaa principielt havde forskellig Opfattelse. Vedel krævede »Courage til at fremkalde en Crise«;² han var følgelig med til at drive den Politik frem, som fik Udtryk i Marts-Kundgørelsen 1863; Hall holdt hen, ikke for at trække Sagen i Langdrag, men i Haab om dog endelig at naa til

¹ Breve til Krieger i Da. Mag. 7. R. III.

² Vedel til Quaade 20. IV. 1861 (Q's Arkiv).

en Ordning af Helstatens Forhold, der kunde virke i Praksis og for at undgaa Krigen. Men dette medførte selvfølgelig Brydninger, som Hall for Resten tog paa den menneskelig smukkeste Maade — hvad ogsaa Sjøqvist anerkender (S. 200—01) — og forøvrigt anerkender ogsaa Vedel selv ved Lejlighed Halls Dygtighed og forsvarer den danske Politik i Almindelighed.¹

Det er Vedels Embedsgerning og Indstilling til offentlig Virksomhed, man navnlig kan følge i Sjøqvists Værk, fra hans første Begyndelse i Ministeriet, hans famlende Forsøg med Vejledning af Gesandterne gennem Situationsberetninger i Vinteren 1858—59 og hans senere langt mere interessante Privatkorrespondance med dem og andre. Der er her til Tider Tankelyn som hans Brev af 1. August 1864 til Henning Hamilton, hvor han haaber »paa en tredje Akt i Dramaet«. Men sikker var han aldrig i sit Skøn. Han tog, maaske i nogen Grad vildført af Quaades Beretninger fra Berlin, lige straks fejl af Bismarck², og han kunde endnu i sin Fremstilling af Danmarks Udenrigspolitik ikke fuldstændig frigøre sig fra sin oprindelige Opfattelse. Hans Bedømmelse af storpolitiske Forhold i 1870erne er ogsaa mærkeligt svingende³.

Saa meget om Vedels politiske Indsats og Opfattelse. Som Sjøqvists Værk er anlagt, faar vi kun mere glimtvis noget at vide om Vedels personlige Forhold. Forfatteren ser hans Memoirebrudstykkets Upaalidelighed ved Skildringen af Udnævnelsen til Departementschef i 1858 (S. 69 smlgn. S. 71); han tager med Rette Forbehold overfor hans Bedømmelse af Embedsmændene i Udenrigsministeriet (S. 74—75); han paapeger rigtigt, at Vedels Optræden præges af en vis Skyhed, som i Bogen forklares med hans Opdragelse, og som ogsaa viser sig i hans Utilbøjelighed til at træde offentligt frem (S. 9—10, 16, 21—22)⁴.

¹ Vedels Papirer: »Sager af mere personlig Art« IV, og »Politiske Notater og Afskrifter« VIII. IX. X. XI.

² Vedel til Quaade 14. XI. 1863: Skulde det virkelig være Tilfældet at B[i]s[marck] har villet narre os? Hall har altid havt den Tro.« (R.A. Instruktioner til Quaade). Halls Forventninger til Bismarck var altsaa næppe saa store, som Sjøqvist mener (S. 155).

³ Vedel til Krieger 26. VI. 1874 og 17. VII. 1879 (Da. Mag. 7. R. III, 296—97, 315—16).

⁴ En Bemærkning om, at Vedel »hele livet igennem betragtede« »kirken og religionen . . . med stor skepsis« (S. 26) er i hvert Fald ikke rigtig, naar det gælder *hele* Livet. Der findes en mærkværdig Optegnelse fra hans Haand umiddelbart efter hans første Hustrus, Annette Mourier-Petersens Død og lige inden, han begiver sig ud paa sin Udenlandsrejse 1858: »Gud og Annette alene vide om det skal blive mit Lød nogensinde igien at blive et Menneske. De vaage over mig . . . altsaa med Guds Hjælp og ved min søde Annettes Beskyttelse prøver jeg«.

Det er rigtigt nok alt sammen. Andre vil maaske end stærkere understrege de utiltalende Sider af Vedels Personlighed, som træder frem af Memoirerne, der vistnok væsentligt bygger paa hans Hukommelse. De er ikke alene upaalidelige, men rummer mange Oplysninger, der bærer et uhyggeligt Præg af Sladder. De giver et stærkt Indtryk af »Professorpartiets« Intelligenshovmod og Bornethed; det er ikke alene Personalet paa Amalienborg, som faar Skudsmaal for Uformuenhed; Medlemmerne af Ministeriet Rotwitt rystede Vedel med deres Grovhed, og man lægger særlig Mærke til dette, naar man husker hans egen Uvilje mod de svenske, aristokratiske Diplomater¹. Det fremgaar iøvrigt ganske tydeligt af Brevene fra Rejsen 1858 til Frankfurt, Paris og London 1858, hvor svært han har ved at komme i Kontakt med Mennesker. Blev det bedre med Aarene? Fru Heiberg har i hvert Fald fundet ham forlegen². Vedel synes at have været en ensom Mand, men som saadan levede han under alle Omstændigheder i umiskendelig Tilfredshed med sig selv.

Alt dette er Betragtninger som Arkivar Sjøqvists Undersøgelser og Sammenstilling af Kendsgerninger i hans nye Bog har givet Anledning til. Anmelderens Opfattelse kan i mange Tilfælde være en anden end Forfatterens, men dette forringer, heller ikke i hans Øjne, Værdien af det Arbejde, der er foretaget, det Indskud, der er gjort. Og der er ingen Grund til at uddybe disse Modsætninger; naar denne Anmeldelse fremkommer i »Hist. Tidsskrift«, foreligger forhaabentligt et Værk, der redegør for den almindelige national- og ydrepolitiske Begivenhedsgang ud fra mit Synspunkt. Saa kan Læserne til den Tid dømme de forskellige Betragtningmaader imellem.

Kun angaaende et Par specielle Punkter skal der endnu gøres enkelte Bemærkninger.

Forfatteren beklager, at Vedel, da han overtog Stillingen i Udenrigsministeriet 1858, ikke havde erhvervet »den fornødne praktiske ballast« (S. 70). Det er i og for sig rigtigt, men hvad der lægges Vægt paa er aabenbart »den erfaring, der ene erhverves gennem årelange ophold ved repræsentationerne i udlandet« (S. 69, 70). Erfaring er en uvurderlig Ballast, og at Vedel her manglede noget ved sin Tiltræden er givet. Men ærlig talt skorter det noget her, naar Bluhme og Quaade derpaa (S. 79) fremhæves som Bærere af »den erfaring om udenrigspolitiske spørgsmål, der fra gammel tid fandtes i riget«. Bluhme havde nemlig, efter hvad

¹ Scandia XXIII, 125 ff.

² Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger — En Samling Breve I, 34.

hidtil er bekendt, ikke haft noget aarelangt Ophold ved Repræsentationerne i Udlandet. Quaade havde været midlertidig Sekretær ved Gesandtskabet i Berlin fra December 1847 til Juni 1848, men kom derefter først ud som Gesandt i 1860¹. Bluhmes Embedsbane havde ikke bragt ham i noget Forhold til Monarkiets Udenrigspolitik; han havde *her* ingen praktisk Erfaring, da han i Efteraaret 1851 pludselig overtog selve Udenrigsministeriet. Quaade havde været en paapasselig Ekspeditionssekretær og Departementschef, men man forfærdes simpelt hen ved at læse hans Depecher fra Berlin i Begyndelsen af 1860erne; der er aldrig noget Forsøg paa en samlet Redegørelse for Stillingen i Tyskland; den polske Opstand nævnes vistnok ikke en eneste Gang; politisk set møder vi Øde og Tomhed. Depechernes Ballast er Udviklingen af hans egen Helstatsopfattelse. Det er et Vidnesbyrd om, at der næppe »fra gammel tid« fandtes nogen »erfaring om udenrigspolitiske spørgsmål . . . i riget«. Danmark havde før 1848 eller 1846 en lille Menneskealder igennem ikke haft nogen Udenrigspolitik.

Som sagt: Erfaring er en god Ting. Men Bismarck havde f. Eks. ingen Erfaring i *tysk* Politik, da han i 1851 gik som Gesandt til Forbundsagen; alligevel fik han hurtig afgørende Indflydelse paa den preussiske Regerings Holdning. *Hans* Ophold ved Repræsentationerne i *Udlandet* indskrænkede sig til Aarene fra 1859 til 1862 og han foragtede forøvrigt altid Fagdiplomater. Camillo Benso di Cavour havde aldrig gjort Tjeneste i de famøse Repræsentationer, da han ved Nytaar 1855 ogsaa overtog Udenrigsministeriet, og om ham udtalte den gamle Metternich alligevel allerede efter Paris-Kongressen: »Den diplomatiske Kunst ligger for Døden; der er i Europa kun en eneste Diplomat, og han er ulykkeligvis imod os. Den Mand er M. de Cavour«. Uden diplomatiske Forudsætninger overtog ogsaa Chr. A. Bluhme Udenrigsministeriet i 1851; og han beherskede — trods dette — meget hurtigt Regeringen, men om *hans* Resultater har Meningerne været delte, og nogen Cavour var han ikke.

Der er for Resten ingen Grund til her at gaa særligt i Rette med Arkivar Sjøqvist. Hvad han siger, er sagt mange Gange før, og gentages det ikke tit ganske tankeløst? Men heldigt vilde det være éngang for alle at naa til Klarhed over, at administrativ Dygtighed og diplomatisk Rutine er et, politisk Viden og Forstaaelse

¹ Brødrene Plessen, som ogsaa nævnes i denne Sammenhæng, havde ubestrideligt opholdt sig længe ved »repræsentationerne i udlandet«. Men mener Forfatteren virkelig, at Otto Plessens Opræden i Sommeren 1864 vidner om politisk Indsigt?

noget andet. Ogsaa dér kræves der Erfaring, men den lader sig ogsaa erhverve andet Steds end i Repræsentationerne.

Spørgsmaalet har forøvrigt Sammenhæng med noget andet og mere: Hvordan vurderer Forfatteren egentlig hele den Politik, der blev ført under *Vedels aktive Deltagelse*? Har han virkelig fundet sit Standpunkt til den? Han erkender, at »dybest set lå svagheden ved forfatningsværket der i, at det ikke var muligt ved statsretlige regler at bygge bro mellem to nationale elementer, der med en naturkrafts uimodståelighed arbejdede sig væk fra hinanden« (S. 59), og naar han ydermere ser, at de holstenske Stænders Betænkning fra 1859 var »ganske uacceptabel for regeringen«, og naar disse Fordringer vitterligt stilledes af Det Tyske Forbund og de tyske Stormagter, trods deres Anerkendelse af Fællesforfatningen af 2. Oktober 1855, hører saa ikke ethvert rimeligt Haab om en fornuftig Forstaaelse og Forligelse uhjælpeligt op? Er man da ikke inde under en Skæbne? Og bliver Kritik og Gnaveri angaaende Enkeltheder i den Politik, der er ført, saa ikke temmelig ørkesløs?

Erik Møller.

J. E. Sars. Brev 1850—1915. Utgitt med innleiing af Halvdan Koht. Oslo 1957. 286 s. — Caspar Paludan-Müller. Et Udvalg af hans Optegnelser og Breve. Af Bjørn Kornerup. I—II. Kbh. 1958. XXXII + 226 + 360 s. — Caspar Paludan-Müller: Viden-skab og skole. Selvbiografi og taler. Århus 1958. 128 sider.

Litteraturen om danske og norske historikere er i det sidste par år forøget med tre kildeudgaver. Halvdan Koht, der jo før har offentliggjort sjældent vægtige kilder til norsk åndshistorie i 19. årh., har samlet hvad han har kunnet finde af breve fra J. E. Sars og forsynet dem med — stedvis lovlig kortfattede — oplysninger samt en lang og levende indledning om »Ernst Sars og dei andre«, som giver meget der ikke fremgår af brevene. Bjørn Kornerup nåede før sin død i alt væsentligt at fuldende manuskriptet til et fyldigt udvalg af breve og optegnelser fra C. Paludan-Müllers hånd¹. Fru Else Kornerup har udsendt samlingen, der med sin fine, varmt følte karakteristik af brevskriveren og sine grundige noter danner en smuk slutsten på dr. Kornerups livslange flittige og kyndige udgiverarbejde. Senest er som hilsen til C. O. Bøggild-

¹ Dr. Kornerup oplyser i indledningen (s. X), at Aage Friis for en menneskealder siden planlagde en sådan udgave og lod tage en del afskrifter, som han senere overlod til Ellen Jørgensen. Hun testamenterede materialet til dr. Kornerup, »der har forøget det med mindst to Trediedele«.

Andersens 60-års dag udkommet Caspar Paludan-Müller: Viden- skab og Skole. Bogen indeholder en også i dr. Kornerups udgave aftrykt, ufuldendt selvbiografi af Paludan-Müller fra 1870erne, en halv snes af hans taler ved forskellige skolehøjtideligheder samt en tidligere offentliggjort afhandling fra 1841 om historieundervis- ningen i de lærde skoler, alt dygtigt kommenteret og i indledning- en stort set træffende analyseret af Vagn Dybdahl.

Mange store overraskelser bringer det nu fremlagte materiale ikke. En del af det er allerede udnyttet og adskillige af de bedste stykker citeret bl. a. i Trygve Ræders biografi af Sars fra 1935 og i Ellen Jørgensens afhandling om Paludan-Müller i dette tidsskrift (9.r.V), hvor flere vigtige breve er trykt. Navnlig bliver læseren skuffet, hvis han venter at finde væsentlige, hidtil upublicerede bidrag til forståelse af de to som historikere. For Sars' vedkom- mende må den slags søges i hans efterladte optegnelser, som er brugt bl. a. af Knut Mykland i hans studie over Sars' historiske grundsyn (Grandeur et décadence (1955)). Og dr. Kornerup har med sit udvalg af breve og notater villet belyse personligheden mere end forskeren; han har endog udeladt nogle breve der be- handler specielle historiske spørgsmål, ikke blot når Paludan- Müllers meninger herom er kendt fra hans trykte arbejder, men også når de »repræsenterer overvundne Stadier i Forskningen«, hvad der i dette tilfælde måske nok er et diskutabelt udgiver- princip. Alligevel vilde man nødigt undvære noget af de tre værker. Alt hvad der kan hjælpe os til at forstå de to store historikere og usædvanlige mennesker har betydning, og især dr. Kornerups ud- gave indeholder mange enkeltheder af megen interesse. Både dan- skeren og nordmanden skrev desuden godt for sig, skønt de vist kun sjældent med større iver satte pen til brevpapiret. I Sars' mest korte breve er stilen klar og fast, og gennem Paludan-Müllers tungere sætninger mærker man jævnlig som hans udgiver siger løvens klo. Han havde rejsning som mand og forsker.

Det er ejendommeligt at læse om de to jævnsides, fordi de menneskeligt og i deres fag repræsenterer vidt forskellige typer. Deres løbebane formede sig jo også forskelligt. Om Sars stod der strid; men den noget nervøse, charmerende og venesæle mand fik medvind og nåede endnu ung stor anerkendelse og den stilling han attråede, dog først efter at have afgivet en erklæring om sit forhold til positivismen, der er blevet kritiseret som mindre op- rigtig (Brev, 39 f., 97 f.). Han undgik en del af livets besværlig- heder ved at forblive ungkarl og leve sin meste tid i moderens hjem; hun skabte »Norges eneste salon«, hvor sønnen i muntert lag med sine og husets mange begavede venner kunde øve sit

sjældne talent for samtale. Han knyttede sig tidligt til en åndsretning, der voksede sig stærkere i hans manddomstid, og en national politik, der sejrede inden han døde. I århundredets sidste decennier var han en af de centrale skikkelser i norsk kulturliv, beundret også blandt dem som angreb hans meninger og med venner også udenfor den radikale intelligens. Selv om hans tankeverden bærer spor af romantikken, blev det Comte og Buckle, Darwin og Spencer, der tydeligst prægede hans optimistiske livs- og historieopfattelse. — Den en generation ældre, tungere Paludan-Müller levede størstedelen af sit liv borte fra hovedstaden, uden tilfredsstillende studiemuligheder, jævnlige misfornøjede med at københavnerne så provinsboere over hovedet. Først i en høj alder fik han den universitetsstilling, hans evner og arbejder gjorde ham selvskreven til. Hans ægteskab synes at have været harmonisk, men familien ramtes af sorger, den største vel sønnen Jens' død, hvorom en gribende optegnelse handler (Kornerup I, 56 f. = Hist. Tidsskr. 9. r. V, 406 f.). Paludan-Müller havde nok lettere end Sars ved i det lange løb at holde sig selvstændig overfor anskuelse, der var gængse i hans milieu, og blev vist med tiden en ensom mand uden mange meningsfæller. I hvert fald i sin alderdom kunde han gribes af mismod over sit arbejde, og tvivle på at det nyttede »et Folk uden Fremtid at kjende sin Fortid« (Kornerup II, 283). Af livssyn og som historiker var han tilsyneladende uanfægtet af de moderne strømninger, der prægede Sars, han fik vigtige impulser fra Tyskland, mens Sars især lod sig påvirke af fransk og engelsk tænkning. Paludan-Müller kunde drømme om kritisk at gennemforske og fremstille en periode af Danmarks historie og give »et omfattende, udtømmende, heelt og samlet Billede af de svundne Tider i en læselig, om ikke tiltrækkende Form«; han havde dog nok sin styrke i den for fagfolk skrevne skarpsindige enkeltundersøgelse, ofte med vidt perspektiv, hvor Sars gav sit bedste i store, åndfulde oversigter, der for en bredere læsekreds skulde blotlægge udviklingens lange linier. Danskeren vilde langsomt bygge op fra grunden, nordmanden fandt hastigere sine ideer bekræftet af kilderne.

Der findes dog interessante lighedspunkter mellem de to, som iøvrigt ikke nævner hinanden i deres breve. De blev i deres ungdom stærkt grebet af den nationale bevægelse i deres land, reagerede imod den politiske skandinavisme, men havde blikket åbent for den europæiske kultursammenhæng — skønt de ikke kendte meget til Europa af selvsyn, for Paludan-Müller nåede aldrig længere bort end til Stockholm, Sars dog til Paris. Begge mente, eller kom til at mene, at en demokratisk politik vilde tjene den nationale sag (jfr. Ræder s. 88, 192 f.). Der er også noget beslægtet

i deres syn på historikerens opgave i hans folk: Sars bruger lovlig håndfast sin forskning som politisk våben og har let ved at vise sine landsmænd vejen frem ved hjælp af deres fortid; men Paludan-Müller kan dog tale om, at historikeren skal lære folket at forstå sin nutid og »ane sin Fremtid«, og han mener sig i stand til at skrive et værk »af høi Betydning for Folkets Liv« (Kornerup I, 52 = Hist. Tidsskr. 9.r.V, 398). Begge så det historiske forløb som en nødvendig udvikling, væsentlig styret af åndelige faktorer, hos Sars de »almene ideer«¹; samtidig følte de sig tiltrukket af de store skikkelser i historien, og Sars endte som genidyrker. Begge led den skæbne, at en meget stor del af deres synspunkter og resultater snart blev forkastet, uden at det har svækket beundringen for den åndskraft der lyser ud af deres værk, og for de frugtbare incitamenter det har givet senere forskere. Om de to kunde man hævde anvende det ord af Francis Bacon som Paludan-Müller et sted (Kornerup II, 258) citerer, at sandheden snarere fremgår af fejl end af forvirring.

Halvdan Koht har gjort sig megen umage for at opspore ukendte breve fra Sars, men desværre ofte med negativt resultat. Lange brevrækker til flere af hans nærmeste venner synes at være forsvundet, og af familiebreve er der næsten ingen. Lykkeligvis er dog brevene til Bjørnson bevaret og kan danne ryggraden i udgaven. Den handler kun lidt om historie, men meget om Sars' mange andre interesser og om hans forhold til mennesker. På de punkter kaster brevene, uden nogensinde at blive intime, lys over mere eller mindre kendte sider af hans væsen og udvikling: hans emancipation fra den danskorienterede morbroder Welhaven² og tilslutningen til venstre, som han så at sige forsynede med en opfattelse af Norges historie, hans radikalisering og voksende kritik af Johan Sverdrup, hans irritation over bureaukratiet og kirken (og folkehøjskolen). Hans forskellige forsøg på gennem nye tidskrifter at bringe bevægelse i det norske åndsliv, på linie med brandesianerne i Danmark rejse problemdebat og kæmpe for åndsfrihed mod »fordomme« og »halve overbevisninger« — efter programmet med et sådant frisind, at det ikke kom ham »så meget an på, *hvad* man tror, som, *at* man tror«; overfor »Kristianiabohømen« stejlede han dog (s. 102, 113 f., 162, 171). Karakteristisk

¹ Om Sars' med årene voksende forståelse for de økonomiske faktors betydning se Mykland: *Grandeur et décadence*, 55 f. Heller ikke Paludan-Müller var uden sans for dette forhold, se f. e. Kornerup I, 10 og II, 185.

² Sars' norsk-nationale indstilling og kritik af danske-styret i Norge hindrede som brevene illustrerer ikke at han havde venner og beundrere blandt fagfæller i Danmark. Ved universitetsjubilatet 1879 blev han æresdoktor sammen med sin ungdomskammerat og antagonist Ludvig Daae.

er hans stilling til målsagen: han krævede både landsmål og rigsmål anerkendt i den historiske sammenhængs og retfærdighedens navn, men rigtignok under forudsætning af at målrejsningen ikke blev et forsøg på at få sanktioneret et »Bonde- eller Almuevæsen« og at folkesprogets anerkendelse ikke opfattedes som et »Fribrev til at lægge sig på Ladsiden og tulle sig ind i Skindfelden« (s. 200 f.). Adskillige bemærkninger om skønlitterære arbejder røber Sars' forkærlighed for digtning med social og politisk tendens, undertiden måske hans svigtende æstetiske smag. Det kan også være at et par af de her trykte anbefalinger skyldes den alt for store godmodighed mod supplikanter, som samtiden tillagde ham. Men der er tillige vidnesbyrd om hans ægte sans for rig og levende menneskelighed, selv når den antog højst ukonventionelle former. Han foretrak Bjørnson for Ibsen og Vinje for Aasen (s. 201).

Der er unægtelig andre toner i Paludan-Müllers skoletaler med deres lidt gammeldags sprogform, deres talrige spor af den hegelske og romantisk-filosofiske terminologi og deres religiøse ånd. Opdragelsesidealet er humanistens, der stiller det menneskelige over det nationale og ser studiet af den klassiske oldtid som grundlaget for dannelsen, også fordi det knytter os til det europæiske kultur-fællesskab uden at udviske vort nationale særpræg (s. 72, 83). Undervisningen skal først og fremmest bygge på lærerens personlighed (s. 64). Helt igennem sætter Paludan-Müller høje etiske og religiøse mål for skolens arbejde: dens hovedopgave er at opdrage ungdommen til sand dannelse, dannelse er »en stadig Kamp for at opdrage sig selv« og »Selvopdragelsens Gjenstand er det dybeste i Menneskets Væsen: Samvittigheden, Villien, den Side af det Menneskelige, der vender mod Himlen. Først den er virkelig dannet, . . . der vil Guds Villie« (s. 84). Arkivar Dybdahl mener åbenbart at Paludan-Müller uden at være vanekristen naturligt er gledet ind i den form for religiøsitet der var »herskende blandt tidens akademikere« (s. 30). Han havde dog sine anfægtelser (se bl. a. Hist. Tidsskr. 9. r. V, 364 f.). Det kan også være tvivlsomt, om Paludan-Müllers form for kristendom er så påvirket af Hegel som udgiveren tror; nogle af de udtryk han anfører som bevis (s. 31 f.) er i hvert fald ikke specifikt hegelske.

I dr. Kornerups udgave mærker man sig Paludan-Müllers indtagende breve 1826—45 til hans kæreste og senere hustru. Udgiveren fremhæver med rette at disse breve fra de unge og yngre år¹ viser sider af hans væsen, der savnes i det vedtagne alvors-

¹ Enkelte af de mere karakteristiske steder er allerede citeret af Sejer Kühle, f. e. Fr. Paludan-Müller I (1941), 140 ff. Det politiske stof er delvis benyttet i Danske politiske Breve.

tunge billede af ham. Han folder sig rigtigt ud i den menneskelige varme under forlovelsestiden og ægteskabets første år. Han finder sig helt godt til rette i det odenseanske milieu, røber lune og elskværdige menneskelige svagheder, færdes når lejlighed gives flittigt hos de talrige medlemmer af familien og dens venner og skyer heller ikke selskabeligheden på de fynske herregårde (han hørte jo gennem sin og hustruens slægt ligesom Sars til embedsoverklassen); han smager »temmelig stærkt« på husets delikate syltetøj, bliver lystig af et glas punch, hygger sig ved en l'hombre og går på komedie. Stemningen er en anden i brevene fra Nykøbing, hvor han var rektor 1852—72. Han forklarer selv at en voksende tung-hørighed, økonomiske »og øvrige rent private« forhold, deriblandt vel hustruens svagelighed, samt ønsket om at »holde sammen på« fritiden nødte ham til efterhånden at indskrænke sin omgang med andre til et minimum (I, 9; II, 279, 282 f.); han synes i denne periode heller ikke at have søgt regelmæssig skriftlig tankeudveksling med fagfæller (jfr. II, 237 f.), selv om han af og til overfor nordmanden Chr. Lange, Allen eller C. T. Engelstoft giver sig tid til at gøre rede for et af de historiske problemer der optager dem og ham. Man sporer en vis sky for at trænge sig på, og let ved at lukke sig op for andre havde han næppe. Han ønskede i hvert fald nu at spare sin kraft til embedspligterne og studierne. Hans æresfølelse var stærk og sårbar, hvilket bl. a. fremgår af mærkelige ytringer under arbejdet med disputatsen (I, 160, 166, 172), og i Nykøbing satte han alt ind på at kappes med de bedste som skolemand og historiker. Han vilde ikke nøjes med »en Buket af Smaablomster«, men stræbte bevidst efter »den hele, fulde, ufor-gængelige Krands«. »Jeg misunder ikke Ungdommen den skyldfri Livsnydelse; men et høit Sind spilder ikke Tid og Kræfter på den«, hedder det i en optegnelse, der synes at være fra 1850erne (I, 51).

Desværre for den der interesserer sig for Paludan-Müllers personlighed er brevene til hans hustru næsten de eneste af mere fortrolig karakter. Man vilde gerne have set hvad han skrev til sin far og sine brødre, eller til juristen Carl Liebenberg, som han 1829 betegnende nok kalder den eneste ven han har haft (I, 96), men intet eller kun tilfældige stykker synes bevaret. En venskabelig-åbenhjertig karakter har dog de halvhundrede breve fra odense-tiden til præsten og historikeren J. L. Rohmann, Paludan-Müllers lidt ældre arbejdsfælle i det fynske litterære selskab. De behandler historiske, litterære og politiske spørgsmål og belyser bl. a. Paludan-Müllers positive vurdering af den ældre danske enevælde (II, 31 ff.). Mindre givende er brevene til Vedel-Simonsen, og af

brevene til Chr. Lange og Allen turde Ellen Jørgensen have meddelt det vigtigste.

En række skrivelser til undervisningsinspektør Madvig giver oplysninger om Paludan-Müllers pædagogiske synspunkter og virksomhed. Den ikke specielt skolehistorisk interesserede læser vil dog måske snarere fæste sig ved de værdifulde, tildels nye enkeltheder om hans politiske udvikling, som ikke mindst optegnelserne bringer. Det er måske rigtigt at han af natur var konservativ, han var det i hvert fald af opdragelse, men det var ikke en forstøket konservatisme. Den »ultraliberale« opposition før 1848, især som den fik udtryk i pressen, fandt han ofte vulgær, men han var ingen ukritisk beundrer af den enevældige regering og meget skeptisk overfor Christian VIII. 1842 er han optaget af Lehmann, håber i februar-marts øjensynligt på at han vil »søge Forsoning med den bedre, finere, aandedigt-aristokratiske Deel af Nationen«, og tilføjer de bemærkelsesværdige ord, at man kun vil kræve moderation af ham, ikke fornægtelse af hans politiske anskuelse, thi »vi ere jo dog i Grunden alle af hans Mening, hvad Theorien angaar«. Efter ministerskifterne s. å. tænker han sig et øjeblik muligheden af Lehmann som lederen under den nationale vækkelse, han drømmer om og finder fornøden, og som ikke blot skal føre til et klarere forhold til hertugdømmerne og et stærkere forsvar, men vise sig i dygtiggørelse og opsving på alle åndelige og materielle områder. Når han forudsætter at Lehmann opgiver »alle disse bornerede constitutionelle Skrig« for »det ene Fornødne«, er det tilsyneladende mindre af uvillie mod en fri forfatning i og for sig, end fordi han mener at den vil sprænge monarkiet (I, 17—27, 41 f.; II, 60, 96). Da bruddet mellem tysk og dansk i 1848 var uafvendeligt, opgav han som bekendt enevælden og krævede en fri forfatning på bredest mulige basis for at samle folket. På rigsforsamlingen foretrak han et »velskabt« etkammer for martsministeriets lokammer, men i underhåndsforhandlinger med højre, som en interessant optegnelse handler om (I, 43—50), holdt han fast ved den almindelige valgret, og til sidst sluttede han sig til Bruun-Jespersens forslag. Endnu ved rigsrådvalget i Nykøbing 1865 stemte han (selvredie blandt byens vælgere) for skolelærer Hansen og mod Monrad, for at sige nej både til den »doktrinær-skandinaviske Retning« og den reviderede grundlov (I, 57 f.). Hvad der nu foreligger bekræfter det indtryk, at få er gået ind i dansk offentligt liv med en renere villie end Caspar Paludan-Müller.

Poul Bagge.

Edvard Bull: Arbejdermiljø under det industrielle gjennebrudd. Utgått av Norsk Folkemuseum. Oslo 1958. 412 sider.

Det er allerede et omfattende værk, der er udført af den norske historiker Edvard Bull den Yngre (f. 1914) — som ikke må forveksles med den afdøde professor ved Oslo Universitet Edvard Bull den Ældre (1881—1932). Takket være den Yngres indsats foreligger den norske arbejderklasses historie nu til dels bedre oplyst end den danske, skønt man i Danmark både på Instituttet for Historie og Samfundsøkonomi og på Nationalmusæet har dyrket studiet gennem en årrække.

Edvard Bull har i tidens løb været beskæftiget på forskellig vis, men er nu knyttet til Norsk Folkemuseum på Bygdø ved Oslo og leder her indsamlingen af arbejdererindringer. Hans interesse for arbejderens historie går tilbage til hans tidlige ungdom. Med undtagelse af beretningen om historikermødet på Lillehammer 1948 og den kvikke gymnasielærebog »Nordmenn før oss« (1948) handler alle hans skrifter om arbejderforhold; mest bemærkelsesværdig er måske »Arbejderklassen i norsk historie« (1947), men den nu udkomne bog »Arbejdermiljø« er lige så vægtig.

Bogen forfølger to formål, dels at give en skildring af det miljø, der nævnes i titlen, dels at søge klarhed over, hvad værdi de indsamlede arbejdererindringer har for historikere.

Til belysning af miljøet giver Edv. Bull en skildring af arbejderens kår i tre forskellige industristrøg, nemlig i Fredrikshald (Halden), Fredrikstad og Sarpsborg, alle tre beliggende i Smålenenes amt i det sydøstligste Norge. Disse lokaliteter er valgt, fordi landskabet her er det mest industrialiserede i Norge, og fordi den industrielle tradition her går længst tilbage.

Der er næsten tale om et stykke lokalhistorie, og som sådan byder bogen på svært hyggelig læsning. For hver af de tre byer med omegn gives en skildring af industrivirksomhedernes art og omfang, af deres ledelse, af arbejderens løn, boligforhold, mad, klæder, af deres drukkenskab og afholdsbevægelser, af konjunkturer og arbejdsløshed, af patriarkalske forhold (i Norge kaldet paternalisme), af fagforeninger, liberale og socialistiske strømninger og af arbejderklassens indflydelse på stortingsvalgene, alt i perioden fra omkring 1870 og indtil 1914.

Grundlaget for den ældre norske industri var skovene. Dens materiale var tømmeret. Bogens miljø omfatter derfor tømmerfløtere, savbrugsarbejdere, høvleriarbejdere, plads- og havnearbejdere — længere fremefter arbejdere i cellulose-, sulfit- og papirfabrikker.

Bull har i forvejen udgivet de to første bind af en serie erindringer »Arbejdsfolk fortæller« (1953—55), hvoraf det første bind indeholder erindringer fra papirindustrien, det andet fra savbrug og høvlerier. For at sætte dette materiale i kritisk belysning har han nu søgt oplysninger fra en række andre kilder, såsom de lokale aviser, medicinalindberetningerne og den offentlige statistik, især folketællingerne og industritællingerne. Der er ikke sparet på besværet med at foretage optællinger efter grundmaterialet.

Forholdene var ret forskellige i de tre omtalte byer. Mest gammeldags tog de sig ud i Fredrikshald. Heromkring lå fra gammel tid en række savbrug, hvis ejere bestandig havde dannet en tætsluttet kreds. I 1854 ophævedes savbrugsprivilegierne, og 1859 gik ejerne sammen i et enkelt firma, kaldet »Saugbrugsforeningen«, der også drev høvleri og siden træsliberi. Ledelsen var her forholdsvis patriarkalsk. Søn fulgte far i bestillingen, og de tilvandrede arbejdere spillede ikke så stor rolle. Der blev sørget for billige arbejderboliger med tilbehør af kartoffeljord og grisehus. Arbejderne havde det vel småt, men led ikke nød. Særlig boligerne blev i tidens løb bedre. Ved periodens begyndelse var det almindeligt, at to boliger delte et køkken, og i øvrigt rådede hver familie kun over et rum. Ved slutningen havde mange arbejdere eget hus med to eller flere rum og køkken for sig selv. I perioden 1875—1905 var reallønnen kun svagt stigende; først derefter steg dens kurver stærkt.

Mere nybrud spores i Fredrikstad. Her var ingen større tradition, men i 1860'erne groede dampsavværker og høvlerier op under ledelse af byens »grosserer«. Man fik derfor brug for ny arbejdskraft, og en betydelig tilvandring fandt sted, bl. a. fra Sverige. Under højkonjunkturen i begyndelsen af 70'erne dyngedes arbejderne sammen i de forhåndenværende boliger, og børnearbejdet spillede en stor rolle. Det er en interessant bemærkning, at børnearbejdets tilbagegang henimod 1880 formentlig skyldes krisen. Arbejderne var her i hårde vintre mindre sikret end i Fredrikshald og måtte undertiden gribe til skovhugst og sildefiskeri for at klare sig; men det skete, at de kom i nød. Drikkeri, slagsmål og prostitution trivedes bedre end i Fredrikshald, men modvirkedes dog meget af afholds- og missionsbevægelser, og boligstandarden forbedredes i tidens løb meget.

I Sarpsborg var der i endnu højere grad end i Fredrikstad tale om en grundlæggning af virksomheder, og her blev forholdene stærkt bestemt af de to store foretagender Hafslund og Borregård, der var Norges største industribedrifter. Deres herskab boede slet ikke i byen, og den daglige ledelse var overladt til disponenter. Her blev kapitalismen derfor rene kultiveret. I den

første periode var der mellem den tilvandrede arbejdskraft mange unge, og kårene blev ret ulige for gifte og ugifte. I visse kredse var det i 1860'erne så fattigt, at smør på brødet hørte til sjældenhederne, og 1861 konstateredes 52 tilfælde af skørbug. Arbejdsreglementer og disciplinærstraffe spillede her en større rolle end i de to andre byer.

Efter at have skildret det strengt materielle grundlag for arbejderens tilværelse, går Edv. Bull nu ikke stærkt ind på det immaterielle, indlader sig f. eks. ikke videre med et sådant fænomen som folkeoplysningen; men han søger dog at finde ud af, hvad arbejderne tænkte om deres arbejdsgivere, siger derimod så godt som intet om det omvendte, hvad arbejdsgiverne tænkte om arbejderne.

Han deler arbejderne mellem dem, der accepterede forholdene, og dem, der protesterede, og finder kriteriet herfor i deres stemmeafgivning ved valgene til stortinget. Han kaster i den forbindelse et øje på fagorganisationernes opkomst og socialismens udbredelse. Begge dele var tydeligt senere på færde end i Danmark. For Fredrikstad ser det ud til, at socialismen trivedes bedst, hvor arbejderne drak mest, men meget drikkeri fremkaldte en stærk afholdsbevægelse, og denne blev en fødselshjælper for arbejderbevægelsen. Først i det 20. århundrede spiller den politiske arbejderbevægelse en afgørende rolle. Gennem den længste del af den afhandlede periode stod hovedmodsatningen mellem Højre og Venstre, og Bull gør her den iagttagelse, at arbejderne i Fredrikshald og Fredrikstad til efter århundredskiftet stemte på Højre, og selv i Sarpsborg fik Venstre først flertal år 1900. Da der også i en årrække før den tid var hemmelig afstemning, må man gå ud fra, at arbejderne virkelig var overbevist om, at Højre bedst varetog deres interesser. Endnu i det 20. århundrede oplevede fagforeningerne og socialdemokratiet slemme tilbageslag, og det var egentlig ikke før under den første verdenskrig, arbejderne varigt gik over til arbejderpartierne. Konstateringen heraf er måske lige så vigtig, som at skildringen ved at indlade sig med tre forskellige miljøer kraftigt understreger, at arbejderens kår ikke var ens overalt.

Hermed er langtfra sagt alt, hvad der kan læses ud af den interessante bog. Undervejs omtales modsætninger mellem svenske og nordmænd, drikkeskikke, sparepropaganda, strejker, fabrikspigernes motiver til at arbejde i industrien og meget andet.

For så vidt er alt såre godt. Derimod kan der nok rejses nogen diskussion om undersøgelsen af arbejdererindringerens værdi, det andet formål med bogen. Sagt i almindelighed kan man godt gå ud fra, at erindringer er forholdsvis dårlige kilder. I alt fald til

den nyeste historie findes der så mange samtidige kilder, at de fleste forhold oplyses derved, og man kan nok undre sig over, at såvel Bygdømusæet som det danske Nationalmuseum gør så meget ud af indsamlingen af erindringer.

Nu skal Edv. Bull ingenlunde anklages for at være nogen blind ugle. Tværtimod viser hans omtale i bogens indledning og slutning af kildernes karakter, at han fuldt ud er klar over problemet, og det kan anbefales alle videnskabeligt indstillede historikere at læse disse afsnit.

»Arbejderminderne giver en hel del«, hedder det i forbindelse med spørgsmålet om arbejdernes opfattelse af situationen, »men det er uhyre vanskeligt at bruge dem, sådan at resultaterne kan blive pålidelige. Det er snart sjældent, at folk er i stand til at huske og beskrive deres egne meninger og følelser efter mange års forløb. Direkte udtalelser om sligt er derfor et tvivlsomt materiale at bygge på«.

Alligevel er det et spørgsmål, om Bull ikke i sit forsvar for at inddrage erindringerne blandt de historiske kilder går for vidt. Antallet af foreliggende erindringsoptegnelser er ret begrænset, og om mange enkeltforhold er det kun få af dem, der ytrer sig. Rigtig nok gives der visse ting, som det ved hjælp af samtidige kilder er svært at komme efter. Edv. Bull har ret i, at en bemærkning fra erindringerne kan bidrage til at give det historiske skelet kød på kroppen. Men når han går så vidt som til i enkelte tilfælde at lave statistik på de foreliggende oplysninger fra erindringerne, synes grænsen dog nået. Hans tal er her i reglen meget små, og det er ikke tilladeligt at slutte noget videre af dem. Erindringerne egner sig bedst til at afgive enkelt eksempler, og det er et spørgsmål, om man ikke ved at gennemgå samtidige kilder kan få lige så illustrerende og meget sikrere eksempler.

Edv. Bull beklager sig med rette over »l'embarras de richesse«, når talen er om kilder til moderne historie, og han hævder, at man må holde sig til de kilder, som er let tilgængelige, som indeholder forholdsvis mange oplysninger, og som eksisterer for alle eller de fleste områder inden for det emne, man studerer; men han har næppe lov at »koncentrere avislæsningen til årene omkring top- og bundpunkterne på konjunkturerne og til månederne foran stortingsvalgene«.

Hvordan finder man ud af, hvor top- og bundpunkterne er? Man må have det hele med, hvis man skal have et pålideligt indtryk af konjunktursvingningerne, fordi de har en så overordentlig indflydelse på arbejdsforholdene, først og fremmest på arbejdsløshedens omfang. Og når forfatteren i det foreliggende tilfælde ind-

rømmer, at han har forbigået bedriftsarkiverne, ja, så står man helt uforstående, for de indeholder dog sikkert mange oplysninger om emnet. Hvis de da ellers er bevaret.

Det bedste, som anføres til forsvar for arbejdererindringerne er nok, at de i givet fald kan korrigere samtidige kilder eller hindre misforståelse af dem. Herpå giver Edv. Bull eksempler. Det er selvfølgelig beroligende, at erindringerens oplysninger om boligerne stemmer med den samtidige statistiks; men her giver erindringerne også et forholdsvis stort antal udtalelser.

Foreløbig må resultatet være, at erindringerne må bruges af historikere med yderste forsigtighed.

Georg Nørregård.

Erik Amburger: Die Familie Marselis. Studien zur russischen Wirtschaftsgeschichte (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens herausgegeben vom Institut für kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung der Justus Liebig-Universität Giessen, Band 4). Giessen, 1957. 224 Sider. + 2 kortbilag.

»Hvis han for at gavne sin handel måtte sejle gennem helvede, vilde han gøre det selv med risikoen for at svide sine sejl derved«. Apokryft eller ej, falder dette let svovlduftende motto, der forbindes med flere af det 17. århundredes mest pågående Hollandske købmandsskikkelser og bl. a. netop er brugt i en sammenhæng, hvor medlemmer af slægten Marselis er impliceret, uvilkårlig i tankerne, når man betragter dette handelsdynastis kometagtige bane i årtierne omkring det 17. århundredes midte og søger at forstå, hvilken hensynsløs udfoldelse af målbevidst energi og forretningsduelighed, der ligger bag denne opstigning. Ved århundredets begyndelse var dets grundlægger, Gabriel d. æ., en ung Nederlandsk købmand, der som adskillige andre fra de Spanske Nederlande bortdragne protestanter fandt vej til Elbområdet og bosatte sig i Hamborg, hvor han i de første år ingenlunde synes at have indtaget nogen fremtrædende stilling i den Nederlandske koloni, til hvis reformerte del han hørte. Ved sin død i 1643 kunde han til sine børn og til svigersønnen Albert Baltser Berns videregive et af Nordeuropas største handelshuse, til hvis opbygning og udvidelse disse da allerede i en række år selv havde medvirket. Dets direkte virkeområde omfattede da det meste af Europa fra Middelhavet i syd og den Iberiske halvø

i vest, over Amsterdam og Hamborg som hovedsæder for den forretningsmæssige ledelse, til Danmark og Norge, i hvis erhvervsliv og statsfinanser det i de følgende to-tre årtier skulde komme til at spille en fremtrædende rolle, og til Rusland, hvortil det brugte både Østersøen og Hvidehavet som indfaldsveje i sit fremstød mod det centrale Moskva-område, hvor det ved sine industrianlæg kom til at optræde som en nyskabende og udviklende faktor i tsarrigets økonomiske struktur. De næste to årtier så kulminationen af dets økonomiske magt og af dennes politiske virkninger. Anden generationen spillede gennem sine fast etablerede støttepunkter fra Amsterdam til Moskva en ofte betydelig rolle i Danmark-Norges og Ruslands stats- og erhvervsliv i denne periode af ydre og indre brydninger, der for begge disse statsdannelser medførte eller var optakten til skelsættende samfundsendringer. Nedgangen kan nok spores allerede i 1660'erne, og med denne generations bortgang omkring 1670 sætter opløsningen ind med endnu hastigere tempo, end fremgangen havde haft.

Det ligger nær at drage en sammenligning med den utvivlsomt berømtre parallel i tidens mest dynamiske nordlige magt, den Nederlandske-Svenske Louis de Geer, hvis navn rummer klangen af hele den Nederlandske indflydelse på Sveriges udvikling til økonomisk og politisk stormagt i det 17. århundredes Europa. Jævnføringen vil næppe rukke De Geers position, men måske understrege, at dens styrke i høj grad lå i hans interessers begrænsning og deres koncentration i hans egen kraftfulde personlighed, i modsætning til Marselierne, hvis skæbne fanger opmærksomheden ikke mindst på grund af deres interessers usædvanlige spændvidde både geografisk og med hensyn til foretagsomhedens mangesidighed, et udslag af familieforetagendets særpræg. Betraget med blik for dens indflydelses bredde står familien Marselis næppe tilbage for De Geer.

Man kan da med forfatteren af det foreliggende værk undre sig over, at familien Marselis hverken i Danmark, Norge eller Rusland er blevet historisk behandling til del i monografiens form, modsat Louis de Geer i Sverige. Forholdet synes i øvrigt at være ganske tilsvarende i Nederlandske historieskrivning. Forklaringen må sikkert søges i den ovennævnte grundforskel, idet koncentrationen i De Geers vita om nogle få klare hovedtemaer har gjort det til et tiltrækkende og ingenlunde utaknemmeligt emne for en historiker, medens Marseliernes historie derimod består af så mange spredte tråde, som må samles sammen af kildemateriale, der er spredt over mere end det halve Europa og foreligger på en række yderst forskellige sprog, at en fremstil-

ling af den i dens helhed og sammenhæng synes at være en opgave for den dumdristige, medens det på den anden side er vanskeligt isoleret at skildre enkelte af dens måske i og for sig klart adskilte sider, idet de kun forstås til bunds som led i den større sammenhæng.

Forfatteren i dette tilfælde har tydeligt nok også måttet kæmpe med denne vanskelighed og har nået et kompromis, hvis karakter fremgår af modsætningen mellem hovedtitlens uindskrænkede omfatten af den hele familie og den forklarende undertitels beskednere løfte om bidrag til dens indsats i Ruslands økonomiske udvikling. Denne dualisme dækker i praxis over, at værkets egentlige fremstilling falder i to dele, hvoraf den sidste og langt største behandler »Die Familie Marselis im Wirtschaftsleben Russlands«, medens den første og kortere giver en fremstilling af »Die Familie Marselis und der dänisch-norwegische Staat«, hvori er medtaget et afsnit om slægtens oprindelse og dens opkomst i Hamborg. Når hertil lægges en ganske kort indledning om Nederlænderne i Nordeuropas erhvervsliv, erkendes dispositionen ganske klart for en fremstilling, der fra den almene baggrundskildring over en gennemgang af familiens skæbne og forretningsvirksomhed i det hele, men med speciel hensyntagen til flertallet af dens medlemmers stadig intimere kontakt med den Dansk-Norske stat, når frem til det, der bliver det centrale og afgørende i forfatterens behandling, nemlig Peter Marselis' og hans forretningsforbindelsers og efterslægts indsats i Russisk økonomisk liv, specielt jernværksindustrien.

Det bliver da først og fremmest på grundlag af dette hovedafsnit, forfatteren har krav på at få sit værk bedømt. Han har her kunnet drage nytte af, at næppe nogen anden side af familiens vidtforgreneede forretninger udgør en så klart afgrænset helhed som denne. Selv om Peter Marselis' virksomhed som købmand og industrigrundlægger i Rusland, ja også hans diplomatiske hverv for tsaren, i ikke ringe grad udfoldedes i kontakt med familien i Vesteuropa, og denne, navnlig broderen Gabriel, synes at have investeret betydelige kapitaler i hans foretagender, måtte dog allerede den geografiske afstand og isolation og den særprægede samfundsbaggrund give virksomheden i Rusland en mere egenartet karakter end forretningerne i Vesteuropa. Forfatteren synes til belysning af Peter Marselis' forhold i Rusland at have benyttet en ganske omfattende Russisk litteratur, hvorved hans værk får en særlig værdi for de læsere, der ikke selv er i stand til at udnytte denne, men som dog på den anden side heller ikke har mulighed for at kontrollere, hvor udtømmende eller

pålidelig udnyttelsen er. Derimod synes kildestof i Russiske arkiver ikke at være direkte udnyttet af forf., hvilket antagelig let forklares ved de herskende storpolitiske forhold, men hvorved en usikkerhed om materialets fuldstændighed eller tilstrækkelighed på alle områder unægtelig opstår. Selv om også dette afsnit indeholder adskilligt stof med direkte tilknytning til Dansk-Norsk historie, f. ex. om korn- og salpeteropkøb i Rusland for Christian 4, som Peter Marselis var faktor for i Moskva fra 1639 (senere resident, agent og gesandt), om hans virksomhed for hertugen af Gottorp i forbindelse med dennes planer om at etablere en handel på Persien gennem Rusland og om hans diplomatiske hverv ved forhandlingerne om grev Valdemar Christians Russiske ægteskab, er det dog afgjort skildringen af Peter Marselis' indsats i den Russiske metalindustri, der her udgør tyngdepunktet. Med forklaring af den tekniske baggrund og de lokale forudsætninger gives der en udførlig gennemgang af hele det system af jernværker og manufakturer, som Peter Marselis og hans forskellige kompagnoner i den Nederlandske koloni i Moskva i tiden fra 1630'erne til 1670'erne anlagde eller havde interesser i, og linien føres med hans arvtagere videre frem til det 18. århundrede. Skildringen af den bedriftsmæssige organisation, arbejdskraften og det tekniske stadi er udførlig og giver med en lang række enkeltoplysninger fra flere inventariseringer i det 17. århundredes anden halvdel et ret godt billede af forholdene i disse henseender. I sammenligning hermed synes skildringen af produktionen, den forretningsmæssige organisation og virksomhedens økonomi væsentlig svagere, utvivlsomt på grund af mangel på fyldigere kildeoplysninger om disse forhold. Derimod gives en fyldig fremstilling af det vekslede samspil og modspil mellem de Russiske myndigheder og Peter Marselis, ikke alene for så vidt angår industriforetagenderne, men også på alle de andre områder, hvor hans interesser udfoldede sig, f. ex. udførselen til Vesteuropa af de delvis monopoliserede Russiske exportvarer så som korn, tjære og tran, postvæsenet i Rusland, tilrettelæggelsen af den Russiske handelspolitik og hans indsats i forbindelse med genopbygningen af det brandhærgede Archangelsk 1667 ff. Ud af alle de brogede enkeltheder tegner sig billedet af Peter Marselis som den rastløst virkende entreprenørtype, der kastede sig over alle lovende opgaver fra leverancer af krigsmateriel og udrustning af krigstyrker til deltagelse i falskmøntneri i stor skala.

Bogens første del om familien i Vesteuropa og om dens forhold til den Dansk-Norske stat må naturligvis efter disposition og omfang i højere grad end den Russiske del få oversigtens karakter. Det forhindrer dog ikke, at der her i større omfang end

i hovedafsnittet synes at være tale om udnyttelse af primært materiale, idet Nederlandsk, Tysk og Dansk arkivstof er inddraget i undersøgelserne, om end langt fra udtømmende. Noget egentlig nyt billede af Gabriel Marselis d. æ., sønnerne Selio, Gabriel d. y., Leonhard og svigersønnen Alb. Baltser Berns får man vel ikke gennem denne skildring, men sammenstillingen af det kendte materiale er særdeles nyttig, og en hel del nye træk meddeles også. Hovedlinierne er de samme som for Peter Marselis' virksomhed i Rusland, nemlig krigsleverancer i forbindelse med jernværksindustri, faktor- og diplomatisk agentvirksomhed i Nederlandene og Hamborg for den Dansk-Norske konge og hertugen af Gottorp, administration af postvæsenet m. m. Forbindelsen begyndte med kejserkrigen, blev af et overordentligt omfang under krigen 1643—45 og nåede kulminationen i krigen 1657—60. Trods alle svindlerier og ublu forlangender var Marseliernes stilling på grund af deres finanskraft og kredit så stærk, at man under de truende udenrigspolitiske forhold stadig måtte holde fast ved dem som uundværlige for staten. Først deres sidste ophøjelse — nobilitering og feudalisering — brød dette skjold og banede vejen for statens tilbagetagelse af en væsentlig del af deres erhvervede rigdom.

Styrken i det foreliggende værk ligger utvivlsomt i stoffylden og mængden af konkrete enkeltoplysninger. Denne er så stor, at det stundom — trods udskillelse af dele deraf til særlige ekskurser og genealogiske oversigter — kan synes at gå ud over dispositionens fasthed, ligesom forf. sine steder jonglerer med den kronologiske sammenhæng på en for læseren noget gådefuld måde (ex. s. 84—85). Et af de svageste punkter i fremstillingen er nok den mangelfulde redegørelse for den større sammenhæng i slægtens samlede økonomiske virksomhed. Et videre indblik heri kan utvivlsomt kun vindes ved en analyse på grundlag af et betydeligt mere omfattende arbejde med det bevarede arkivalske materiale, end forf. har foretaget. Dette gælder også Marseliernes forhold til Danmark og Norge, hvoraf en fuldstændig undersøgelse stadig savnes. Det foreliggende arbejde må imidlertid retfærdigvis bedømmes som en pløjning på en stor mark, hvoraf hidtil kun enkelte stykker har været dyrket, endda med meget forskellig intensitet og metode. For et fortsat arbejde på de ovennævnte felter vil værket utvivlsomt være til ikke ringe nytte, navnlig ved sin indgående behandling af den i almindelighed sværest tilgængelige del af den samlede Marselis-historie, den Russiske.

Sune Dalgård.

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 18. februar 1957 døde *Adam Afzelius*, kun 51 år gammel. Hans tidlige død betød, at en forskergerning, der allerede havde ydet store resultater, men som tilsyneladende lovede endnu mere for fremtiden, blev afbrudt.

Afzelius' indsats i dansk historisk forskning står imidlertid klar og tydelig: han var vor første egentlige oldtidshistoriker og den, som virkelig har indført denne internationale disciplin af historiens studium i dansk universitetsliv. Vel havde andre historieprofessorer før ham, og her må særlig nævnes Knud Fabricius, arbejdet med antike emner, men kun som sidespring i et videnskabeligt arbejde, der havde sit tyngdepunkt andetsteds. For Afzelius derimod var antikstudiet hovedsagen, og han kom til at beklæde den første selvstændige lærestol i faget i Danmark.

Adam Afzelius var født den 20. april 1905, klassisk-sproglig student 1923 fra Frederiksborg statsskole, hvis rektor, Hude, havde givet ham den første indvielse i oldtidsfagene; 1929 blev han cand. mag. i historie og latin, 1936 vandt han doktorgraden, og efter i en årrække at have været redaktionssekretær ved Diplomatarium Danicum og undervisningsassistent ved Københavns og Århus' universiteter blev han 1939 docent i Århus og 1946 professor i oldtidens historie samme sted. 1956 overtog han stillingen som direktør for det nyoprettede danske institut i Rom, og det var under en udflygt i Roms omegn med nordiske studenter, døden indhentede ham.

Allerede året efter sin embedseksamen offentliggjorde han i »Studier for Sprog og Oldtidsforskning« det lille skrift »Pompejus og hans modstandere«, som behandlede Roms historie i de kritiske år 66—62 f. Kr. under Pompejus' fraværelse i Orienten.

I sine synspunkter slutter skriftet sig nøje til Eduard Meyers opfattelse af Pompejus, som den der stræbte efter en stilling som princeps, men ikke efter diktatur, men skriftet viser samtidig en bestemt side af Afzelius' talent som historiker, hans udprægede politiske flair, hans sans for at klarlægge politiske sammenhænge anskueligt.

Afzelius var selv politisk interesseret, og hans kundskaber i den politiske historie gik langt ud over oldtidshistoriens snævrere rammer, hvad han viste i afsnittet Højmiddelalderen af Gyldendals verdenshistorie, som han i 1938 skrev i stedet for Johan Plesner. Afsnittet omfatter i alt væsentligt kun den politiske side af udviklingen, men den er til gengæld skildret med stor dygtighed, selvom der naturligvis i et populært arbejde af denne art, der lå udenfor det tidsrum, han havde studeret videnskabeligt, kun kunne blive tale om en gengivelse af gængse synspunkter.

Afzelius' viden var vidtspændende og hans interesser indenfor historien ingenlunde snævert begrænsede, men dog var der ingen tvivl om, at oldtidens og da især Roms historie havde hans hele kærlighed. At man allerede i hans studieår ventede sig noget af ham paa dette område, fremgår af, at det blev ham overdraget som nybagt kandidat at genudgive og videnskabeligt ajourføre A. B. Drachmans »Den romerske Stats Forfatning«, som udkom 1930. Det var netop et arbejde, hvor hans store viden om den romerske forfatnings detaljer kom til sin ret. Tre år efter udgav han en oversættelse af et udvalg af Ciceros breve, en virksomhed, som han senere fortsatte med oversættelse af Cæsars *Bellum Alexandrinum* og *Bellum Africum* og, allervigtigst, af Livius' første dekade, alt for Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse, af hvis bestyrelse han blev medlem. Navnlig det sidste arbejde er en virkelig bedrift, kun skade at den ikke efterfulgtes af en meget fornøden kommentar, som næppe nogen anden dansk for øjeblikket ville være i stand til at give med saa stor lærdom og autoritet som Afzelius. Her ville hans umådelige detailkundskab virkelig komme til sin ret.

Alt i alt var disse arbejder dog kun udenværker, hans egentlige videnskabelige produktion begyndte med disputatsen 1936 »Den romerske nobilitets omfang«.

I denne underkastede Afzelius M. Gelzers hypotese, at *nobiles* i Rom var efterkommere af republikens consuler, en nøjere prøvelse. Ud fra sit grundige kendskab til den romerske litteratur og sit helt usædvanlige overblik over personerne i Roms historie kom han til det resultat, at man måtte bekræfte Gelzers teori. Karakteristiske sider af Afzelius' forskerpersonlighed kommer frem i denne undersøgelse. Det er hans umådelige flid med detaljerne, hans tålmodige, metodiske eliminering af alle fejkilder og endelig hans trang til at have et talmæssigt grundlag for sine slutninger.

De betydeligste videnskabelige bidrag, Afzelius leverede, var dog nok hans *Studien über die römische Ekspansion I—II*, 1942 og 1944, særlig den første: *Die römische Eroberung Italiens*.

Også i denne afhandling tager han udgangspunkt i en andens arbejde, her er det i Karl Belochs undersøgelser over Roms ældste historie, men han fører dem langt videre. Hans mål var intet mindre end at afgøre spørgsmålet om, hvorledes det havde været muligt for den romerske stat i løbet af 76 år 340—264 f. Kr. at samle Italien. Hans these var den, at Rom havde samlet Italien om sig, fordi mange stater frygtede Rom mindre end en anden fjende, og at Rom derved i enhver af tidsrummets utallige krige ved alliancer blev sin modstander talmæssigt overlegen. Andre forklaringer, som Romernes større dygtighed og tapperhed og bedre våben modbevises let, ulige vanskeligere var det at føre positivt bevis på den talmæssige overlegenhed. Afzelius skyede imidlertid ikke nogen anstrengelse overfor selv nok så komplicerede detaljer. På grundlag af egne og andres topografiske undersøgelser beregnede han det areal i km², som de forskellige italienske stater havde rådet over, og efter Polybios' opgivelser af antallet af våbenføre mænd af romerske borgere og forbundsfæller i 225 f. Kr. beregnede han så et hypotetisk folketal for hvert enkelt italiensk folk. Resultatet, han kom til, så hypotetisk det end måtte være med hensyn til de enkelte tal, bekræftede smukt hans these, at Rom og dets forbundsfæller i enhver krig mellem 340 og 264 havde været modstanderen talmæssigt overlegen.

Afzelius' teori vakte naturligvis modsigelse, både fra dem, der påviste det yderst spinkle statistiske grundlag og fra dem, der ville have plads for den særlige romerske politiske og militære genius i den »mirakuløse« erobring af Italien, og som fandt hans metode for materialistisk.

Debatten om materialistisk contra anden historieopfattelse interesserede ikke Afzelius stærkt. Hvis han endelig skulle erklære sig for en af de historiske skoler i 30ernes Danmark, bekendte han sig utvivlsomt til den arupske, men det betød ingenlunde, at han dermed tog principiel stilling til fordel for den materialistiske historieopfattelse, han havde blot den samme absolutte modvilje mod enhver form for mystik og den samme skepsis overfor en bevisførelse, der ikke byggede på håndgribelige helst målelige kategorier. Hans arbejde om Roms erobring af Italien viser ham meget karakteristisk fra denne side. Han er ganske afgjort ikke gået til dette arbejde udfra nogen forudfattet opfattelse, men udfra en trang til at bringe orden og overskuelighed i den vældige masse af detaljer, som han kendte fra sin Livius, og stille dem op i klare talmæssigt funderet sammenhænge.

Efter min mening kan der ikke være tvivl om, at han med denne undersøgelse nåede så nær ind på livet af fortidens realitet, som det var muligt med det kildemateriale, der stod til rådighed.

Til andet bind af »Studien über die römische Ekspansion« rådede han over sikrere materiale i Livius 3. og 4. deka­de og Polyb, og hans resultater virker derfor måske mere selvfølgelig og mindre skarpsindige end i den første. Alligevel er »Die römische Kriegsmacht während der Auseinandersetzung mit den hellenistischen Grossmächten«, som den hed, meget vigtig i sin konstatering af Roms vældige materielle overlegenhed. Normalt kunne Rom nøjes med at bruge sin normale stående hær uden at skride til ekstraordinær mobilisering som under Hannibalkrigen, påviser Afzelius, for at besejre Syrien og Makedonien. Også her var den talmæssige overlegenhed afgørende.

Så betydningsfuld end Afzelius' videnskabelige indsats er, må man dog ikke glemme hans virksomhed som akademisk lærer. Han havde en ejendommelig naturlig måde at komme i kontakt med et auditorium af studenter. Hans hyggelige og lune væsen vakte tillid, og hans egen glødende saglige interesse i emnet vakte let unge menneskers interesse, ofte ligefrem begejstring. Sit bedste ydede han vistnok i øvelserne, under gennemgangen af studenternes opgaver. Hans indsats som akademisk lærer i Århus ved organiseringen af oldtidsstudiet må derfor vurderes meget højt. Han fik virkelig uddannet elever i oldtidshistorien, hvad ingen dansk historieprofessor før havde opnået. Selv var han ikke egentlig elev af nogen, når det gjaldt hans speciale, der havde han selv brudt sig vej.

Det fuldstændige billede af Afzelius som historiker fik man dog kun ad een vej, personligt samvær med ham i Rom, hvor han elskede at opholde sig. Her kunne hans uendelige vennesele og charmerende væsen som kammerat og selskabsmand udfolde sig side om side med hans glødende interesse og umådelige detailviden om Roms historie, som han gerne udmøntede i småmønt til rejsefællerne. Hvis man har oplevet ham på denne måde, er man en stor oplevelse rigere og forstår, hvilket tab dansk historisk forskning har lidt ved hans tidlige bortgang.

Det var derfor utvivlsomt et lykkeligt greb at udnævne ham til den første direktør for det danske institut i Rom. Ikke alene fik han her en virkeplads, som gjorde ham lykkelig, men institutet fik også en forstander, som nød anseelse på Roms talrige andre oldtidsvidenskabelige instituter, og således var i stand til at placere det nye institut på en solid måde. Hans virketid blev kun altfor kort, hans helbred, som længe havde været svagt, tålte ikke hans energiske indsats, og han fandt da døden midt i arbejdet på det sted han elskede så højt.

Erik Bach.

5. November 1957 døde Overarkivar, kgl. Ordenshistoriograf, Dr. theol. *Bjørn Kornerup*. Indenfor Kirke-, Skole- og Lærdomshistorie har vi næppe nogensinde haft en lærere, flittigere, kynligere Forsker.

Om Dr. Kornerups ydre Data og Produktion skal her kun siges lidt. Interesserede vil kunne finde Oplysninger i Biografisk Leksikon, den blaa Bog o. a. St. Tidligt vakte Kornerups Interesse for Historien. Som Studiefag ved Universitetet valgte han dog Teologien. Allerede som Student opnaede han Guldmedaille for Besvarelsen af en Prisopgave om Augustin. Efter Embedseksamen (1921) kom han hurtigt ind i Rigsarkivet, hvor hans Livsgerning kom til at ligge. 1928 opnaede han den teologiske Doktorgrad paa en Afhandling om H. P. Resen. Ved Siden heraf er Hovedværkerne i hans omfattende Produktion det store tobinds Værk om Ribe Katedralskole (1947—52), der iøvrigt var Baggrunden for hans Indvalg i Videnskabernes Selskab, og Fremstillingen af Oplysningstiden (1951) og det lærde Tidsrum i »Den Danske Kirkes Historie« (hvis ene Redaktør han var). Det lærde Tidsrum forelaa ved hans Død næsten afsluttet og vil udkomme 1959. Ved Siden af disse monumentale Værker foreligger der en overvældende Række af større og mindre Afhandlinger, samtidig med at Kornerup har været en af vore store Udgivere. Hvor omfattende hans Produktion har været vil man faa Indtryk af gennem den Bibliografi, som tænkes udgivet i Forbindelse med det kommende Hefte af Kirkehistoriske Samlinger. Det er da ogsaa mere end en traditionel Talemaade, naar det er blevet sagt, at Dr. Kornerups pludselige Bortgang for den historiske Forskning her hjemme betyder et uerstatteligt Tab. Selvfølgelig er Ordet for stærkt; ingen er uerstattelig, men der er alligevel nogle, hvis Død skaber megen Tomhed og stor Raadvildhed. Til dem hørte Bjørn Kornerup.

Som Forsker havde Kornerup helt sit eget Ansigt. Det er Trækkene i dette Ansigt, som de følgende Linier skal søge at tegne.

Det første Ord, der næsten med Selvfølgelighed melder sig i Forbindelse med Kornerups Navn er Adjektivet »lærd«. Han sad ikke alene inde med en forbløffende Lærdom, Kendskab til Arkiver og Arkivalier, men Lærdommen var saa at sige principiel. Efter eget Sigende var hans bevidste Interesse for historisk Studium blevet vakt allerede i Drengesaarene ved at høre et Foredrag af den grundlærdede Formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie H. F. Rørdam. Dette blev saa at sige Bjørn Kornerups Skæbne. Livet igennem saa han det som sit Maal at fortsætte Rørdams

Gerning — men ogsaa hans Forskningstype. Det var ikke tilfældigt, at der paa en Notits i det efterladte Manuskript til det lærde Tidsrums Historie stod: Rørdam og J. O. Andersen takkes i Forordet. Utrættelig var den Flid, hvormed Kornerup fordybede sig i Arkivernes Rigdomme — intet var ham her for smaat og ingen Møje for stor. Derfor blev han da ogsaa — efter Rørdams Forbillede — den store Udgiver. Særligt maa fremhæves den næsten lydefri Udgave af Mynsters Dagbøger, Udgaven af Hans Grams Levned og af Kirkens Lærebekendelse fra 1561. Men som Udgiver og Kommentator staar han væsentlig over Rørdam. Imellem dem ligger Udformningen af den moderne historiske Kritik og en langt fornemmere Editionsteknik. Den moderne kildekritiske Holdning havde Kornerup ikke lært hos Rørdam, men hos sin anden Lærer, Erslev-Eleven J. Oskar Andersen, hvis Navn derfor med Rette stod Side om Side med Rørdams paa den lille Lap Papir om Forordet til det nye Bind af Kirkehistorien. Enhver der har bidraget til Kirkehistoriske Samlinger vil vide med hvilken Lærdom, Hjælpsomhed og undertiden lidt besværlig Akribi han varetog sin Redaktionsopgave. Derfor blev Tidsskriftet ogsaa under hans Ledelse næsten klassisk i hele sin Fremtræden.

Denne principielle Lærdom er Baggrunden for det andet Træk, som skal fremhæves: at Dr. Kornerup paa en mærkelig Maade og stærkere end nogen anden i vort Slægtled, repræsenterede *Kontinuiteten* i dansk historisk Forskning. Selv var han en ofte forunderlig Blanding af radikalt Frisind og udpræget Konservatisme. Alt det moderne fik ham mest til at ryste paa Hovedet. Mynster og hans Tid, Kong Frederik VI.s Mænd, havde han en egen Indlevelse med og Sympati for. Men endnu stærkere gjaldt dette dog Oplysningstidens store Historikere, Suhm, Gram og Langebek. I Karakteristiken af den sidstnævnte i Biografisk Leksikon hedder det, at hans Hu ikke stod til at træde i Kirkens Tjeneste, »fra hans tidlige Barndom havde Studiet af Danmarks Historie været hans dybe Kærlighed, og hans Maal var med alle Kræfter at tjene Fædrelandet som historisk Samler og Forsker«. Ord som »grundig og upartisk historisk Undersøgelse«, »Samler, Bearbejder og Udgiver af historisk Kildestof«, »ægte og ærlig Personlighed«, »Hjælpsomhed overfor andre lærde«, »utrolig Arbejdsomhed« bruges til at karakterisere Langebek — er det mon forkert, at Bjørn Kornerup her til en vis Grad samtidig har tegnet det Billede han selv havde dannet sig af en historisk Forsker og hans Ethos, og som var Maalet for hans egen Stræben?

Endnu kan jeg for mit indre Øre høre Dr. Kornerup med sin

dybe Stemme sige: »denne *redelige* Mand«. Ordet Redelighed var for ham noget centralt, som han ikke mindst selv følte sig forpligtet af. Det betød, at man ikke gik videre end man havde Grundlag for, at man ikke overinterpreterede sine Kilder, men fremfor alt at man var absolut upartisk i sin Benyttelse af dem. Ikke mindst var han her paa Vagt overfor Tendens til at lade teologisk eller filosofisk Dogmatik gribe forstyrrende ind i Historien. Det træder klart frem i et Foredrag om Kirkehistorie og Historie, der blev holdt i Sverige i »Historiska Klubben« og som vil blive trykt i næste Hefte af Kirkehistoriske Samlinger. Denne Uvilje hængte vel nok i nogen Grad sammen med, at Kornerup selv stod ret fremmed overfor filosofisk og dogmatisk Tænkning, hvilket paa flere Steder i hans Produktion føles som en Svaghed, naar han kommer ind paa de dogmehistoriske, i snævrere Forstand teologiske Omraader. Det nævnte Foredrag viser tydeligt sin Forfatters Fortrin, men ogsaa hans Begrænsning. Men tilbage til Redeligheden. Ved Siden af Lærdom var denne for Kornerup den historiske Forskers ypperste Dyd. Hvor den svigtede, kendte han ingen Overbærenhed.

Lad mig tilsidst som det fjerde Træk i Billedet fremhæve, at Dr. Kornerup havde en udpræget Forkærlighed for det *personalhistoriske*, forstaaet i Ordets almindelige Forstand — derfor fik han en saa nær Tilknytning til personalhistorisk Samfund og dets Tidsskrift — men tillige forstaaet, som noget der rakte videre: Forstaaelse af og Sans for Personlighedens Formning og Betydning. Han lagde den største Vægt paa at kunne karakterisere et menneske saaledes at hans Værk derigennem traadte frem. Ideer og Idekomplekser var for Kornerup bestemt ikke Historiens Indhold. Dogme- og Filosofihistorien var kun en enkelt Side af Forskningen, sikkert den Side, der mindst virkede dragende paa ham. Undertiden betegnede han sig — med et Ord fra J. Oskar Andersen — som Realhistoriker — i Modsætning til Idehistorikeren. Herved forstod man en Historiker, der interesserede sig for Tidens økonomiske, politiske, kulturelle og sociale Faktorer og paaviste disse Faktoreres mangeartede Samspil med det i snævrere Forstand kirkeligt-religiøse. Baade hos J. Oskar Andersen og hos Kornerup maa denne Distinktion vist siges at bero mere paa en følelsesbetonet Reaktion mod visse samtidige Forskere og Forskningsveje end paa et indgaaende Arbejde med historisk-metodologiske Problemer. Det er derfor ogsaa karakteristisk, at det »realhistoriske« for Dr. Kornerup navnlig betyder Interessen for Personligheden, dens Formning og dens Indflydelse. Han ønskede en psykologisk forstaaende Historieskrivning, og

han blev med Tiden en fremragende Skildrer af Mennesker — man læse blot hans mangfoldige Bidrag til Biografisk Leksikon.

Der kunde naturligvis være meget andet at fremhæve, men med de Faktorer, der her er nævnt — Lærdom, Traditionssammenhæng, Redelighed og Forstaaelse for Personlighedens Betydning — har det været min Mening at fremdrage de afgørende Træk i den Forskerpersonlighed, som saa mange af os har kendt, og hvis Hjælp vi vil savne i Fremtiden, og i det historiske Forskningsarbejde, som med Bjørn Kornerups Signatur vil blive staaende til sene Slægter.

Hal Koch.

Som et bidrag til »Studier i dansk arkivhistorie« har overarkivar C. Rise Hansen udgivet et lille skrift om »*Christian 2.s arkiv, dets opdagelse i München og den tidligste udgivelse af aktstykker derfra*« (Dansk Videnskabs Forlag, Kbh. 1958. 91 sider). Selve teksten — 40 sider — er delt i to stykker: 1. Opdagelsen af Chr. 2.s arkiv i München og H. C. Reedtz' sendelse dertil og 2. Reedtz' udgivelse af aktstykker fra München-samlingen. Hertil slutter sig 45 sider med gengivelse af breve vedrørende nævnte to stykker. Rise Hansens afhandling kan delvis betragtes som et supplement til V. A. Sechers: »Opdagelsen og Erhvervelsen af Kong Kristiern II.s Arkiv fra hans Ophold i Nederlandene 1523—31« (i Meddelelser fra det danske Rigsarkiv. I, s. 335 ff.).

Om betydningen af de i 1825 fundne dokumenter bemærker Reedtz (s. 67) med grund, at »deri indeholdes særdeles meget Nyt og Vigtigt. Et ganske nyt Lys opgaaer over Christian II Fordrivelses, Landflygtigheds og norske Expeditions Historie, og en meget betydelig Lacune i Danmarks Historie, fra Slutningen af 1522 til 1532, opfyldes saaledes . . .« Selv havde Reedtz, som det udførligt skildres, den plan at udgive en betydelig del af dokumenterne, men hans arbejde blev aldrig fuldført, kun 10 ark blev trykt af de påtænkte 50. Da han i 1842 skulde forsvare og forklare denne sin »forsømmelighed« (se s. 80), bemærker han bl. a., at afskriftsamlingen nu har tabt en del af sin vigtighed, da en del af originalerne er blevet indlemmet i danske arkiver, og en del af resten »ved svenske og norske lærde er bleven bragt til offentlig kundskab«. Den svenske pastor N. J. Ekdahl havde jo 1835—36 udgivet 3 bd. »Christiern II.s Arkiv«. Skønt det var danske, der først havde fundet München-samlingen, blev det svenske og norske, der først nyttede den.

For arkivfolk og faghistorikere er både tekst og dokumenter

i det lille skrift en interessant og oplysende læsning. Fremstillingen er god, og der synes anvendt megen omhu på gengivelsen af aktstykkerne. Dog beklager jeg at have konstateret 7 småfejl i gengivelsen af Reedtz' tyske, men let læselige brev s. 86 ff. Lidt kedelig er også for latinkyndige forf.s konsekvente gengivelse af Fonden ad usus publicos som F. ad usus publicos; den gale form forekommer endda i Reedtz' brev (s. 77), skønt R. selvsagt har den rigtige. Lidet troligt er det også, at Münter har skrevet »Beantvortet« for »Beantwortet« (s. 58 og 63). Samtidig med at bemærke disse småfejl håber man indestændigt, at der må findes i hvert fald nogle færre i, hvad én selv publicerer, men det ved man aldrig. Imidlertid er Rise Hansens undersøgelse, som sagt, et godt supplement til, hvad der i øvrigt foreligger om opdagelsen, udnyttelsen og erhvervelsen af »München-samlingen«. Den giver yderligere et interessant bidrag til H. C. Reedtz' biografi, en mand, der som bekendt under treårskrigen og kort derefter spillede en ikke ringe rolle i dansk diplomati.

H. H-t.

Der er tidligere her i tidsskriftet gjort opmærksom på det i 1952 »genfundne« originalmanuskript til Leonora Christinas franske selvbiografi fra 1673 (se H.T. 11. r. IV, 367 ff og V, 232). »Forening for Boghaandværk« har nu nyttet sit 50-års jubilæum til at udsende manuskriptet i en smuk faksimileudgave: *»Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring 1673. Trykt i faksimile. Indledning, oversættelse og oplysninger af C. O. Bøggild-Andersen«*. (København 1958. Til salg gennem Rosenkilde og Baggers forlag).

I indledningen giver professor Bøggild-Andersen i koncentreret form en god oversigt over Leonora Christinas mærkelige livsskæbne og en fængslende karakteristik af hendes personlighed. Til sin oversættelse, »som i let grad søger at nærme sproget til forfatterindens danske stil«, og som læses med behag, har B. A. kunnet gøre brug af sin tidligere oversættelse af den forud kendte kopi af selvbiografien. Denne oversættelse fremkom i det 1949 udkomne værk: *»Leonora Christina Jammers Minde og andre selvbiografiske skildringer. Udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og C. O. Bøggild-Andersen«*. Den udelod dog den del af selvbiografien, der omhandler, hvordan Leonora Christina modtoges i København, da hun som fange bragtes hertil i 1663, forhørene her over hende m. m. Disse hændelser skildres nemlig stort set på samme måde, dog udførligere i *»Jammers Minde«*. Den nyc

oversættelse følger selvsagt originalteksten og gør yderligere opmærksom på ændringer, tilføjelser og overstregninger i denne. Som jeg tidligere har nævnt, er der i virkeligheden få reelle forskelle mellem den forhen kendte kopi og den nu fremdragne original.

Ret naturligt har »Forening for Boghaandværk« tilsigtet at give en dobbeltsproget, dansk-fransk udgave. Således er indledningen oversat til fransk, og efter de danske »oplysninger« følger en »Commentaire sommaire«, lidt mere kortfattet end den danske. Registeret er på dansk-fransk, men forekommer ikke alle steder lige konsekvent. Af selvbiografien har den franske læser faksimileudgaven at holde sig til. Man kan kalde dette både en fordel og en vanskelighed, thi nogen renskrift er originalen som sagt ikke. Hensynet til omkostningerne har gjort, at man ikke har trykt en gengivelse af den franske tekst. Herved opstår dog den skævhed, at man i oversættelsen finder gengivet overstregede steder på dansk, steder, hvis franske tekst kan være overmåde svær at tyde.

Som af B. A. anført, kom manuskriptet 1955 i dansk privateje, idet afd. redaktør Henry Hellsen købte det af det altonaske gymnasium »Christianeum«. Men på auktionen i dette års begyndelse over Hellsens samlinger blev det købt til Det kgl. Bibliotek, hvor det altså nu beror. Det er herved kommet tilbage til det sted, hvorfra det formentlig engang i det 18. årh. er blevet fjernet. Spørgsmålet om, hvorledes og hvornår det havnede i Altonabiblioteket, har endnu ikke kunnet løses, konstaterer B. A. (s. 77). Hertil kan jeg slutte mig, idet jeg dog vil nævne en hypotese, som i januar d. å. er fremsat af frøken Inger Marie Plum, København. Fremsættelsen af hypotesen skete i forbindelse med afleveringen til rigsarkivet af nogle af hende ejede arkivalier: Christian IV.s almanak 1621¹ og dronning Anna Sophie Reventlows egenhændig førte dagbog 1721.

Disse arkivalier var en rest af de i hendes familie nedarvede »Schumacherske papirer«, hvoraf i 1890 en betydelig del afleveredes til rigsarkivet. Dettets daværende chef A. D. Jørgensen var naturligvis stærkt interesseret i dem på grund af sit arbejde med værket om Griffenfeld. Afleveringen 1890 skete ved frøken Plums mor-moder, fru Antonie Christiansen, f. Schumacher. Fru Christiansens bedstefader var kabinetssekretær, senere amtmand Andreas Schumacher (d. 1790). Han var kabinetssekretær 1767—71 og igen efter Struensees fald, men blev 1773 amtmand i Segeberg.

¹ Trykt i J. H. Schlegel: Sammlungen zur Dänischen Geschichte... II (1776).

Han havde litterære interesser, hvad der altså bl. a. gav sig udslag i, at han tilegnede sig en hel del sager fra kabinetsarkivet, de »Schumacherske papirer«, der gik i arv i familien. Hans ældste søn, astronomen Heinrich Christian Schumacher (1780—1850) gik i skole i »Christianium« i Altona og døde som direktør for observatoriet her. Fru Christiansen var hans broderdatter, men det er givet, at også astronomen har været i besiddelse af sager fra kabinetsarkivet¹.

Frøken Plum formoder da, at Leonora Christinas manuskript ligeledes har været i kabinetssekretær Schumachers »eje« og gennem sønnen, astronomen, er kommet til »Christianium«. Da det i hvert fald skal have været her ca. 1850, kunde man muligvis tænke sig, at det var kommet dertil ved hans død. På den anden side hørte manuskriptet ganske vist ikke til i kabinetsarkivet, men i Det kgl. bibliotek. Der er nogle ukendte størrelser endnu at skulle finde, før ligningen går op.

Holger Hjelholt.

Karen Brahes Bibliotek har maaske i mindre Grad end Fler-tallet af vore private Haandskriftsamlinger fristet en omskiftelig Tilværelse, takket være faste, testamentariske Bestemmelser. Alligevel er det først nu kommet under kyndig Katalogisering. Katalogiseringen blev ganske vist allerede paabegyndt i de sidste Aartier af det 17. Aarhundrede af den senere Aalborgbisp Jens Bircherod, men den kan først nu betragtes som tilendebragt ved Udsendelsen af den trykte Registratur, som er udarbejdet af Arkivar Anne Riising. (*Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Haandskriftsamlingen ved Anne Riising.* Kbh. 1956). — Fru Karen Brahe (1657—1736) maa snarest opfattes som den sidste Repræsentant for en lang Kulturtradition i danske Adelskredse, begyndende i det 16. Aarhundrede og kulminerende med Holger Rosenkrantz. Paafaldende nok synes det netop at have været de ogsaa slægtsmæssigt saa nært forbundne Familier Gøye, Huitfeldt, Friis, Brahe og senere Thott, som har været de toneangivende Bærere af denne Tradition. Karen Brahe havde selv indirekte — gennem Fru Anne Gøye, hvis Næstsøskendebarn hun var, og hvis Bogsamling hun arvede — en vis Tilknytning til Rosenholmkredsen. Manuskriptsamlingen i hendes Bibliotek afspejler i hvert fald netop disse Kredses genealogisk-antikvariske og teologiske Interesser, og blandt hendes Haandskrifter

¹ Se »Kongeloven og dens Forhistorie«, udg. af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver (1886), s. VII f.

findes flere af stor Vigtighed, deriblandt ogsaa (Afskrifter) fra Kancelliets Arkiver. Det er saaledes velmotiveret, at Landsarkivet i Odense har ladet foranstalte en lettilgængelig Katalog, som den nu foreligger. Fortegnelsen er — fraset de æstetiske Skrifter, hvis Opdeling giver sig af sig selv — opstillet efter de samme Principper, som er anvendt i *Bibliotheca Danica*, og dens Anvendelse skulde næppe kunde forvolde den blot nogenlunde orienterede Benytter nogen Vanskelighed. Oftest er Katalogens Titler desuden forsynet med en samtidig eller moderne Regest af det enkelte Haandskrifts Indhold.

Erling Ladewig Petersen.

Den under krigen af Dansk Historisk Fællesforening projekterede *Håndbog for Danske Lokalhistorikere* foreligger nu i komplet stand efter at have været undervejs heftevis i årene 1952—56. Værket, som er redigeret af Johan Hvidtfeldt, falder i to dele: en indledning, 118 sider stor, forfattet af redaktøren og et historisk leksikon på næsten 400 sider med artikler skrevet af 53 fagfolk, hvoraf den overvejende del er hentet fra vore arkiver og museer.

Landsarkivar Hvidtfeldts introduktion er en håndfast vejledning i de mange videnskabelige og praktiske spørgsmål, som møder lokalhistorikeren under arbejdet, en hel kogebog med opskrifter på nærende, solide retter udarbejdet efter Madam Mangors kendte recept: man tager. Det er en vanskelig — men bestemt ikke unyttig — opgave således at vejlede i historieforskning og -skrivning. Forhåbentlig vil den Hvidtfeldt'ske ledetråd være mange til hjælp. Alle vil utvivlsomt føle sig hjulpet med det historiske leksikon, især hvad man kunne kalde for dets termini technici. Leksikonet søger imidlertid ikke blot at udrede den specifikke terminologi, men rummer også en række stikord af mere almen art (f. eks. »skolevæsen«, »bøndergårde«, »højskoler«, »statistikens historie«, »fattigvæsen«). Her må litteraturvejledningen være det tilsigtede. For begge kategoriers vedkommende er hovedvægten lagt på tiden fra 1500 til o. 1850. Man har fra denne periode bestræbt sig for at medtage alt stof, som kunne tænkes at være af værdi for lokalhistorikeren, og dette er så vist også lykkedes som medarbejderstaben forener megen praktisk erfaring med stor indsigt i emnekredsene. Men iøvrigt har det — ifølge forordet — været meningen, at »leksikonet skulle dække historien i videste forstand, helt fra den ældste tid og til i går«. På sin vis er det nemmere at tage alt med end at bestemme sig for et udvalg. Tiden efter 1850 vil følgelig, hvad det selektive angår, være den mest

diskutable. Jo nærmere vor egen tid desto mere tilbøjelig vil man være til at anse stoffet for så velkendt, at forklaringer er unødvendige. Disse momenter til trods er der i hvert fald eet område, hvor man efter min mening savner en række artikler. Det er med hensyn til kommunikationernes udvikling efter 1850. Få begivenheder har vel grebet mere afgørende ind i det lokale samfund end f. eks. anlægget af jernbanerne. Generalvejkommissariatet fra det 18. århundrede er med, men intet om det moderne vejevæsens udbygning. Den optiske telegraf, som militæret begyndte at anlægge i 1802, og Dansk Post- og Telegrafmuseum er nævnt, men ikke et ord om den rigtige telegraf. Ej heller den tekniske og industrielle udvikling har sat sig mange spor i leksikonet, og dog er der snart meget fra teknikens barndom, som allerede er gået i glemmebogen og derfor fortjener at medtages.

De nævnte indvendinger må ingenlunde overskygge glæden over det værdifulde arbejdsinstrument, som hermed er skaffet til veje. Lokalhistorisk håndbog af navn skal værket nok vise sig at blive til gavn for mangen en Clio's discipel, som endnu har noget at lære og opfriske — og hvem har ikke det?

Kristof Glamann.

For omtrent hundrede Aar siden paabegyndte Uppsalahistorikeren F. F. Carlson Publikationen af sin »*Sveriges historia under konungarna av pfalziska huset*» (1855—85), hvori han bl. a. for første Gang gav en Skildring af Sveriges indre Udvikling i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede formet over omfattende Arkivstudier. Værket var og er stadig grundlæggende, men ogsaa i visse Henseender utilstrækkeligt, navnlig forsaa vidt som Carlson ikke havde Adgang til Kammerarkivets Fonds. Han var af den Grund afskaaret fra at tage Stilling til den finansielle Rækkevidde af Statsmagtens og Rigsdagens Dispositioner. Allerede Samtiden var opmærksom paa denne Mangel, men først de sidste Generationers svenske Historikere — Sam. Clason, G. Wittrock, J. Rosén, G. Rystad o. a. — har paa bredere Kildebasis og med moderne Metoder kunnet nuancere eller revidere hans Resultater afgørende. Denne Forskningstradition videreføres nu af en lundensisk Disputats af Ola Lindqvist: *Jakob Gyllenborg och reduktionen. Köpe-, pante- och restitutionsgodsen i räfstepolitiken 1680—1692.* (Bibliotheca historica Lundensis IV. Lund 1956. — xi + 279 Sider).

Jakob Gyllenborg tilhørte den Kreds af nyadlede Embedsmænd, som traadte frem efter Johan Gyllenstiernas Død i 1680. Hverken

paa den betydningsfulde Rigsdag i 1680 eller saalænge Claes Fleming fungerede som Præsident for Reduktionskommissionen kunde han dog gøre sig stærkt gældende, utvivlsomt fordi Fleming saavidt muligt hindrede en Reduktion af Købe- og Pantegodser. Først efter dennes Død i 1685 traf Gyllenborg i nært Samarbejde med Kong Karl XI Foranstaltninger til at genoptage Reduktionen af denne Godskategori, d. v. s. Godser, som navnlig Gustav II. Adolf og Kristinas Formyndere havde udlagt til Kronens Kreditorer. Det skete dels administrativt ved Skærpelse af Rentereglerne, hvorved Amortiseringen af Fordringerne fremskyndedes eller ligefrem underkendtes, dels ved Forberedelse af fastere Reduktionsregler, som — med enkelte Undtagelser — knæsattes af »Likvidationsrigsdagen« i 1686. De Resultater, Gyllenborg havde opnaaet ved denne Lejlighed, blev de følgende Aar bragt ud i Livet under hans Ledelse og med Kongens Støtte. I 1688 blev han selv Præsident for Reduktionsdeputationen, og skønt denne Udnævnelse aabenbart udløste en mere haandfast Linie mod Købegodsbesidderne, synes han foreløbig stort set at have villet begrænse Inddragelserne til de Omraader, Rigsdagen havde skabt Hjemmel for i 1686. Han afværgede videregaaende Aktioner mod Pantegodserne, saaledes som Oppositionskredse i Rigsraadet — Rigsmarsk Johan Gabriel Stenbock, Rigskancelliraad Erik Lindschöld o. a. — gjorde sig til Talsmænd for, fordi han ikke ansaa dem for administrativt og finansielt gennemførlige paa daværende Tidspunkt. Fra 1689 voksede Oppositionen under Lindschölds Ledelse til et latent Modsætningsforhold, der tre Aar senere brød ud i aaben Konflikt, da Gyllenborg foreslog nu at underkaste de saakaldte »Restitutionsgodser« (d. v. s. Godser, som Kronen havde konfiskeret fra rebelske adelige i Slutningen af det 16. Aarhundrede, men atter »restitueret« til Ejerne under Karl IX og Gustav II. Adolf) Reduktion. Striden afgjordes først efter længere Tids Forløb, fordi Kongen tøvede, men da til Gyllenborgs Fordel, saaledes at hans principielle Synspunkter dermed blev definitivt fastslaaet.

Lindqvists Bog ligger i Anlæg og Metode ret nær op ad Göran Rystads vigtige Studier over Sveriges indrepolitiske Udvikling 1660—80, men baade kronologisk og sagligt er den snævrere afgrænset end disse. Forfatteren har gennemført sine Undersøgelser sikkert og med betydeligt Skarpsind. Han gør Iagttagelser, som ikke sjældent fører ud over Bogens egentlige Rammer, uden dog at fortabe sig i unødvendige Digressioner, men ogsaa uden at hans Resultater kommer til deres fulde Ret i klare Konklusioner. Særlig betydningsfuld er Forfatterens Redegørelse for Gyllenborgs Program, som han — i Modsætning til den gængse Opfattelse —

kan paavise ikke lod sig gennemføre i Claes Flemings Levetid, men som til Gengæld fastslaas af Likvidationsrigsdagen. Af væsentlig Betydning er det ogsaa at konstatere, at Gyllenborg i de følgende Aar ganske konsekvent synes at følge de Linier op, han selv havde faaet gennemført i 1686, hvorimod Karl XI nok stod bag ham, men ved afgørende Lejligheder optraadte langt mere vaklende end Carlsons myndige Fremstilling lod formode. Det gjaldt baade i 1686 og i 1692. Ligesaa berettiget det er, at Lindqvist lejlighedsvis karakteriserer Gyllenborg som Repræsentant for de nyadlede, borgerlige Embedsmænds Synspunkter, ligesaa utilstrækkeligt er det derfor omvendt, at han i det store Hele lader sig nøje med en Advarsel mod at overdrive dette Aspekt uden at præcisere sin Opfattelse i en samlet Vurdering af sin Hovedperson. Elementerne dertil er til Stede og dygtigt tilrettelagt.

Erling Ladewig Petersen.

I bd. 81 af »*Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*« (1957) har dr. John Boyens, Kiel, offentliggjort en bredt formet antikritik: »*Die schleswigschen Verfassungspetitionen der Jahre 1816—1818*« af professor Alexander Scharffs afhandling i forrige bd. om den flensborgske forfatningspetition (se H. T. 11. rk. V, 232). Boyens' indlæg forekommer af liden værdi, men Scharffs imødegåelse i samme bd. »*Zur Beurteilung der Petitionsbewegung 1816—1818*« rummer en række interessante betragtninger om emnet. Scharff har yderligere bidraget til bindet med en artikel om »*Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848—50*«. Han omtaler her de talrige slesvig-holstenske petitioner fra disse år til nationalforsamlingen (eller centralmagten) i Frankfurt, der befinder sig i det derværende tyske forbundsarkiv, og adresser til den slesvig-holstenske landsforsamling (i arkivet på Gottorp). Så vidt jeg skønner, er Scharff tilbøjelig til — det fremgår vel allerede af afhandlingens titel? — at tillægge disse petitioner og adresser større værdi som udtryk for en folkevilje, end jeg turde gøre. Selv i nutiden er det næppe helt umuligt at få folk til at underskrive på adresser af nærmest stik modsat karakter.

Af interesse for dansk historie er ogsaa Th. O. Achelis' afhandling: »*Das Biennium der Christiana Albertina zu Kiel. 1768—1867*«, det tvungne to års studium ved Kiel universitet for folk, der vilde opnå embedsstillinger i hertugdømmerne. Afhandlingen vidner om forfatterens kendte omfattende indsigt i lærdoms-

historie og genealogi og den pågældende litteratur. En behagelig afveksling fra de talrige lærde noter er referaterne af forskellige ansøgninger om dispensation fra bienniet, der bl. a. var begrundet i, at det i København var lettere at tjene noget til hjælp til studiet end i Kiel. Som motto for afhandlingen er sat en udtalelse af Edvard Holm om bienniet i hans Danmark-Norges Historie: »Som bekendt skulde denne bestemmelse blive til ikke ringe skade for dansk nationalitet i Sønderjylland«.

Af indholdet skal endelig nævnes en lille artikel af dr. Hans Joachim Kuhlmann: »Mittelalterliche Wüstungen der Landschaft Angeln« og det under titlen »Die »Sünde der Kleinstaaterei« und die schleswig-holsteinische Sache« af prof. Hans Beyer offentliggjorte brev fra januar 1865 fra digteren Gustav Freytag til hertugen af Augustenborg. For denne sidste var der ikke megen trøst at hente i Freytags udtalelse om Bismarcks politik i brevet: »Die Zeit hat auch die Stimmungen der Menschen gewandelt. Wie seltsam die Wege waren, auf denen die Lösung der Herzogtümer von Dänemark bewirkt wurde, das Resultat hat doch imponirt . . .«.

H. H.-t.

I et lille skrift *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert* (München. 1955. 155 s.) har *Ludwig Dehio*, indtil efteråret 1954 statsarkivdirektør i Marburg a. d. L., samlet 6 tidligere offentliggjorte afhandlinger om nævnte emne. Af disse har de tre første — og største — været trykt i »Historische Zeitschrift«, hvoraf Dehio var medredaktør i årene 1948—56: »Deutschland und die Epoche der Weltkriege«, »Ranke und der deutsche Imperialismus« og »Gedanken über die deutsche Sendung 1900—1918«. Sammen med den fjerde: »Versailles nach 35 Jahren« betegner Dehio disse afhandlinger som videnskabelige, de to sidste derimod som »publicistiske lejlighedsarbejder«, indlæg i dagens stridsspørgsmål: »Das sterbende Staatensystem« og »Deutsche Politik an der Wegegabel«. Disse rummer en appel til Tyskland om ikke at opgive samarbejdet med de angelsaksiske magter og om at sætte friheden højere end enheden.

Emnet i de første afhandlinger er Tysklands forsøg på i de to verdenskrige at vinde hegemoniet i Europa og i verdenspolitikken i hvert fald ligestilling. Dehio lægger ikke skjul på de navnløse ulykker — materielt som åndeligt — som disse forsøg har medført. I stykket »Ranke und der deutsche Imperialismus« viser Dehio, hvorledes denne tyske politik godtoges af en række

af de kendte nyere tyske historikere, de fleste »liberale imperia-
 lister«: Max Lenz, Hans Delbrück, Otto Hintze, Erich Marcks,
 Hermann Oncken, Friedr. Meinecke. Kun for den sidste medførte
 krigen 1914—18 en stærkt ændret åndelig indstilling, hvad der
 klart fandt udtryk i hans følgende forfatterskab. — Stykket
 »Versailles nach 35 Jahren« er en alsidig belysning af Versailles-
 freden, et forsøg på at gøre ret og skel mod denne. Det sker bl. a.
 ved at sætte den i relation til Wien-kongressen og den skiftende
 bedømmelse, som denne fik i samtid og eftertid. I Tyskland var
 dommen over Versailles: »Versailles-diktatet« i samtiden som
 bekendt hård. Jeg mindes selv den forargelse og uvilje, som en
 forsigtig kritik af udtrykket »diktat« fra min side (var ikke freden
 1864 et diktat?) fremkaldte hos Otto Hintze ved en samtale
 i 1927.

Dehio har, forekommer det mig, stor ære af sine nævnte af-
 handlinger, hvis fængslende, om end tragiske indhold også frem-
 træder i et smukt og klart sprog.

Holger Hjelholt.

I anledning af professor og statsarkivar i Zürich Anton
 Largiadèrs 65-års fødselsdag, der i Schweiz betyder afsked fra
 sit embede, har hans »venner, kolleger og elever« udsendt et meget
 smukt festskrift »*Archivalia et Historica*. Arbeiten aus dem Gebiet
 der Geschichte und des Archivwesens«. (1958. Verlag Berichthaus
 Zürich. 353 sider). Largiadèr vil være kendt af deltagere i histo-
 rikernes internationale samarbejde, i hvis bureau han i adskillige
 år sad som kasserer. Han har skrevet et to binds værk »Geschichte
 von Stadt und Landschaft Zürich« (1945) og talrige afhandlinger
 om arkivvæsen og diplomlære. Som forsker og menneske er han
 samvittighedsfuld og tiltalende, hvorom festskriftet også tydeligt
 bærer vidne.

Festskriftets indhold er delt i tre grupper: »Archive im all-
 gemeinen«, »Über schweizerische Archive« og »Auswertung der
 Archive«. 1. gruppe indeholder kun 2 afhandlinger. Professor Hans
 Nabholz har skrevet »Zur Frage der Wirtschafts- und Kultur-
 archive« og professor K. S. Bader om »Archiv und Rechtsgeschichte«.
 Begge stykker er af almindelig interesse for arkivmænd. I den
 sidste slås der og med grund til lyd for, at retshistorisk viden bør
 indgå i arkivarernes uddannelse. — De allerfleste afhandlinger i
 de to andre grupper vedrører specielle schweiziske emner, en
 enkelt dog italiensk historie: »Die grossen italienischen Quellen-
 publikationen des 18. und 19. Jahrhunderts und ihre Auswirkun-

gen auf das Risorgimento« og en anden tysk historie. Den sidste: »Die Voraussetzungen des geschichtlichen Verständnisses Bismarcks« skyldes professor Leonhard von Muralt, Zürich, og fremtræder som et defensorat for den store tyske statsmand. Afhandlingen (17 store sider) indeholder mange træffende og rigtige bemærkninger, men fyldestgørende forekommer defensoratet mig ikke.

Holger Hjelholt.

Den bog, som professor i historie i Berlin Carl Hinrichs har skrevet: *Ranke und die Geschichtstheologie der Goethezeit* (1954. 254 sider. »Musterschmidt« Wissenschaftlicher Verlag. Göttingen), udgør et bidrag til forståelse af Leopold von Ranke's historieopfattelse. Bogen er delt i tre afsnit, hvoraf det første — og største — har titlen »Prometheus als geschichtstheologisches Symbol der Goethezeit« og udførligt omhandler Goethetidens historieologi. Goethetiden er for Hinrichs såvel Sturm og Drang som den klassiske og romantiske digtnings tid. Den »historieteologiske« grundtanke, som Prometheus-symbolet illustrerer, er den (se f. eks. s. 99 f.), at menneskeheden har et guddommeligt udspring, imidlertid har været udsat for et fald, men atter stræber tilbage til enhed med det guddommelige. Hinrichs gennemgår i dette 1. afsnit anvendelsen af Prometheus-motivet hos Goethe, Herder, Fichte, Goerres, Fr. Schlegel, Schelling og ned til Hegel. Den sidste historieopfattelse skiller sig iøvrigt stærkt fra de foregåendes, idet Hegel helt forlægger »det absolutte« fra begyndelsen til slutningen; hans opfattelse er panteistisk, ikke panenteistisk. Hinrichs kommer ved sin gennemgang gentagne steder ind på nyplatonismens indflydelse på udformningen af de pågældende systemer, ligesom han i de senere afsnit betoner nyplatonismens betydning for Ranke's historieopfattelse.

1. afsnit udgør nok i højere grad en selvstændig undersøgelse end den absolut nødvendige baggrund for bogens hovedemne, der behandles i de to følgende afsnit: »Die Genesis der universalhistorischen Anschauung Ranke's« og »Ranke's Theologie der Weltgeschichte«. Hvad der fængsler læseren i disse afsnit, er først og fremmest de mange direkte Ranke-citater, enten disse stammer fra hans brevveksling i de unge år med broderen eller fra hans senere så vidtspændende produktion. Da der i denne ikke findes noget ligefrem historiefilosofisk værk, bygger skildringen af hans historiefilosofi på citater forskellige steder fra. Navnlig to udtalelser af ham har i denne forbindelse betydning. Den ene findes i

afhandlingen om »Die grossen Mächte« (se Hinrichs s. 127 f. og 167 f.), hvor det hedder, at verdenshistorien ikke, sådan som det ved første blik kunde synes, viser en tilfældig »Durcheinanderstürmen, Übereinanderherfallen, Nacheinanderfolgen der Staaten und Völker«. Men man ser kræfter, åndelige kræfter, moralske energier i udvikling. De kan ikke defineres, men man kan iagttage dem: »Sie blühen auf, nehmen die Welt ein, treten heraus in dem mannigfaltigsten Ausdruck, bestreiten, beschränken, überwältigen einander: in ihrer Wechselwirkung und Aufeinanderfolge, in ihrem Leben, ihrem Vergehen oder ihrer Wiederbelebung, die dann immer grössere Fülle, höhere Bedeutung, weiteren Umfang in sich schliesst, liegt das Geheimnis der Weltgeschichte«. Det kan vel næppe bestrides, at denne udtalelse, til hvilken slutter sig adskillige andre af Hinrichs anførte, røber en tro på, at der i verdenshistorien råder en plan, der sigter mod højere udviklingstrin.

Den anden udtalelse stammer fra Rankes Berchtesgadener foredrag i 1854 for kong Max af Bayern, hvor han hævder, at »jede Epoche ist unmittelbar zu Gott«, og at dens værdi ikke beror på, hvad der fremgår af den, men på hvad den er i sig selv. Det er en betragtning, der både etisk og historisk er af største betydning, således som bl. a. Fr. Meinecke i sin afhandling om dette udsagn: »Deutung eines Rankewortes« (i »Aphorismen und Skizzen zur Geschichte«. 1942) så stærkt har fremhævet.

De sidste ca. 70 sider af Hinrichs' bog udgøres af et interessant referat med kommentar af Rankes alderdomsværk »Weltgeschichte« frem til nyplatonismen. Man har kritiseret Rankes skildring af oldtiden som ikke tilstrækkelig videnskabelig underbygget, men for Hinrichs er det afgørende, hvad værket rummer til belysning af Rankes historiesyn, og navnlig hvorledes han som historiker og troende lutheraner betragter kristendommens indtræden i verden. Og den opfattelse, som Hinrichs gør gældende, går da ud på, at den unge Rankes universalhistoriske grundsyn beroede på en fortolkning af kristendommen ved hjælp af Platons og nyplatonismens idealisme, og at dette grundsyn udformedes af den gamle Ranke i hans »Weltgeschichte«, hvor Guds enhed råder i »urmenneskeheden«, men hvor der sker et fald til polytheisme, indtil i Kristus ideen om Guds og menneskeheds enhed atter viser sig og »løser Prometheus fra hans klippe«.

Holger Hjelholt.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hefter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 12 kroner. Anmeldelser om indtrædelse modtages hos foreningens formand, overarkivar dr. phil. HOLGER HJELHOLT, Markvej 15, Kbh. F. eller kasserer, prof. dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, Blytsvej 8, Kbh. F., mens abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos Dansk Videnskabs Forlag A/S, Torvegade 21, Kbh. K., og hos samtlige boghandlere. Meddelelser om bopælsforandring samt klager over mangler ved tidsskriftets tilsendelse bedes sendt til kassereren eller forlaget. Bidrag til optagelse i tidsskriftet bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS, Kr. Zahrtmanns plads 83, Kbh. F. Bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen, Institutet for Historie og Samfundsøkonomi Skt. Peders Stræde 5, Kbh. K.

Foreningens medlemmer kan, for så vidt forråd haves, få ethvert bind af 1—9. række af Historisk Tidsskrift mod at betale 4 kr. For 10. række betales 8 kr. pr. bind og 11. række bd. I—III 15 kr. pr. bind. Registret til 3die række leveres, når ønskes, gratis sammen med rækkens 6te bind; ellers betales det med 50 øre.

For følgende bøger gælder en **prisnedsættelse**:

GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 50 ø.
RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621. 1—3. D., samt Aktstykker. 2 kr. (Enkelte bind eller Aktstykker. 50 ø.)
A. D. Jørgensens Breve udg. af Harald Jørgensen (1939). 6 kr.
Johs. Steenstrup, Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer (1934). 2 kr.

Desuden er **prisen** på en række enkelte hefter af Historisk Tidsskrift **nedsat** til 30 øre.

Den svenske og norske historiske Forening har overfor Den danske historiske Forening ophævet den gensidige overenskomst om medlemskab til nedsat kontingent.

Fremtidig må norske og svenske medlemmer følgelig betale ordinært kontingent (12 da. kr). Historisk Tidsskrift vil kunne fås enten ved direkte medlemskab (ved anmeldelse til foreningens formand eller kasserer, se ovenfor) eller ved at tegne abonnement gennem forlaget eller egen boghandler.

INDHOLD

	Side
Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætningerne for salget af Estland i 1346. Af redaktør, mag. art. C. A. Christensen	381
Zusammenfassung	427
Carl Scheel-Plessens stilling til helstatstanken november 1863 til juli 1864. Af stadsarkivar, cand. mag. J. Boisen Schmidt	429
Zusammenfassung	452

Oversigt.

Stat og Historieskrivning i Islams klassiske Periode, 7.—10. Aarh. Af mag. art. E. Ladewig Petersen	455

Anmeldelser.

Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Fjerde Del. Af Astrid Friis	474
V. Sjøqvist: Peder Vedel. Udenrigsministeriets Direktør I. (1823—64). Af Erik Møller	494
J. E. Sars. Brev 1850—1915. Utgitt ved Halvdan Koht. — Caspar Paludan-Müller. Et Udvalg af hans Optegnelser og Breve. Udgiv. af Bjørn Kornerup. I—II. — Caspar Paludan-Müller: Videnskab og skole. Selvbibliografi og taler. Af Povl Bagge	500
Edvard Bull: Arbejdermiljø under det industrielle gjenembrudd. Af Georg Nørregård	507
Erik Amburger: Die Familie Marselis. Studien zur russischen Wirtschaftsgeschichte. Af Sune Dalgård	511

Nyt fra historisk videnskab.

Nekrolog over Adam Afzelius af Erich Bach. — Nekrolog over Bjørn Kornerup af Hal Koch. — C. O. Rise Hansen: Christian 2.s arkiv. — Katalog over Karen Brahes Bibliotek ved Anne Riising (E. Ladewig Petersen). — Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring. Indledning, oversættelse og oplysninger af C. O. Bøggild-Andersen (Holger Hjelholt). — Håndbog for Danske Lokalhistorikere redig. af Johan Hvidtfeldt (Kristof Glammann). — Ola Lindqvist: Jacob Gyllemborg och reduktionen. 1680—1692 (E. Ladewig Petersen). — Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1957 (Holger Hjelholt). — Ludwig Dehio: Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert (Holger Hjelholt). — Archivalia et Historica. Arbeiten aus dem Gebiet der Geschichte und des Archivwesens (Holger Hjelholt). — Carl Hinrichs: Ranke und die Geschichtstheologie der Goethezeit (Holger Hjelholt)	516